

Imagine:
Reflect
size
jo
miru

The VII
Foundation

VIIF

Koncept i direkcija
Gary Knight

Direktorica projekta
Fiona Turner

Uredile
Constance Hale
i Fiona Turner

Konsultantski urednik
Ron Haviv

The VII
Foundation

*Ova knjiga posvećena je onima
koji žive u ratu zamišljajući mir
i onima koji su dovoljno hrabri
da ga grade.*

Imagine:
Refleksiје
miru

7 - Predgovor: Iz rata
autor Gary Knight

13 - Uvod: Izgradnja tunela
autor Jonathan Powell

20 LEBANON

Libanon Tada (1976, 1982),
Don McCullin

Vatra ispod pepela

autorica Robin Wright

Libanon sada

autorica Nichole Sobecki

**Ja sam izbjeglica,
isto kao Superman**

autor Mira Sidawi

66 KAMBODŽA

Kambodža tada (1973–79, 1990–92)

autori Roland Neveu i Gary Knight

Krhka poput cvijeta

autor Jon Swain

Kambodža sada
autor Gary Knight
Iskopavanje prošlosti, maštanje o novom životu
autorica Sophary Sophin

126 Esencijalna prisutnost žena u miru:
Primjer Liberije
Autorica Marie O'Reilly

132 RUANDA

Tereti sjećanja i zaborava

autor Philip Gourevitch

Ruanda tada (1994) i

Ruanda sada

autor Jack Picone

Leptiri kraj srca

autorica Dydine Umunyana

176 Sve je u glavi: Kako PTSP utječe na mir,
autorica Elizabeth D. Herman

182 BOSNA I HERCEGOVINA

Bosna i Hercegovina tada (1992–96)

autor Ron Haviv

Bog neće zaboraviti

autor Anthony Loyd

Bosna i Hercegovina sada

Ron Haviv

Vuk kojeg hraniš

autor Elvis Garibović

Ugroženi mir

autor Predrag Peda Kojović

244 Ne tek puki post scriptum rata:

Uloga međunarodnih krivičnih sudova

autor Richard Goldstone

250 SJEVERNA IRSKA

Mir bez harmonije

autor Martin Fletcher

Bitka za historiju (1994–2019)

Napisao Gilles Peress

Tekst napisao Chris Klatell sa Gillesom Peressom

“Žensko sijelo”

Autorice Monica McWilliams i Avila Kilmurray

310 Narcizam malih razlika. Šta je IRA naučila o

pregovaranju od Afričkog nacionalnog kongresa

autor Padraig O’Malley

320 KOLUMBIJA

Vječni rat

autor Jon Lee Anderson

Kolumbijski između rata i mira (2016–19),

Stephen Ferry

Pronalaženje humanosti u Havani

Margarita Martinez

376 ZAVRŠNE RIJEČI

Irak i Sirija: Prostor između (2011–18)

Nicole Tung

– **Pogовор**

Autorica Samantha Power

398 – Sukob brojeva

400 – Saradnici

406 – Zahvalnice

— Predgovor
Iz rata

Gary Knight

Godine 1988, putovao sam u Bangkok na jeftinom KLM-ovom letu i sjedio s pušaćima u stražnjem dijelu aviona. Moji ruksaci su bili u pretincu za ručni prtljac, a torba sa dragocjenom kamerom Billingham ležala mi je na koljenima. Bio mi je to treći let u životu. Kad je avion sletio, zaputio sam se u omladinski hostel Bangkok, na Phitsanulok Roadu, gdje ћu započeti karijeru fotografa sa kreveta na sprat u zajedničkoj spavaonici.

U dvadeset godina koje su uslijedile, živio sam sa sveprisutnim unutarnjim konfliktom između čuđenja da sam upravo ja tu prisutan i očaja zbog nasilja i nepravde kojima sam svjedočio. Proživio sam događaje koji su učinili da osjećam i zahvalnost i duboku nelagodu, poput trenutka kada me jedan oficir Kmer Ruža—čovjek koji je 10 godina ranije učestvovao u pokolju u Kambodži – nježno držao za ruku i bezbjedno me proveo kroz minsko polje.

Kako je moja karijera napredovala ubrzavao se i intenzitet ratova. Godine 1993, došao sam u bivšu Jugoslaviju da dokumentiram ratne zločine i zločine protiv čovječnosti tokom građanskog rata u toj balkanskoj zemlji. Izvještavao sam o sukobima u Africi i Bliskom istoku, okupaciji Afganistana i o građanskom ratu u Kašmiru. Radio sam u Latinskoj Americi, Južnoj Aziji i Sjevernoj Koreji.

Gotovo dvije decenije, rat je bio moj život. Zauzimao je i središnje mjesto u životima mnogih mojih prijatelja, a doveo i do sklapanja brojnih prijateljstava. Rat nas je potrošio —i doslovno, u slučaju nekih koji se nikada nisu vratili kući. A u slučaju ostalih, onih koji su preživjeli, rat je i decenijama kasnije ostao duboko zakopan u nama.

Rat je vršio invaziju na svaki mir koji sam pokušavao naći, poput parazita koji mi se zario u kožu, izjeda je, nevidljiv, a prisutan. Jednog dana, u aprilu 2003. godine, kratko nakon mog povratka iz Iraka, posjetio sam jednog bliskog prijatelja i razmišljaо gledajući fotografije koje sam tamo snimio. Invazija na Irak je bila lična prekretnica u mojoj novinarskoj karijeri i moј završni čin fotografiranja nasilja. Iscrpilo me je to. Pitao sam se šta je potrebno da se postigne mir u Iraku, kao i u susjednim zemljama, koje su brzo postajale žrtve nasilja. Razmišljajući o svim zemljama iz kojih sam izvještavao u ratno vrijeme, nisam mogao reći da je mir bio sasvim uspješan. U nekim slučajevima, najbolje što se moglo reći je da je mir imao prednost *samo* nad ratom — misao koja me dojmila kao veoma nizak prag.

Taj razgovor o ratu i nepotpunosti mira bio je prvi od mnogih. Kolektivno, ti razgovori su doveli do nastanka ove knjige, i nastavili samim esejima. Jedan sinonim za mir mogao bi biti spokoj, a opet smo stalno pod velikim pritiskom da takav mir pronađemo nakon rata. Mir se univerzalno slavi kao jedno od najvećih čovjekovih dostignuća, a ipak, svaki je grad pun statua vojnika izlivenih u bronzi, i mi i dalje hrabrost definiramo kao hrabrost u ratu. Nasilje je opipljivo, užasno, a ipak ono ne izbjegli obavezno kada sukobi ustupe mjesto dogovoru, ili kada se dogovor temelji na sklepanim sporazumima. Nasilje je slikovito i opisivo, mir je više nedostizan ideal, efemerni prostor između ratova, stanka, bilo kao ono što uslijedi nakon rata ili kao preludij za još jedan rat. Dok god slavimo ratnike više no mirovnjake, dok god žestoko potičemo naše razlike, umjesto da ponizno tragamo za onim što nam je zajedničko, mir ћe biti uokviren u kontekst rata, kao odsustvo, a ne prisustvo.

Kada rat počne i ljudi se nađu u klopcu njegovog nasilja, oni prizivaju nedostižni ideal i pokušavaju zamišljati mir. Kako rat uzima sve više života, želja za mirom postaje sve akutnija. Kada junaštvo na bojnom polju i politička manipulacija nisu dovoljni da se mir postigne pobedom, mi prizivamo najbolje i najumnije među nama da pregovaraju kako bi se rat okončao; slavimo sporazum o miru; dodjelujemo nagrade, ako ne pobednicima, onda vizionarima. Slavimo mir kao ljudsko dostignuće i to je ispravno.

Ali realnost mira nije bez mane. Nagrade koje sobom donosi mir nedostupne su muškarcima i ženama koji žive u postkonfliktnim društvima našeg vremena. Zašto je tako teško uspostaviti dobar mir kad ga je tako lako zamisliti?

To pitanje je sama bit kreativnog rada. Zamolili smo desetinu novinara, šest fotografa i šest pisaca, da ponovo posjete zemlje s kojima su postali bolno

upoznati tokom mjeseci i često godina, naizgled nesavladivog konflikta.

Željeli smo vidjeti mir na terenu kroz prizmu njihovog novinarskog iskustva; da ponovo posjete gradove i sela; da razgovaraju sa ženama, muškarcima, vojnicima, civilima, državnicima, studentima koji su preživjeli sukob ili su rođeni ili odrasli u poslijeratnom društvu, i otkriti kako izgleda njihovo iskustvo mira. Tražili smo saznanja pripadnika akademске zajednice i mirovnjaka. I zato, što svaka njihova priča ima brojne slojeve, pozvali smo građane tih zemalja da nam ispričaju svoje veoma lične priče, svojim vlastitim glasom.

Mada ograničeni našim novinarskim metodama i umijećem činjenica, težnja za autentičnim glasom zauzimala je središnje mjesto u ovom projektu. Svim smo piscima i fotografima dali slobodu da ispričaju priču na način koji su oni smatrali uputnim, i ohrabrivali ih da u to unesu svoju punu subjektivnost. Mi nismo ublažavali oštре rubove niti brisali neugodne dojmove, već smo radije vjerovali da će ti osebujni dijelovi samo pridonijeti izgradnji cjeline.

Mir u svakoj zemlji ima određeni oblik i boju, ali ovi izvještaji, analize i lični iskazi, otkrili su neke zajedničke elemente koji mogu ometati pomirenje i rast, ali i druge koji mogu pomoći da se izgradi put za snažno i jako društvo. Želimo razumjeti te elemente.

U Kambodži, jednu generaciju nakon izbora koji su obavljeni pod UN-ovim nadzorom i nakon što je okončan jedan dugi rat, stanovnici ruralnih područja imaju mir za kojim su žudjeli, ali i slabu dostupnost adekvatne zdravstvene zaštite, obrazovanja ili temeljnih sloboda, i njima vlada diktator koji je bivši komandant Kmer Ruža. U Bosni, Daytonski sporazum, nametnut od vanjskih sila, zaustavio je ubijanje, ali je stvorio nefunkcionalan politički sistem, koji nije uspio dati dividende: 60 posto mladih te zemlje je nezaposleno, a gotovo polovina njenog stanovništva sad živi negdje drugdje. Sjeverna Irska je 1998. godine postigla toliko slavljeni Good Friday sporazum ili Sporazum iz Belfasta, a ipak rješenje podjele vlasti u Stormontu, sjedištu Skupštine Sjeverne Irske, propalo je 2017. godine. Hrvanje oko Brexita i granica između Sjeverne Irske i Republike Irske, pitanje koje je bilo u samom središtu ispregovaranog sporazuma iznijelo je na vidjelo krhkost dvodecenjiskog mira. Tokom 1990-ih, kada sam ja izvještavao o osvetničkom ubijanju hiljada ruandskih Hutija u Kongu, koje su činili Tutsi, nisam mogao očekivati da će

Ruanda postati reklamni model mira—a ipak Ruanda je pokazala predanost pravdi i pomirenju, hvali se najvećim brojem žena parlamentarki, i njena “ekonomija čuda” doživjela je godišnji rast od sedam procenata. Njeno stanovništvo, međutim, nikada nije izabralo nekog da zamijeni autokratskog vođu. Liban i dalje trpi destabilizacijski utjecaj svojih zavađenih susjeda, i više od četvrtine njegovog stanovništva je u izbjeglištvu. Kolumbija danas, zapljenuta uspjehom mirovnih pregovora kojim je okončan 50-godišnji građanski rat, počinje se baviti teškim poslom povezivanja društva koje je nasilje dugo vremena razjedalo, pri čemu obje strane prijete podrivanjem – ili potpunim odustajanjem – od uslova sporazuma.

Nije sve tako mračno. Ljudska bića su žilava. Čovjek koji je preživio koncentracioni logor, Elvis Garibović i svjedokinja genocida, Dydine Umunyana izdigli su se iz svog iskustva i nisu se prepustili gorčini. Palestinska filmska rediteljica Mira Sidawi i kambodžanski deminer Sophary Sophin koriste naslijede rata kao inspiraciju za umjetnost i aktivizam. John “Jackie” McDonald gradi odnose među zajednicama u svojoj zajednici u Sjevernoj Irskoj. Kamal Mouzawak s dobrodošlicom dočekuje sve koji dođu u njegov restoran, Tawlet, u Bejrutu.

Ovo nisu ratovi naših djedova, ratovi o kojima smo slušali, ali su nam tako daleki da su apstraktni i lako je ne prihvdati ih kao svoje. Zemlje koje smo odabrali za ovaj projekat dijele nedavnu povijest nasilja koje je i dio naše kolektivne svijesti. Mir u tim zemljama i sporazumi koje svjetski lideri i diplomate sklapaju van njihovih granica možda se neće održati, ali će uspjeh ili neuspjeh tih nastojanja utjecati na sve nas. Čak i ako ne osjećamo ličnu odgovornost, posljedice neuspjelih ishoda dovest će do dalnjeg sukoba, epskih migracija, destabilizacije društava, rasta populizma i politike straha.

Prije jednog stoljeća, Versajski ugovor – sporazum koji je stvorio uslove za jedan još užasniji rat od onog koji je on pokušao riješiti – priča je koja nas upozorava na zamke uspostave mira. Stotinu godina kasnije, ponovo se trebamo upitati: Kako možemo podići prag? Kako možemo sklopiti bolji mir?

U posljednjim danima sastavljanja ove knjige, netom prije nego što je krenula u štampariju, zatekli smo se kako netremice gledamo izbijanje dosad neviđenog, ali univerzalnog užasa svjetske pandemije čije su nam konsekvence nepoznate. Nakon što se pojavio u Wuhanu, COVID-19 ubrzo je prekrio Beđing, Moskvu, Berlin, Paris, London i Washington nevidljivim pokrivačem i, usput, zarazio Bejrut, Pnom Pen, Kigali, Sarajevo, Belfast, i Bogotu.

Kako se glavne svjetske sile okreću sebi i vode političke bitke kod kuće i bore se da izgrade svoje razorene ekonomije, apetit za rješavanje problema daleko od kuće bi se mogao smanjiti. Kao što veli Samantha Power: U ovo vrijeme sve većeg populizma i nacionalizma, predanost diplomatiji već je umanjena; ona može biti dalje umanjena kako pokušaji hrvanja sa pandemijom i onim što će nakon nje uslijediti dobijaju prednost nad nastojanjima na sprječavanju destabilizirajućeg sukoba. Svejedno, mi moramo učiti iz pitanja postavljenih u ovoj knjizi; ovo nije vrijeme za odvraćanja pogleda od tribalizma, dogme i ekstremizma.

Gary Knight,
Massachusetts, Mart 2020.
S engleskog prevela Senada Kreso

— Uvod Izgradnja tunela

piše Jonathan Powell

13

Jonathan Powell je bio šef kabineta premijera Tonyja Blaira i glavni pregovarač britanske vlade o Sjevernoj Irskoj. Njegova iskustva u Sjevernoj Irskoj navela su ga da shvati da, da bi se postigao mir, prvo se mora izgraditi povjerenje - a da bi se izgradilo povjerenje, mora se riskirati. Piše da je za ostvarenje mira potrebno više od gledanja otvora na kraju mračnog tunela, proglašenja prekida vatre i koračanja prema svjetlosti. Mirotvorci često moraju sami graditi tunel. A onda civilni moraju pronaći način da žive zajedno - a možda i da oproste.

Bio sam aktivno angažovan u dva mirovna procesa opisana u ovoj knjizi – Sjeverna Irska i Kolumbija – i prvi mi je promijenio život. Nisam bio prijatelj Irske republikanske vojske (IRA) kad sam počeo raditi na miru. 1940. pucali su mog oca u uho i ranili ga; 1980-ih su mog brata, koji je radio za premijerku Margaret Thatcher, stavili na listu smrti osam godina. Prvi put kad sam upoznao vođe IRA-e 1997. godine, odbio sam se rukovati, zbog čega sada žalim. Moj šef, premijer Tony Blair, bio je mnogo razumniji i pozdravio ih je kao i bilo koje drugo ljudsko biće.

Nekoliko sedmica kasnije, iznenadio me telefonski poziv od Martina McGuinnessa. Pitao je hoću li doći inkognito u Derry u Sjevernu Irsku i insistirao je da ne kažem “sekurokratima”, kako su republikanci zvali policiju i sigurnosne službe. Pitao sam Tonya da li bih trebao ići, a on je rekao da bih trebao. Odletio sam za Belfast i taksijem otišao do Derryja. Dok sam stajao na ugлу ulice, prema mojim uputama, osjećajući se blago glupo, pojavila su se dva muškarca obrijanih glava i gurnula me u stražnji dio taksija, govoreći: “Poslao nas je Martin”. Vozili su me sat vremena oko grada, dok se nisam potpuno izgubio, a zatim su me izgurali pored male moderne kuće na rubu imanja. Pokucao sam na vrata, a Martin je otvorio na štakama, zbijajući ne baš smiješne šale u vezi propucavanja koljena – IRA-ina najdraža metoda kažnjavanja, gdje bi pucali u čašice koljena i zglobove svojih žrtva.

Gospođa kuće je izašla, ne pitajući ništa, a ostavila je sendviče i šolje čaja uz otvorenu vatru. Sjedili smo i razgovarali tri sata. Nismo napravili nikakav napredak, na putu nazad za London mi je sinulo, da biste napređovali prema miru, morate izgraditi povjerenje odlaskom na teritoriju druge strane, umjesto da zahtijevate da oni dođu vama u velike zgrade vlade. Zajednički rizici mogu potaknuti vezu. Sljedećih 10 godina proveo sam u Downing Streetu redovno prelazeći Irsko more kako bih u raznim sigurnim kućama u Belfastu i Dublinu upoznao Gerryja Adamsa i Martina McGuinessa, dok na kraju nismo postigli trajni mir.

Ova knjiga okuplja vrlo lične priče o miru i pomirenju i nevjerovatnu kolekciju fotografija. Ono što postaje jasno je da potpisivanje sporazuma nije vrhunac mirovnog procesa. U stvari, to je samo početak, jer trajni mir grade ljudi koji su ostali u razorenoj zemlji dugo nakon što su mirotvorci otišli. Eseji ovdje predstavljaju niz lekcija o mirotvorstvu i izgradnji mira širom svijeta.

Jedno je važnost identiteta u toliko sukoba, koje esej Martina Fletchera o miru u Sjevernoj Irskoj bilježi. Tamošnji sukob nije se odnosio na religiju, kako pogrešno

misle neki vanjski promatrači, ili na samoopredjeljenje, već na identitet dvaju zajednica koje su živjele jedna pored druge u pokrajini. Nismo mogli riješiti taj sukob, a sporazum Velikog petka ili sporazum iz Belfasta na kraju je bio dogovor o neslaganju. Unionisti su i dalje željeli biti dio Ujedinjenog Kraljevstva, a nacionalisti i republikanci i dalje žele biti dio ujedinjene Irske. Ali ono što smo uspjeli, dijelom i zbog otvorene granice koju smo stvorili između Sjeverne Irske i ostatka ostrva, bilo je izgraditi mjesto na kojem bi oba identiteta mogla sretno živjeti jedan pored drugog bez nasilja. Ljudi su se mogli osjećati kao Irci, Britanci ili oboje. To rješenje je sada pod prijetnjom Brexita, koji prijeti ponovnim uvođenjem strogo kontrolisane granice između sjevera i juga Irske i vraćanje pitanja identiteta u političko popuštanje, uz potencijalni povratak nasilja.

Daljnja lekcija je nespremnost vlada da budu viđene u razgovoru sa svojim neprijateljima, koje identificuju kao teroriste. Radeći to javno ima svoju političku cijenu. Iz tog razloga, pregovori često započinju tajnim i osporivim kanalima. Britanska vlada otvorila je tajni kanal za IRA-u 1972. godine i održavala ga više od 20 godina. Kanal je bio presudan u omogućavanju britanskom premijeru Johnu Majoru da dođe do prekida vatre od strane IRA-e i ranih faza integracije mirovnih pregovora, ali nije želio priznati njegovo postojanje. Ustao je u Parlamentu i rekao da nikada neće razgovarati s Gerryjem Adamsom – da bi mu se želudac okretao na samu pomisao o tome. Ali u isto vrijeme, dopisivao se s Martinom McGuinnessom, vođom IRA-e, i hvala Bogu da je Major to činio, jer mir nikada ne bi došao. U Kolumbiji, kada sam 2011. godine išao raditi s predsjednikom Juanom Manuelom Santosom, otkrio mi je da vlada ima tajni kanal do FARC-a. I ovaj je kanal, također, bio presudan u istraživanju mogućnosti razgovora.

Vlade su uvijek nestrpljivo negirale i krile takve kontakte. Svaki španski premijer nakon Francisca Franca, sve do Marijana Rajoya, sudjelovao je u razgovorima s baskijskim terorističkim pokretom Euskadi Ta Askatasuna (ETA), ali svi su to poricali. Adolfo Suárez, prvi demokratski izabrani premijer nakon Franca, ustao je u Cortes Generalesu i porekao da se sastao s ETA-om. Vođa opozicije Felipe González je ustao i rekao: "To je smiješno, sinoć ste mi za večerom rekli da jeste."

Takvi istraživački razgovori mogu trajati dugo, ali vrijeme mora biti pravo za ulazak u pregovore. Iskustvo sugerire da za uspjeh mirovnih pregovora trebaju postojati dva faktora. Prvo je ono što akademici nazivaju međusobno bolnom pat pozicijom – to jest, ne samo pat pozicijom, već onim u kojem obje strane shvataju da plaćaju cijenu i žele da sukob prestane. Vode britanske vojske shvatili su krajem sedamdesetih godina da, iako mogu zadržati nasilje IRA-e na "prihvatljivom nivou" u nedogled i da pobunjenike neće pobijediti samo vojnom silom. Adams i McGuinness, koji su se vrlo mladi pridružili republikanskom pokretu, prošli su svoje borbene godine sredinom 1980-ih, kada su i oni shvatili da iako ne mogu biti poraženi, niti će moći istjerati Britance iz Sjeverne Irske fizičkom silom. Tada su počeli pružati ruku u potrazi za mirom – prvo katoličkom vođi Johnu Humeu, zatim vladu Irske i na kraju britanskoj vladu.

Drugi odlučujući faktor je imati pravo vodstvo. U Sjevernoj Irskoj smo imali sreće da imamo Adamsa i McGuinnessa, koji su bili spremni riskirati ne samo svoju

karijeru, već i svoje živote, u potrazi za mirom. Također smo imali sreću i da imamo unionističke vođe poput Davida Trimblea i Iana Paisleyja, koji su donosili hrabre odluke kako bi postigli dogovor. A posebno smo imali sreće da su britanski premijer Tony Blair i njegov irski kolega premijer Bertie Ahern došli u ured u isto vrijeme. Služili su jedni uz drugog u izvanrednom partnerstvu 10 godina, što im je dalo vremena da zaključe eventualni sporazum i provedu ga u praksi. U Kolumbiji, samo je predsjednik poput Juana Manuela Santosa mogao sklopiti mir s FARC-om, jer je bio spremjan biti odvažan i riskirati čak i šansu da bude ponovo izabran na izborima u interesu završetka mirovnih pregovora, uprkos stavovima njegovih bliskih savjetnika da bi trebao djelovati na sigurnom polju, kao što je ekonomija.

Osim ova dva faktora, ovi eseji donose istinu da mir nije dogadjaj, potpisivanje sporazuma, već proces koji traje. Ako postoji proces, ljudi se nadaju da će doći do nagodbe. Ali ako se sporazum sruši i ne bude bilo procesa, nasilje ubrzo popunjava prazninu. Pokojni Shimon Peres volio je reći da je rješenje bliskoistočnog sukoba bilo prilično jasno u pogledu zemlje, izbjeglica, pa čak i Jeruzalema, ali problem je bio što nije bilo procesa. Dobra vijest je, kaže on, bila da je na kraju tunela bilo svjetla. Loša vijest je bila da nije bilo tunela. Posao mirotvorca je izgradnja tog tunela.

Održavanje mirovnog procesa nije uvijek lako, ali važno je to činiti. To je poput vožnje bicikla – ako ga pustite da se prevrne, teško ćete ponovo ustati i krenuti dalje. Čak i ako se suočavate sa političkim i ličnim izazovima na putu ka miru, morate nastaviti dalje.

2004. mirovnom procesu u Sjevernoj Irskoj je prijetio kolaps. Sporazum "Leeds Castle" raspao se i svi su odustali. Otputovao sam u Belfast na razgovor sa Adamsom i McGuinnessom u samostan u zapadnom Belfastu, i niko nije želio ići sa mnom. Službenik Sjevernoirskog ureda dočekao me kada sam izašao iz aviona. Zaustavio je automobil nakon kilometra i rekao mi da izadem kako vozač ne bi čuo naš razgovor. Rekao je da se noć prije desila najveća pljačka banke u svjetskoj historiji, a "psi na ulici su znali da je IRA to učinila".

Bio sam bijesan. Riskirao sam mnogo, a IRA mi je to uradila iza leđa. Šutnuo sam kamen, povrijedio nožni palac i razmišljao o povratku u avion i povratku u London. Ali onda sam pomislio na svoju teoriju bicikla i odlučio da umjesto toga nastavim sa sastankom. Bio je to posebno bolan susret jer nisam mogao spomenuti pljačku Adamsu i McGuinnessu, jer bi je policija saopštila tek popodne. Tako sam sjedio na sastanku dok mi je para izlazila iz ušiju.

Kao što jasno pokazuje esej Filipa Gourevitcha o Ruandi i esej Anthonya Loyda o Bosni, pronalaženje načina da se prošlost ostavi u prošlosti i postigne pomirenje i oprost, možda je centralni izazov u svim mirovnim pregovorima. To nije lako učiniti. U Sjevernoj Irskoj još uvijek nismo uspjeli, a prošlost nastavlja upadati u sadašnjost procesuiranjem vojnika ili bivših članova IRA-e. Ipak, u Ruandi su, uprkos građanskom ratu koji je uključivao ubistva i haos u gotovo nezamislivim razmjerama, sudovi za genocide, u zajednici poznatiji kao Gacaca, zahtijevali od Ruandaca ne samo da se suoče sa svojom prošlošću, već traže naizgled nespojive odgovornosti i pomirenja. "Izvršioci genocida koji su priznali i pokajali se za svoje zločine, nagrađeni su značajno smanjenim kaznama", piše Gourevitch, "dok se od

preživjelih, zauzvrat, tražilo da im oproste.” Forumi zajednica, nastavlja on, “predstavljali su najambicioznije i najsveobuhvatnije provođenje odgovornosti za zločine protiv čovječnosti koju je bilo koja zemlja ikad poduzela”.

Problem je još izazovniji u doba Međunarodnog krivičnog suda (ICC). U stara vremena mirovni sporazumi završavali su amnestijama za obje strane, ali to više nije moguće. Ako ne postoji sistem tranzicijske pravde, Međunarodni krivični sud će procesuirati. Esej Richarda Goldstonea demonstrira potrebu za i uspjeh ovog novog tijela. Ali kao što Margarita Martinez prikazuje u svom eseju o Kolumbiji (“Pronalaženje čovječanstva u Havani”), pravda košta. Ako zločini protiv čovječnosti ostanu nekažnjeni, tada će se ponavljati iznova i iznova, dakle, naravno da je tačno da žrtve sukoba trebaju dobiti pravdu. Međutim, također smo dužni zaštititi buduće potencijalne žrtve okončavanjem sukoba. Ako pristupite gerilcu rekavši da želite sklopiti mir, ali da će on morati u zatvor na 30 godina, iz nekog razloga neće biti zainteresovan. Kolumbijsko rukovodstvo upravljalo je tim sukobljenim ciljevima odobravajući sistem tranzicijske pravde koji je morao biti prepušten po trojici advokata sa svake strane. Prirodno, to je bilo nepopularno. Javnost je željela da teroristi FARC-a odu u zatvor, a vojnici koji su se borili protiv njih budu pomilovani. Ali ovaj sistem još uvijek opstaje i najbolji je i jedini odgovor koji se vjerovatno može naći u traženju ravnoteže između mira i pravde u toj zemlji.

Možda je najvažnija lekcija od svih centralna uloga provođenja. Izgradnja mira je na mnogo načina teža od stvaranja mira i sigurno traje duže.

Prečesto, kad ljudi postignu prodoran sporazum, slome se od iscrpljenosti i ne uspiju ga sprovesti. I Palestinci i Izraelci dočekali su sa slavljem sporazum iz Oslo, ali nijedna strana nije učinila potrebne napore da bude realizovan, a regija se u drugoj intifadi urušila u još gore nasilje. Ako smo mislili da smo sklopili mir u Sjevernoj Irskoj kad smo helikopterima poletjeli iz zamka Stormont ujutro na Veliki petak 1998., nažalost smo se prevarili. Trebalo je još devet godina da se sproveđe sporazum i pokrenu institucije. Zapravo, naporan posao tek počinje nakon potpisivanja sporazuma.

Za ovo postoji razlog. Sporazum ne čini da neprijatelji vjeruju jedni drugima. Imaju pisani sporazum tačno zato što ne vjeruju jedni drugima, a komad papira ih ne tjeru da vjeruju jedni drugima. Tek kada obje strane počnu raditi ono što su obećale u tom sporazumu, povjerenje počinje rasti.

Nadam se da će ova knjiga privoljeti ljude da još više napora posvete mirovnom procesu. Čvrstog sam stava da ne postoji sukob koji se ne može riješiti – postoji samo jedan koji još nije riješen. Prvi pokušaj postizanja mira nije uvijek uspješan, ali ako ustrajete, uspet ćeće. Cartagena sporazum u Kolumbiji zasnovan je na četiri prethodna neuspjela pokušaja sklapanja mira s FARC-om. A u Sjevernoj Irskoj propao je Sporazum iz Sunningdalea 1973. godine, Anglo-Irski sporazum 1985. godine također je propao, kao i Deklaracija iz Downing Streeta 1993. godine. Ali Veliki petak, ili sporazum iz Belfasta iz 1998. godine nisu se pojavili niotkuda. Ti raniji napori stvorili su njen temelj. Seamus Mallon, katolički socijaldemokrata i voda Laburističke stranke u to vrijeme, opisao je ovaj sporazum kao “Sunningdale za slabije učenike”, jer je sadržavao mnoge iste propise o podjeli vlasti kao i raniji pokušaj mira, ali trebalo je još 25 godina krvoprolića da bi se postigao.

Smiješna stvar se događa kad se približite kraju pregovora i postignete mirovni sporazum. Prije toga, mnogi sukob smatraju nerješivim. Winston Churchill i Margaret Thatcher smatrali su da je Sjevernu Irsku nemoguće riješiti. Nakon toga mnogi sugerišu da je sporazum bio neizbjegjan. Nakon potpisivanja Velikog petka ili sporazuma iz Belfasta, neki komentatori tvrdili su da je mir rezultat mnoštva vanjskih faktora, uključujući 11. septembar (9/11), što je IRA-i otežalo provođenje terorizma, i ekonomski napredak u Republici Irskoj, koja je prijetnju s juga učinila manje opipljivom. Nijedno od ovih gledišta nije stvarno. Važno je da ljudi shvate da iako nijedan sukob nije nerješiv, niti je to rješenje neizbjegno. Rješavanje sukoba zahtijeva snažno rukovodstvo spremno na rizik, strpljenje i prije svega spremnost za učenje na prijašnjim greškama.

Možda je najvažnije naučiti iz iskustva drugih, kao što Padraig O’Malley prikazuje u svom eseju o posjetu političkih vođa Sjeverne Irske 1995. Južnoj Africi. Ova posjeta pružila je priliku tim vođama da nauče iz iskustva Afričkog nacionalnog kongresa i vlade Nacionalne stranke o stvaranju mira, ali bila je to i prilika da međusobno neformalno razgovaraju o mirovnom procesu u koji će se i sami upustiti. Sada suprotstavljene strane iz drugih sukobljenih područja, poput Mijanmara i Filipina, otputovale su u Sjevernu Irsku i Kolumbiju kako bi učile iz iskustava tih zemalja i međusobno razgovarale. Ta prilika za učenje, poput lekcija iznijetih u ovoj knjizi, može pomoći ljudima koji su uključeni u dugotrajne i krvave ratove, da napokon shvate da i oni mogu sklopiti mir.

LIBANON

20

IMAGINE

Libanon

Don McCullin
Libanon tada
(1976, 1982)

Robin Wright
Vatra ispod pepela

Nichole Sobecki
Libanon sada

Mira Sidawi
**Ja sam izbjeglica,
isto kao Superman**

Libanon tada (1976, 1982)

23

Don McCullin

Trčao sam s prvim valom. Bila je večer i padala je jaka kiša. Svi su nosili kapuljače. Zaustavili smo se iza niskog zida i gledali kako ljudi izvode iz bolnice za lude. Ljudi su dolazili na prozor jednog krila bolnice. Jedan od boraca Falangea vikao je i kada nije dobio odgovarajući odgovor, pucao je rafalnom vatrom u prozor.

Ujutro je došlo do istog brzog proletanja snajperskih metaka. Činilo se da su se svi smanjili u centru Karantine. Stari američki kamion, poput Dodge pikapa, podignut je sa ogromnim 50-milimetarskim puškomitrailjezom. Falangista s vrha neselektivno je sipao vatru.

Bilo je više nego zastrašujuće, bilo je katastrofalno zastrašujuće, poput zore novog mračnog doba. Fotografirao sam i nastavio fotografirati.

Imao sam slike koje će svijetu reći nešto o ogromnom zločinu koji se dogodio u Karantini.

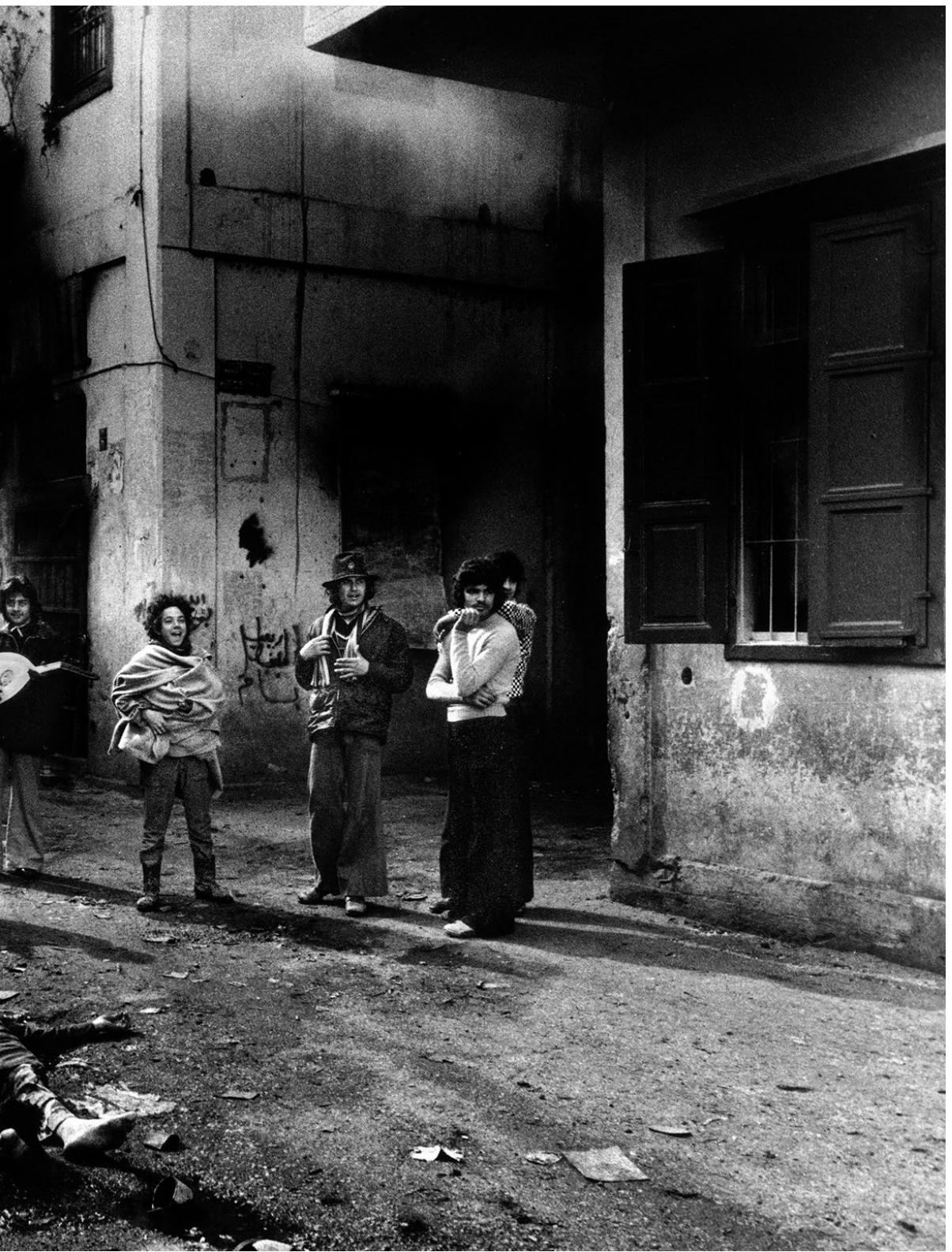
Don McCullin, *Nerazumno ponašanje*: ažurirana autobiografija, London: Jonathan Cape, 2015.

Foto © Don McCullin (Contact Press Images)

Stranice 24-25. "Palestinci bježe od napada, Beirut, Libanon 1976

Do 1.500 Palestinaca umrlo je u masakru u Karantini od strane naoružanih napada Christiana Falangista."

Stranice 26-27. "Mladi kršćani s tijelom palestinske djevojke, Beirut, Liban 1976

Niže istim putem čuli smo sviranje. Dječak je svirao lutnju izvučenu iz napola izgorene kuće. Svirao ju je među svojim prijateljima, kao da su na pikniku pod suncem među bademovim gajevima. Ispred njih ležalo je tijelo mrtve djevojke u lokvi zimske kiše.

Moj um je bio zahvaćen ovom slikom karnevalskog radovanja usred pokolja. Činilo se da govoris toliko o onome što je Beirut postao. Ipak podizanje kamere moglo bi biti prevelik rizik.

Tada me dječak pozvao. 'Hej, Mistah! Mistah! Dođi da se slikaš'.

I dalje sam bio uplašen, ali brzo sam ispalio dva kakra. Ovo će, kad bude objavljeno, razapeti mnoge, pomislio sam."

Don McCullin, *Nerazumno ponašanje, izdanje iz 2015. godine*, objavio Jonathan Cape"

Stranice 28-29. "Zapadni Bejrut pod izraelskim bombardiranjem, Liban 1982

Gradovi nikad ne umiru. Možete bombardirati gradove i oni će se vratiti i živjeti zbog žilavosti ljudi i osnovne volje za preživljavanjem. U Bejrutu sam video neke stravične zločine protiv čovječnosti - bombardovanje, granatiranje i ubijanje. To je samo činilo ljude otpornijima."

Don McCullin, izdavačka kuća Tate, februar 2019."

Stranica 30 gore lijevo. Palestinske muškarce starije od 14 godina uhvatili su naoružani kršćani. Za nekoliko sati svi muškarci na ovoj fotografiji su ubijeni, a njihova tijela spaljena. Karantina, Bejrut, 1976.

Stranica dolje lijevo. Palestinci mole za milost naoružane kršćanske ljudi. Karantina, Bejrut, 1976.

Vatra ispod pepela

autorice Robin Wright

Petnaestogodišnji sukob u Libanu je u stvari obuhvatio više ratova. Počeo je 13. aprila 1975. sa kišom metaka koje su jedni na druge ispalili kršćanska milicija i palestinska naoružana grupa u uzajamnim zasjedama. Većina prvih žrtava bili su civili, ubijeni dok su stajali ispred crkve ili vozeći se autobusom javnog prevoza. Rat u ovoj maloj zemlji Levanta, veličine otprilike kao Connecticut, kasnije se prelio preko granica zemlje, a potom i kontinenta. U sukobe je uvučeno više od desetine lokalnih milicija i vojski, ili interesa stranih vlada sa četiri kontinenta. Kao što je slučaj i sa većinom drugih sukoba, i ovaj je bilo lakše početi nego zaustaviti.

Robin Wright je pisala o konfliktima političkim intrigama širom Bliskog istoka od rata 1973. Živjela je u Bejrutu tokom 15-godišnjeg gradanskog rata u Libanu, koji se vodio zbog lokalnih sekteških sukoba, regionalnih rivaliteta i hladnoratovskih tenzija. Kad je konačno postignut mir potpisivanjem Sporazuma iz Taife 1990., oružje je utihнуlo, ali su se politička trvanja nastavila. Wright se vraća u Liban da nađe poznata lica koja su bila na naslovnicama 1980-ih i 1990-ih: šestostruki otimičar aviona, bivši član milicije koji se pokajao, i prkosni ratni voda. Takoder, pronalazi i novu generaciju koja se bori da stvori post-ratno društvo: student-političar, muziko-terapeut, i vlasnik restorana organske hrane koji drži časove kuhanja pripadnicima različitih sekti u nadi da će hrana djelovati kao recept za toleranciju. Ipak, Liban ne postiže zadovoljavajuće rezultate u odgovaranju na izazov liječenja raskola u društvu. Do 2020. godine, trideset godina poslije rata, Liban je opet na ivici političkog ambisa, nakon mjeseci narodnih protesta. Iznurenno stanovništvo je izašlo na ulice – bez obzira na pripadnost sekti – da traži zbacivanje cijele političke klase i kraj, konačno, endemskih ratnih voda. Čini se da je mir još daleko.

Rat je imao puno prljavih slojeva. Kršćani su bili protiv muslimana, Palestinci protiv Izraelaca, američki marinci protiv snaga koje je podržavao Iran, Zapad protiv Istoka, fašisti protiv socijalista, pobožni vjernici protiv stočkih ateista. Vremenom su se sklapali novi savezi, mijenjali neprijatelji. Rat je bio pun proturječja. U nekom trenutku, svaka važnija sekta se borila protiv vlastite braće – jednakо krvavo – za teritoriju ili moć. Libanska groblja (i neka dvorišta) ispunilo je više od sto hiljada poginulih u ratu. Milion ljudi, otprilike četvrtina stanovništva, je raseljeno. Ekonomija je propala, Liban je postao sjedište globalnog gusarenja. Infrastruktura u zemlji – dalekovodi, vodovodi i kanalizacioni sistemi – raspala su se zbog neodržavanja; još se nije oporavila.

Unutrašnji sukob je formalno okončan 1990. nakon Taifskog sporazuma kojemu su posređovali Saudičci. Dogovor je tek malo promijenio ravnotežu moći između kršćana i muslimana. Gospodari rata, koji su komandovali u sukobu, postali su političari koji vode vladu, pri čemu su zadržali mnoga od svojih originalnih zapaljivih stajališta, i njima definirali svoje agende. “Sukob se jednostavno preselio sa ulica u institucije sistema. Tretirali su institucije Libana kao ratni pljen”, razmišlja Maha Yahya, direktorka Bliskoistočnog centra Carnegie.

“Mi nismo poput drugih zemalja koje imaju jednog diktatora,” dodaje Mustafa Baalbaki, mladi stručnjak za tehnologiju. “Mi ih imamo osam ili devet”. Država je postala toliko disfunkcionalna da je Baalbaki razvio algoritam za jednu popularnu aplikaciju da upozori stanovnika Beiruta kada će nestati struje – nešto što država nije radila.

Trebalo je još duže da se okonča regionalna intervencija – posebno od dva susjeda Libana. Izraelskoj vojsci je trebala još jedna decenija da se povuče, Sirijcima 15 godina. I ni jedni ni drugi se ne prestaju mijesati.

Ovaj sukob ima odjeka daleko u 21. stoljeće. Rat u Libanu je promijenio taktiku svjetskog ratovanja. Uveo je prve

bombaše-samoubice, džihadske ekstremiste, koji su napadali zapadnjačke mete. Popularizirao je uzimanje taoca zbog političke otkupnine. Promijenio je sektašku svijest – i vjersku ravnotežu moći na regionalnom nivou. Osim toga, prokrčio je put drugim ratovima u najzapaljivijem području u svijetu.

Rat u Libanu je završio, ali decenijama kasnije, pravi mir tek treba da se učvrsti. Dergham Dergham, bivši borac, razmišlja: "Još uvijek ima vatre ispod pepela."

Assaad Chaftari se vrpolji od nelagode dok priča o svojoj ulozi u ratu. "Ja sam odgovoran za smrt velikog broja ljudi", rekao mi je. "Neki su ubijeni posredstvom drugih, ili indirektno, ali ja sam taj koji je odgovoran." Borio se za Libanske snage, kršćansku miliciju. U prvim danima rata bio je artiljerijski oficir koji je usmjeravao paljbu na muslimanske kvartove Beiruta. Napredovao je do nivoa drugog najvišeg obavještajnog oficira. Svoju ulogu je priznao u pismu svojim zemljacima nakon rata. "Moj je zadatak bio da odlučim o sudbini svih onih koji su skupljani na kontrolnim tačkama – ko će biti pošteđen, ko razmijenjen, i ko ubijen", pisao je. "Ljudski život je za mene imao malu vrijednost."

Upoznala sam Chaftarija u Starbucks na staroj Zelenoj liniji koja je nekad dijelila zaraćene dijelove Beiruta. "Najgora stvar je što mi je sve vrijeme savjest bila vrlo čista", rekao mi je. Pohađao je kršćanske škole i živio u kršćanskom dijelu grada, gdje su mnogi vjerovali da je Francuska stvorila Liban da bi održala njegovo kršćansko stanovništvo. Njegovi prijatelji, nastavnici, susjedi i svećenici su muslimane smatrali "okupatorima i izdajicama", rekao je. Također, osjećali su odbojnost prema palestinskim izbjeglicama koji su pobegli u Liban i koristili ga kao bazu u borbi protiv Izraela.

"Na početku, samo nisam volio muslimane i Palestine, a onda sam ih zamrzio", rekao je Chaftari. "Na kraju, bojao sam ih se i samo sam želio da ih uništим."

Libanske snage su bile najveća milicija. Politički, bili su desničari. Djelovali su u savezu sa Falangističkom strankom, koja je bila ustrojena po modelu španskih fašista istog imena. U obje ove milicije su dominirali maronitski kršćani, pripadnici jednog ogranka katoličke crkve.

"Nije bilo zadovoljstva u ubijanju", rekao mi je Chaftari. "Ja sam se borio za dvije stvari koje su mi svete – moju vjeru, i moju zemlju, koja mi je bila jednako sveta kao i moja vjera. Mogao sam otići u crkvu i pričestiti se, i ne pomislivši da sam griješio te sedmice. Ispovijedao bih neke male stvari, sitnice. U isповједi nikad nisam spominjao ubijanje jer to nisam smatrao grijehom. Bio sam križar."

Chaftari je muškarac skromne visine, sa malim trbušićem, i, iznad kruga bijele kose, čelavim tjemenom. Sjedili smo u vanjskom dijelu kafea, prekoputa historijske

L’Orient-Le Jour, zgrade klasične arhitekture iz vremena francuskog mandata. U njoj su bili smješteni jedan popularan list i magazin. Još uvijek su na njoj rupe od metaka, granata, raketa i artiljerije. Decenijama stoji prazna. Ovo područje je pravi simbol Libana – ratno uništenje na jednoj strani ulice, Starbucks, u blistavom novom tržnom centru, na drugoj. Bez sumnje najljepši grad Bliskog istoka, sa sunčanom mediteranskom obalom, planinama na kojima se može skijati, i drevnim rimskim hramovima, Liban se još uvijek pokušava oporaviti od krvave prošlosti.

Chaftari je počeo mijenjati mišljenje o ubijanju pred kraj rata. Njegova se supruga pridružila Moral Rearmament (Ponovno naoružanje moralom), socijalnom pokretu koji pokrenuo jedan američki protestant 1930-tih. I on je bio pozvan da prisustvuje njihovim susretima. “Ideja je bila da žene uvjere svoje muževe”, objasnio je. “Pitao sam, ko je šef? Koja ambasada ovo sponzorira?” Na prvom sastanku je imao pištolj za pojasm i dva pratioca pred vratima. “Pitali su me jesam li spreman prvo promijeniti sebe. Mislio sam da se tu nema šta mijenjati. Mislio sam da sam ja najbolja osoba koja postoji.”

Vremenom, uspostavio je odnose sa pripadnicima drugih vjera. “Imali su lica i imena, i naučio sam slušati – i kako otkriti istinu. Nije to bila moja istina, ili njihova istina, nego zajednička istina”, rekao je. “Otkrio sam da je možda veći dio onoga što sam čuo o “drugima” bilo pogrešno. I obratno. Shvatio sam zašto se ubijamo – zato što se nismo poznavali.”

Cijeli proces je bio bolan. “Bilo je to kao da me je neko uzeo za ruku i stavio me pred ogledalo. Bio je to najveći šok u mom životu,” rekao je. “Vidio sam čudovište krvavih ruku”, vrpolio se Chaftari.

“Pa šta sam onda trebao uraditi?”, rekao je. Ostati u sobi, ne izlaziti nikuda, i plakati? Reći, kao ostali, da rat ima vlastitu logiku? Reći “samo sam ispunjavao naređenja?” Ili, u suprotnom, bio sam odgovoran? Prošao sam kroz sve te faze. Čak sam razmišljao i o samoubistvu. Na kraju, odlučio sam prihvatići odgovornost za ono što sam radio i pokušati pomoći društvu.”

Chaftari je iskreno pisao o životu punom mržnje iz ranih dana i otkrićima do kojih je došao kasnije u životu u svojim memoarima “Istina, iako mi glas drhti (The Truth Even If My Voice Trembles).” Osim toga, suosnivač je Boraca za mir, pokreta koji čini 50 bivših boraca – kršćana, muslimana i Druza. Još uvijek ih je jako malo, s obzirom na desetine hiljada koji su se borili u ratu. Ali oni su ponudili ono što Liban kao država nije – edukaciju o sukobu koji je skoro uništilo zemlju. U školama se ne uči o ratu; različite zajednice imaju različite verzije priče o ratu. Mirovni sporazum je amnestirao gospodare rata, ali Liban nikada nije prošao kroz formalni proces pomirenja.

Bivši borci rade sa učenicima i studentima starosti 15–25 godina, začecima civilnog društva, izviđačima. 2008. i 2012., kada je izgledalo da će opet doći do rata, bivši borci su održavali konferencije za štampu na kojima su pozivali nove generacije da ne ponavljaju njihove greške. Grupa je održavala sastanke na kojima se razgovaralo o ratu, kao i grupe za diskusiju za mlade, koje su se održavale u javnim bibliotekama. U saradnji sa Playback Theatreom, bivši borci su pričali svoje ratne priče, koje su posebno izvježbani glumci oživljavali na pozornici.

Otišla sam čuti Chaftarija i dva njegova bivša protivnika – jednog Druza i jednog šiita – dok razgovaraju sa tinejdžerkama u Besancon školi, koja je bila bombardovana u ratu. Tokom jednog sata tri borca su govorila o mržnji. Nije tu bilo držanja govora; bilo je to mučno podsjećanje na to kako su pokušavali ubiti jedan drugoga.

“Siguran sam da sam dao naređenje da se otvori paljba na njegovu kasarnu”, rekao je Chaftari, misleći na borca Druza. Živo je gestikulirao dok je govorio; u svoj arapski jezik je često ubacivao francuske i engleske riječi, onako kako to Libanci koji govore više jezika često čine. “Bili smo vaših godina kad smo se počeli bojati jedni drugih, prvo društveno, a onda politički”, obratio se punoju sali učenicima u urednim bijelim košuljama i tamnim suknjama. Njihova pitanja su bila dirljiva, naivna, ponekad ciljana. Jedna djevojka, kose vezane u rep, pitala je Chaftarija da li je u ratu mogao raditi šta želi.

“Slušao sam političare, a onda vjerske vođe”, rekao im je. “Ali, na kraju krajeva, ja sam bio taj koji je odlučivao hoću li ili neću uzeti pušku.” Zastao je. “Teško se probuditi. Mnogi koji su se borili u ratu još se nisu probudili.”

Akel Hamieh drži rekord u broju otmica – šest putničkih aviona otetih od avio-prevoznika širom svijeta. Jedna otmica je još uvijek među najdužima u historiji avijacije. U decembru 1981., oteo je libijski avion nakon uzljetanja u Cirihu. Avion je potom krenuo na odiseju od 6.000 milja u Beirut, potom Atenu, Rim, opet Beirut, pa Teheran, i na kraju završio na trećem dolasku u Beirutu.

Hamieha sam upoznala malo poslije njegove zadnje otmice početkom 80-ih. Bio je vojni komandant Amala, tada najveće šiitske milicije u Libanu. Osnovao

ju je Musa Sadr, karizmatični lokalni lider. Amal je skraćenica za Pokret onih kojima je sve oduzeto (Movement of the Dispossessed); u isto vrijeme, to je i arapska riječ za nadu. Šiti su bili u najnepovoljnijem položaju od svih velikih sekti koje postoje u Libanu. “Dok se nije pojavio Amal, šiti su bili čistači cipela i radnici na farmama”, rekao mi je Dergham Dergham, pripadnik Amala.

Amal se razvio u političku stranku i miliciju. Obilazeći arapski svijet da bi pridobio regionalnu podršku 1978., Sadr je nestao u Libiji. Hamieh je otimao avione da bi privukao pažnju svijeta na Sadrov nestanak. Sve otmice aviona su se završile mirno, bez ubijenih ili uništenja. Sadra niko više nije bio vidio.

Trebalo je više od dvije godine da se uđe u trag Hamiehu sredinom 1980-ih. Našla sam ga priključenog na infuziju, dok se oporavlja od ozljede, u laverintu siromašnih južnih predgrada Beiruta. Zdravom rukom je njihao kolijevku u kojoj je spavao njegov šestomjesečni sin, Chamran. Malu sobu su okruživali komandosi Amala. Hamieh je imao sljedbenike širom Bliskog istoka. Pratio je Ajatolahu Homeiniju kada je lider revolucije letio iz izgnanstva u Parizu nazad u Teheran 1979. Borio se protiv vojske Saddama Husseina tokom rata između Irana i Iraka. Njegovi borci su mu dali nadimak “Hamza” po stricu proroka Muhameda, slavnog ratnika iz ranih dana islamske imperije. Satima smo razgovarali o tome zašto muškarci ratuju. On je bio pravi prototip.

“Vidim da moja krv određuje budućnost mog naroda”, rekao mi je. Uporedio je libanske šiite sa crnim Južnoafrikancima pod aparthejdом. “Ja nemam budućnost za sebe, osim da se borim – pokazao je na sina. – Mrzim pomisao da će on živjeti kao rob. Moje dijete ima pravo na dobar život, da studira. Ima pravo biti jednak.”

Sa Hamiehom sam se ponovo srela 2016. Kosa mu je počela sijediti; udebljao se. Maskirnu uniformu je zamijenio širokom trenerkom. Pregledali smo nejasne stare slike sa raznih ratišta Bliskog istoka. Napustio je Amal 1993., kada mu je politički šef, Nabih Berri, naredio da se bori protiv Hezbollaha, još jedne šiitske milicije. Hamieh je odbio ubijati pripadnike vlastite sekte.

“Snažno sam ošamario Berrija i izašao,” rekao mi je Hamieh. Opet je uzeo oružje 2006., tokom 34-dnevнog rata protiv Izraela. Deceniju kasnije, bio je savjetnik iračkim Kurdimu u borbi protiv ISIS-a (Islamske Države Iraka i Sirije). Ali držao se izvan međusobnih sukoba unutar Libana. Jedini trag rata je velika slika Musa Sadra u njegovoj dnevnoj sobi.

Godinu kasnije, opet sam srela Hamieha, umirao je od raka na mozgu. Izgubio je osjećaj za ravnotežu i trebao je pomoći pri kretanju. Pridružio nam se njegov sin, Chamran, koji je tada imao tridesetak godina. Chamran i njegova žena su oficiri u vojnoj policiji Libana. Upravo su dobili sina, kojeg su nazvali Akel, po Hamiehu. Jedna od kćerki mu radi za Ministarstvo pravde. Druga je liječnica. Sljedeća generacija si je izgradila drugačiju budućnost.

Pitala sam ga da li ikad razmišlja o ljudima koje je ubio. “Osjećam krivicu i ogroman teret. Stalno mislim na to. Ali nisam ja započeo rat.”, rekao je. “Mi smo bili najslabiji, a naši protivnici su imali podršku stranih zemalja. Uvukli su nas u rat. Mi ga nismo željeli. Natjerali su nas. Mi smo se branili. Nažalost, ljudi su stradali.”

Hamieh je napustio studije da bi se borio. Tek oženjen, suprugu je poslao u Sjedinjene Države. “Veći dio našeg braka odvijao se preko pisama”, rekao mi je. Kako se rat odugovlačio, ona je odlučila ostati u Toledu, Ohio. Na kraju su se razveli. “Žrtvovao sam obrazovanje i privatni život ovoj borbi”, rekao je. “Nisam uživao ubijajući ljude.”

U Libanu, svi krive sve druge za rat. Svi su žrtve; svima su nanesene nepravde. Činjenice su se ignorisale. Istina je bila iluzija. I tako je rat definisao politiku još dugo nakon što je prestao. I sada, 2020, još uvijek to čini.

Samir Geagea bio je jedan od najzloglasnijih gospodara rata. On je maronit, pripadnik dominantne kršćanske sekte u Libanu. Oružja se latio početkom 1970-ih, kada je bio u srednjoj školi. Regрутovan je kad su se Palestinci – iz siromašnih izbjegličkih kampova oko kršćanskih uporišta – sukobili sa libanskim sigurnosnim snagama. Obje strane su se pokušavale zaštiti. “Postojala je još jedna vojska u zemlji,” rekao mi je Gagea u dobro utvrđenoj vojnoj bazi, 2017. godine.

Nakon izbijanja rata 1975., napustio je medicinsku školu da se posveti ratu. 1986. je preuzeo komandu nad 15.000 vojnika Libanskih snaga. Imao je reputaciju vojnog genija – i ubice. Pitala sam koliko je ljudi izgubilo živote u operacijama koje je vodio u tih 15 godina. “Ja nisam nikoga ubio”, rekao je. “Nikoga! Ne osjećam nikakvu krivnju za rat. Čak i u najtežim danima rata, mirno sam spavao.”

“S obzirom na to čemu je bilo izloženo stanovništvo Libana, i šta je sve izdržalo, oni koji se nisu borili su bili kriminalci. A oni koji se jesu borili”, dodao je, “borili su se za ispravnu stvar.”

Pitala sam zašto je kršćanska milicija prihvatile primirje. “Izgledi za budućnost nisu bili sjajni. Ponuđen je neprihvatljiv mirovni sporazum. Zašto ne? Mogli smo nastaviti boriti se. Ali nakon 15 godina, šta ćete dalje?”, rekao mi je. “Svi smo mi ljudi, svi se mi ponekad umorimo.”

Taifski sporazum je promijenio ravnotežu moći. Otkad se okončala francuska vlast u Libanu, 1943., sva radna mjesta u javnom sektoru – od članova parlamenta do državnih službenika koji su predaval u školi ili skupljali smeće – bile su podijeljene po omjeru na osnovu popisa iz 1932: šest kršćana prema pet muslimana. Da bi se okončao rat, ovaj omjer je promijenjen u 50:50.

Zajedno sa drugim gospodarima rata, i Geagea je bio amnestiran. Ali postojao je izuzetak koji je poništavao amnestiju za slučaj ubistva političkih ili vjerskih lidera. On je 1994. bio optužen za ubistvo bivšeg sunitskog premijera bombardovanjem iz helikoptera; pokušaj ubistva kršćanskog ministra odbrane; ubistvo lidera suparničke kršćanske stranke i njegove porodice; i bombardovanje kršćanske crkve, u kojoj je ubijeno devetero ljudi. Geagea je oslobođen optužbe za bombardovanje crkve, ali je osuđen za ubistva. Dobio je više doživotnih kazni. On je bio jedini ratni komandant kojem je suđeno.

Na sudu, Geagea je za ubistva okrivio Siriju, koja je imala na hiljade vojnika u Libanu i imala snagu veta u njegovoj politici. Držali su ga u samici u posebnom zatvoru ministarstva odbrane. Nije mu bio dozvoljen pristup bilo kakvim vijestima; zabranjeno mu je da tokom posjeta porodice ili advokata razgovara o politici.

“Ponekad sam mislio da ću ostatak života provesti u zatvoru. Barem ću umrijeti čiste savjesti”, rekao mi je “Ali predmet je bio politički zasnovan – a u Libanu se politika mijenja iz dana u dan.”

Početkom 2005., 15 godina nakon završetka rata, Liban je postao prva arapska zemlja u kojoj je došlo do narodnog ustanka. Cedar revoluciju – drvo cedra ukrašava libansku zastavu – pokrenuo je atentat na bivšeg premijera Rafiqha Harirja, bogatog poslovnog čovjeka koji se vratio iz egzila u Saudijskoj Arabiji da bi pomogao poslijeratnu obnovu svoje zemlje. Ubijen je na Valentinovo uz pomoć auta-bombe dok je konvoj njegovih vozila prolazio kraj hotela Saint George na mediteranskoj obali. Ubistvo je pokrenulo masovne proteste koji su trajali 10 sedmica. Na njihovom vrhuncu, više od milion ljudi – otprilike četvrtina stanovništva Libana – okupilo se na protestima u središtu Beiruta. Tražili su svrgavanje vlade, kraj 30-godišnjeg prisustva sirijskih trupa i zahtijevali da međunarodni tribunal istraži ubistvo Haririja.

Uspjeli su. Vlada Libana je pala; održani su novi izbori. Sirija je natjerana da povuče trupe koje je bila rasporedila – u početku kao “čuvare mira” – skoro na samom početku rata. A Ujedinjene Nacije su uspostavile poseban tribunal.

Kao nusproizvod tih promjena, Geagea je dobio pomilovanje libanskog Parlamenta. “Kad je Sirija otišla, mene su pustili iz zatvora”, rekao mi je. Libanske snage su se ponovo oformile kao politička stranka pod vodstvom Geageae. Osvojili su mjesta i Parlamentu i položaje u kabinetu. Geageina supruga je osvojila jedno od tih mjesta; ona je predvodila parlamentarni blok te stranke.

Godine 2008., Geagea je priznao krivicu – na neki način. “Ja se u potpunosti

izvinjavam za sve greške koje smo počinili kad smo izvršavali svoju nacionalnu dužnost tokom godina građanskog rata”, rekao je. “Molim Boga za oproštaj, i za isto to molim ljude koje smo u prošlosti povrijedili.” Do 2014., orkestirao je puni povratak. Kandidovao se za predsjedničku poziciju, ali se povukao u korist jednog drugog kršćanskog kandidata. (U propisanoj podjeli moći, pozicija predsjednika je rezervirana za maronita. Pozicija premijera pripada sunitima. Predsjedavajući parlamenta je šiit).

2017. godine, pitala sam Geagea da li će se ozbiljnije kandidirati za predsjednika nekad u budućnosti. Tada su mu brkovi bili više sol nego biber. Ozbiljno je gubio kosu. Ali je i dalje bio visok i vitak, iste težine kao kad se borio.

Geagea se nasmijesio: “Neću isključiti tu mogućnost.”

Najveća borba Libana je borba da izgrade jednu državu od svih malih državica koje su formirane tokom rata. Decenijama se zemlja nalazila u političkom čistilištu. Bila je to prva demokratska zemlja u arapskom svijetu, ali je dogovor o podjeli vlasti – među 18 sekti – istovremeno učinio i najnefunkcionalnijom arapskom državom. To je i dalje jedina bliskoistočna zemlja koja je zasnovana na koegzistenciji sekti, ali još ne dopušta sklapanje brakova između pripadnika različitih vjera. Vjenčanja mogu obaviti samo vjerski službenici; gradanski obredi su nezakoniti. Ako se jedno od budućih supružnika ne preobratи, par različite vjere mora izaći iz zemlje da bi se vjenčao. Mnogi su otišli na Cipar.

Četvrt vijeka nakon završetka rata postojeće tenzije su i dalje iste. Liban je više od dvije godine bio bez predsjednika, od 2014. do 2016. Desetak godina nije imao novi budžet. U periodu 2015. i 2016. mjesecima nije odvoženo smeće jer su se suparnički političari nadmetali za ugovore – za svoje prijatelje, srodnike ili pristalice – i odbijali da se smeće deponira na njihovom području. Sektaštvje je preživjelo dijelom zbog ovog sistema patronata. Vreće pune smeća su se samo gomilale, i zatravale ulice, polja i javne površine. Piloti su se žalili na ptice koje su se hranile na odlagalištu blizu aerodroma jer su ugrožavale letne pravce. Doktori su upozoravali na opasnost od bolesti.

Kriza sa smećem je pokrenula post-ratnu generaciju. 2015. godine, pokret prigodnog naziva Smrdite (You Stink) okupio je više od stotinu hiljada ljudi – svih vjera – u protestima koji su trajali sedmicama tokom tog smrdljivog ljeta. Trebalo je više od osam mjeseci da se postigne kompromis da se okonča pobuna zbog smeća.

Jean Kassir je bio dio pokreta Smrdite. Predvodio je grupu studenata koji su imali sjedište u Američkom univerzitetu u Beirutu. “Kad ste na ulici i tražite promjene, shvatite da je to kao da tražite od pijanca da riješi problem alkoholizma”, rekao mi je. “On neće pomoći, jer on je problem.”

Tako je Kassir, visok mladić kovrčave tamne kose sa naočalama, pomogao pokrenuti pokret iz baze koji je nazvan “Beirut, moj grad”, odnosno “Beirut Madinati”. “Željeli smo ulicu uvesti u glavne političke tokove i ići na izbore”, rekao je. “To je značilo promjenu načina rada. Morali smo se predstaviti kao alternativa, ravnopravni političkoj klasi.” 2016. su predstavili neovisne kandidate na općinskim izborima u Beirutu. Njihova platforma od 10 tačaka se zasnivala na načelima, ne na stranačkoj ili pripadnosti sekti, i na transparentnosti. Uključivala je i upravljanje otpadom.

Ova nova politička energija je iznenadila stare gospodare rata i političare, koji su se udružili na jedinstvenoj listi. “Mi smo bili glavna opozicijska lista protiv koalicije svih najvećih stranaka”, rekao mi je Kassir. Beirut, moj grad – dobio je 40 posto glasova. Ali sistem nije bio proporcionalan; bio je to sistem gdje pobjednik dobiva sve.

“Nismo osvojili mesta, ali ipak je to puno značilo”; rekao je Kassir. “Bili smo tamo, suprotstavili smo im se kao ravnopravni, nismo bili samo slatko malo civilno društvo. Ljudi su bili zapanjeni rezultatima koje smo postigli u samo šest mjeseci. Otvorili smo prozor.”

Pokušaji oporavka su imali maštovite oblike. Nai Gebran je bio otet tokom građanskog rata. Bilo mu je 15 godina. “Bio je to prvi veliki šok moga života”, sjeća se. “Muslimani su običavali otimati kršćane. Kršćani su otimali muslimane. Oboje su ubijali one koje su oteli. Bio je to prljav rat.” Gabran je bio teško pretučen, ali su ga pustili kad ga je jedan od boraca prepoznao jer ga je vidoao u restoranu njegovog oca.

U 20-im godinama, Gebran je u svom stanu počeo voditi “muzikoterapiju” za

prijatelje. Puštao je blues, jazz, soul i funk. “Muzika ‘80-ih”, rekao je. “Ljudi su dolazili, plesali, slušali.”

Libanci su dugo živjeli neumjerenim intenzitetom jer je su uvijek imali osjećaj to-bi-nam-moglo-bitи-zadnje. Hedonističkim odbacivanjem – zakonske konvencije, fizičku opasnost, moralnost, čak i brak neka je proklet – tražili su nešto slično normalnosti tokom nestabilnih primirja u ratu. Najpoznatiji bliskoistočni hipodrom, koji se nalazio nasred Zelene linije, izveo bi konje da opatrči koji krug – i da pukupe koju opkladu. Butici u ulici Hamra bi održavali “bombastične rasprodaje” odjeće koja je preživjela zadnje borbe.

Legendarni hotel “Saint George” – nekada okuplјalište političara i prinčeva, međunarodnih filmskih zvijezda i stranih špijuna – uništen je u ratu hotela 1976. Ali njegov je bazen spašen. Spontano se otvarao kad god bi utihnulo oružje. Žene u bikinijima bi se izležavale oko bazena, dok bi muškarci u speedo kupaćim pušili nargilu i igrali tavle. Bazenski bar je bio poznat po koktelima Bloody Mary, najboljim na Bliskom istoku. Na zvuk prvog topa, plivači bi pokupili svoje ručnike, igre, nargile, i pića i otrčali kućama, da se skrivaju do sljedećeg prekida vatre.

Kad se završio rat, Gebran je otvorio pravi klub – B 018, kojeg je tako nazvao jer je to bio broj njegovog prvog stana. Izgradio ga je na mjestu zloglasnog masakra 1976., u Karantini, gdje su se nalazile straće palestinskih izbjeglica u kršćanskom dijelu Beiruta. Pregazile su ih Libanske snage. U toj četvrti je živjelo nekih 20.000 ljudi, uglavnom muslimana; ubijeno je najmanje 1.500. Postoji dojmljiva fotografija kršćanskog artiljerca kako otvara šampanjac poslije ubijanja u Karanteni. Milicija je buldožerima poravnala straće.

“Namjerno smo iznajmili tu parcelu”, rekao mi je Gebran. “Tu dvije decenije nije bilo ničega, od masakra. Samo prašina i kamenje.” B 018 je bukvalno ispod zemlje; poredi se sa skloništem od bombi, ili zajedničkim grobom. Te noći kad sam ja tamo otišla, krajem 2017., klub je počeo istinski pulsirati oko ponoći. Piće je teklo potocima. Muzika je odjekivala. Tijela, često oskudno odjevena, njihala su se i zavodila na plesnim podijima oko skupina stolova. U jednom uglu su svi pušili cigare, uključujući i žene. Kada je lijepo vrijeme, otvara se pomicni krov i omogućuje gostima da uživaju u plesu pod zvjezdama.

U znak sjećanja na ratne godine, svakog utorka je Noć 80-ih. Čula sam kako Tina Turner pjeva “Simply the Best”, ABBA izvodi “Dancing Queen”, i Stevie Wonder pjevuši “I Just Called to Say I Love You.”

“To je sjećanje na to vrijeme, na tu historiju”, rekao mi je Gebran.

Tokom rata, 30 ljudi je dolazilo u njegov stan da sluša muziku. Tri decenije kasnije, 700 ih dođe u B 018 kad je dobra noć. 2014. je proglašen “jednim od 25 noćnih klubova koje trebate posjetiti prije nego što umrete.” Libancima se jako svidjela ta ironija.

U zemlji gdje su se različite zajednice samo-segregirale tokom rata, B 018 bio je jedno od tek nekolicine društvenih mjesta gdje su se svi okupljali u miru. “Sve religije, svi ljudi dolaze u moj klub”, rekao mi je Gebran, koji je sam kršćanin. “Većina gostiju su muslimani, jednostavno zato što sada u Libanu ima više muslimana nego kršćana. Ali mi nikoga na vratima ne pitamo šta je. Nema rasizma. Nikad ne zatvaramo zbog vjerskih praznika.”

Souk el Tayeb (Dobra tržnica) je pokrenuta na Zelenoj liniji, u sjeni mećima izbušene zgrade L’Orient-Le-Jour 2004. Jednom sedmično, tu dolazi više od stotinu malih proizvođača iz cijele zemlje – među njima su suniti, šiiti, maroniti, Druzi, grčki pravoslavci i Armenci, kao i palestinske i sirijske izbjeglice – da prodaju svoje poljoprivredne i zanatske proizvode na otvorenom bazaru. Tokom moje posljednje posjete, dugi redovi stolova, prekrivenih zeleno-bijelim kariranim stolnjacima, i zaštićeni nagnutim suncobranima, stajali su puni nabreklih rajčica, zelenog organski uzgojenog povrća, svježeg hleba, marcipana od badema, komada sira, melase od nara, hrpica pahuljastih začina, buketa rascvjetalog cvijeća, staklenki meda i ukiseljenih maslina, domaćih svijeća u čašama domaće radnosti, čak i mirišljavih ulja za muške brade. Tkač iz Zavoda za slike provlačio je tanak kanap kroz ram pletenog taburea. Proizvođač vina nudi svoj proizvod na kušanje, prekoputa muslimanke u tradicionalnom hidžabu koja pravi palačinke.

Moto tržnice je: “Pravite hranu, ne rat”. Bila je prepuna ljudi.

“Nije to tržnica na kojoj se kupuje i prodaje hrana,” kaže mi Kamal Mouzawak, njen osnivač. “Baš me briga za hranu kao takvu. To je način da se uradi nešto drugo. Način da se nađe nešto zajedničko ljudima koji su se nekada međusobno ubijali.” Mouzawak je visok muškarac, tamne kose gelom složene u valove. Otvoren je o

svojoj homoseksualnosti u zemlji gdje je homoseksualnost protuzakonita.

Mouzawak, koji je odrastao tokom gradanskog rata, otvorio je Tawlet (arapski naziv za stol) 2019. godine. Trendovski restoran služi organsku hranu i obrađuje vrt za koji lokalci kažu da su tamo tokom rata zakopane lobanje. Tawlet rotira kuhare iz svih sekti. Obučavaju se i kuhaju zajedno. "To je kuhinja bez religije", kaže Mouzawak. Restoran je postavljen na istim principima: dugi stolovi za kojima svi sjede zajedno.

"Za mene, ne postoji nacija koja se zove Liban. To je spoj različitih stvari. Svi živimo na istoj zemlji. Pretvorili smo je u istu kuhinju. Liban ima 5 miliona stanovnika. U inozemstvu živi 15 miliona Libanaca. Jedino što su oni ponijeli sa sobom su kibe i tabule. Hrana je najdirektnija ekspresija korijena, identiteta, historije."

Prilagodio je ovaj međusektaški model časovima kuhanja i festivalima hrane širom Libana. "Na početku, okupljali bi se po svojim vjerskim grupama", rekao je. Polako su naučili da imaju iste strahove, i da religija ne definiše nekoga kao ljudsko biće. Nismo ovdje da učimo kako da kuhamo, nego da naučimo zajedno živjeti sa samopouzdanjem."

Prije rata, zgrada Barakat bila je avangardni stambeni blok u kojem su stanovale muslimanske i kršćanske porodice. Bilo je to čudo arhitekture. Porodice su se mogle družiti preko sučeljenih balkona okrenutih ka dvorištu. Kad je počeo rat, stanovnici su bili natjerani u bijeg. Zgrada je označavala jedno od pet prelaza preko Zelene linije između većinski muslimanskog zapada i uglavnom

kršćanskog istoka. Libanske snage su je pretvorile u komandni centar za snajperiste.

"Ova predivna zgrada bila je projektirana da ujedini. Potom je postala mjesto, alat, za međusobno ubijanje, – rekla mi je arhitektica Mona El Hallak. Fasada od oker krečnjaka – sa dramatičnim lukovima i elegantnim stupovima – izgledala je kao da ima ospice od uzvratne vatre.

Kao i dobar dio francuske arhitekture, koja je oštećena tokom rata, grad ju je bio odredio za rušenje umjesto za obnovu. Visoke, monstruoze zgrade od stakla i čelika iznikle su širom glavnog grada Libana, brišući njegovu historiju. Godine 1983., ambasada SAD-a, koja gleda na palmama okruženi Mediteran, bila je prva američka lokacija koju je pogodio bombaš-samoubica na Bliskom istoku. Na njenom mjestu su izgrađeni stambeni tornjevi sa skupom najamninom.

Hallak je okupila aktiviste i umjetnike, čak i francusku vladu, da spasi zgradu Bakarat kao muzej – i podsjetnik na nasilnu prošlost Libana. Sjeća se kako je pretrčavala preko Zelene linije tokom borbi: "Prvi put kad sam tu stajala, na mjestu gdje je neko nekog ubio, opravalo me sjećanje na rat," rekla mi je, nježno dodirujući rupe na zidovima. "Odjednom, našla sam se tu, stajala sam na mjestu odakle je sve to dolazilo."

Zgrada Barakat je otvorena kao Beit Beirut – Kuća Beiruta – 2017. Posjetitelji mogu stajati na mjestima odakle su djelovali snajperi, lutati između položaja zaštićenih vrećama pijeska i čitati grafite koje su sprejom napisali borci, sada zaštićene stakлом. Prije rata, na prizemlju je bila radnja za izradu fotografija. Hallak je iz njenih ruševina izvukla stare negative ljudi koji su

živjeli u blizini. Dala ih je uvećati. Lica ljudi iz davno prošlog vremena ukrašavaju hol na prizemlju.

“Tako je ta zgrada još uvijek tu i priča svoju priču, kako od prije rata, tako i tokom rata,” kaže Hallak. “Njeno očuvanje je važno kako bi se spriječilo da grad potone u amneziju oko rata – i da spriječi da se isto ponovi. Ako se ja sjećam, sjećat će se i drugi ljudi.”

Mnoge faze libanskog rata se vide na njegovim grobljima. Jedno od najusamljenijih je Groblje palestinskih mučenika blizu Zelene linije. Puno je, uglavnom zbog rata. Čini se zaboravljenim. Ogroman mural vode Palestinske oslobodilačke organizacije Yassera Arafata – sa širokim osmijehom i crno-bijelom kefijom koja mu pokriva čelavu glavu – gleda na duge redove mramornih nadgrobnih spomenika. Arafat je istjeran iz Beiruta 1982. godine, zajedno sa hiljadama njegovih boraca. Mrtvi su ostali, a neke od grobova osvaja korov.

Ratovi se često ponavljaju, iako u novim oblicima, sa borcima drugačije vrste, novim taktikama i novim zapaljivim tačkama. Prvobitni razlog mogu zamijeniti, čak i nadjačati, neželjene posljedice sukoba. Takav je bio slučaj sa Hezbollahom. Šiitska Božja stranka se pojavila tek sedam godina nakon izbijanja građanskog rata u Libanu, kad je PLO odlazio.

Izraelske intervencije, prvo 1978. a potom, većom snagom, 1982, bile su nus-proizvod građanskog rata. Kako je libanska država slabila, PLO je jačao. Vršio je upade preko granice i ispaljivao granate na Izrael. Prva invazija Izraela 1978. je natjerala PLO da se povuče dalje u unutrašnjost i stvori tampon zonu unutar Libana – koju je čuvala lokalna kršćanska milicija naoružana, trenirana i subvencionirana od strane Izraela. PLO je nastavio djelovati. Izrael se vratio 1982., sa snažnim topovima. Umarširali su sve do Beiruta. Na kraju su ostali u Libanu sljedećih 18 godina.

Libanski šiiti koji su naseljavali južni dio zemlje, na početku su pozdravili Izraelce. Palestinci su usurpirali lokalnu vlast i ugrožavali njihove domove tako što su gađali Izrael. Šiiti su stradavali i uništavana im je imovina zbog razloga koji nisu bili njihovi. Kad su došli Izraelci, lokalna zajednica ih je pozdravila ružinom vodicom i rižom. A onda su Izraelci ostali dugo nakon što je PLO otisao. Libanski šiiti su pokrenuli otpor. I dobivali su pomoć od Irana, što je dodatno proširilo rat.

Veze između Libana i Irana potječu iz 16 vijeka, kada je Iran prešao na šiitski islam, uz pomoć vjerskih vođa iz Libana, kako bi se zaustavili prodori Osmanlija. 1982. godine Teheran je uputio 1.800 pripadnika revolucionarne garde da pomognu šiitskoj braći. Oni se nisu borili protiv Izraela. Umjesto toga, Iran je probrao prebjegu iz Amala – koji se raspao nakon nestanka Musa Sadra – i obučio ih, naoružao i organizovao. Tajne cilje su predstavljale jezgro onoga što je kasnije evoluiralo u Hezbollah, Božju stranku. Promijenili su prirodu modernog ratovanja – kako u Libanu, tako i daleko izvan njega – tako što su počeli koristiti džihadiste, bombaše samoubice. Bezlični vozači su se kamionima napunjениm hiljadama kilograma zabijali u izraelska sjedišta, američku ambasadu u Beirutu, američke i

francuske mirovne snage, a onda i u privremenu američku ambasadu koja je zamijenila onu prvu. Hezbollah je 1983. napao američke marinice koji su djelovali kao mirovne snage, što je izazvalo najveći broj poginulih u jednom incidentu među američkim snagama od Drugog svjetskog rata. Marinici su se izvukli iz Beiruta 1984; njihov ostanak je bio prevelik rizik. Izrael se spustio više na jug.

Taifski sporazum, kojim je 1989. okončan građanski rat u Libanu, predviđao je razoružanje svih milicija u roku od šest mjeseci. Međutim, kako su izraelske snage i dalje pod okupacijom držale jug zemlje, Libanski parlament je dopustio Hezbollahu da zadrži oružje kao "snaga otpora". Božja stranka je preživjela rat sa prednošću sa kojom se nije mogla mjeriti niti jedna vojna sila, osim libanske vojske. Pod novim vodom Hassanom Nsrallahom, prešao je u politiku. Kad su održani prvi poslijeratni izbori u Libanu 1992., Hezbollah je izašao iz ilegale i ponudio kandidate za parlament.

"Od 1982. do 1991., bili smo kao fetus u majčinoj utrobi," objasnio je Naim Quassem, vjerski vođa sa bijelim turbanom i urednom bijelom bradom, koji je drugokomandujući u Hezbollahu. "Kad smo izašli na izbole, počeli smo hodati na vlastitim nogama."

Božja stranka je bila najvažniji dio vlade Libana – imali su mjesta u parlamentu i ministarske funkcije – svo vrijeme od tada. "Svaki pojedini korak koji smo napravili učinio nas je snažnjim," rekao mi je Qassem.

Izrael se konačnu povukao 2000. – to je bilo prvo njegovo unilateralno povlačenje iz arapskih zemalja u bilo kojem ratu. Zauzvrat nije dobio ništa; izgubio je na stotine ljudi. U međuvremenu, 1994. godine potpisao je privremeni mirovni sporazum sa Arafatovom PLO. Na Zapadnoj obali i Gazi uspostavljena je Nova palestinska uprava. Istovremeno, na libanskoj granici, Hezbollah je sve više jačao.

Ministar odbrane Izraela, Yitzhak Rabin, jednom je priznao: "Od velikog broja iznenadenja, od kojih većina nisu bila dobra, a koja su proistekla iz rata u Libanu, najopasnije je što je rat na granici pustio šiite iz boce ... U 20 godina PLO terorizma, ni jedan PLO terorista nije od sebe napravio živu bombu... Šiiti imaju potencijal za terorizam kakav do sada nismo iskusili."

Rabin se brinuo: "Terorizam se ne može okončati jednim ratom. To je sasvim bez smisla; bila je to iluzija". Bio je dalekovid.

Hezbollah je 2006. godine zarobio dva izraelska vojnika u upadu preko granice. Cilj im je bio da ih zamijene za Libance i Palestince zatvorene u Izralu. Izrael se treći put vratio u Liban. Sukob iz 2006. je trajao 34 dana – najduži neprekidni rat koji je Izrael ikad vodio. Hezbollahovi projektili su sijali uništenje u Izraelu dublje nego ikad.

Rat se otegao. UN-ov sporazum o prekidu predviđao je da se Izrael povuče (što je Izrael i učinio), da se u južnom Libanu rasporedi libanska vojska (što su oni i učinili), a da se Hezbollah razoruža (što oni nisu učinili).

Do 2018, Hezbollah je bila najjača stranka u Libanu. Bila je i najokretniji politički igrač; njihov kršćanski saveznik, Michel Aoun, izabran je za predsjednika 2016. Bio je najveći poslodavac u Libanu – sa mrežom klinika, škola, firmi i socijalnih usluga – nakon vlade. Bio je i važan igrač u arapskom svijetu. Hiljade Hezbollahovih boraca su išli u susjednu Siriju da pomognu vladu predsjednika Bashara Assada tokom građanskog rata. Borili su se i protiv pobunjenika koje su podržavale SAD, kao i protiv sunitskih džihadista ISIS-a. I u Iraku su njegovi komandanti i savjetnici pomagali šiitskim milicijama u borbi protiv ISIS-a. Njegovi savjetnici su pomagali i Huthijima u Yemenu.

“U očima naroda, političkih snaga, zemalja – bilo da su prijatelji ili neprijatelji – mi smo realna regionalna sila,” rekao mi je Qassem, “jer sad naše pozicije imaju regionalne posljedice.”

Ali ova snaga je imala svoju cijenu. Hezbollah je formirao groblja za svoje “mučenike” širom Libana – neka imaju svoje Facebook stranice. U Beirutu, jedno groblje je napunjeno mrtvima iz rata sa Izraelom. Drugo, iza ugla, bilo je za borce ubijene u Siriji. Zvao se Zeinebin vrt, po unuci proroka Muhammeda. Na dugim, mramornim pločama napisano je gdje je borac poginuo, uz uklesane napomene poput: “Obavljujući svoju džihadsku dužost” ili “Čestitamo ti na mučeništvu.”

Najtrajnije nasljeđe građanskog rata u Libanu je niz novih ratova – vjerovatno još nije gotovo. “Unutrašnji sukob? Ja ga ne vidim,” kaže Walid Jumblatt, lider Druza, uz čije se noge skupčao pas Oskar, shar-pei, koji pati od artritisa. “Ali u Libanu nikad ništa nije gotovo. To vam je sudbina kad ste stješnjeni između dvije velike zemlje – Izraela i Sirije. Vanjski sukob? Očekujem ga svakog trenutka.”

U decenijama nakon rata iz 2006, Hezbollahov arsenal se povećao sedam puta. Imao je 130.000 projektila raspoređenih na strateškim tačkama širom Libana. “Hezbollah će se odreći oružja tek kad budemo sigurni da više nema opasnosti,” rekao mi je Qassem. “Podnosit ćemo žrtve do kraja vječnosti.”

Liban je izdržao svoje ratove. “Nismo u miru,” razmišlja Jean Kassir, mladi aktivista u Beirut, moj grad. “Do danas, ništa nije istinski zacijelilo osim koncensusa, stvorenog krvlju, da je Liban konačno zemlja, da se više ne borimo oko granica. Rat je utvrdio da se igra igra unutar ovih granica – na površini od ovih 10.000 kvadratnih kilometara.”

Tokom decenija, međutim, sukobi u Libanu, koji su direktno ili indirektno posljedica politika identiteta, samo su produbili sektaški etos. Istinsko pomirenje je još generacijama daleko. Isti problem dijeli cijeli Bliski istok na početku 21. vijeka, posebno nakon SAD invazije Iraka iz 2003., Arapskog proljeća 2011, i ISIS kalifata od 2014. do 2019. Oslobođene su furije politika identiteta – koje su dugo bile pod

pritiskom kolonijalnih gospodara, a onda samih arapskih vladara. Događaji iz jedne zemlje zarazili su ili imali utjecaja na druge.

Irak se nakon svrgavanja Saddama Husseina 2003., borio sa praktično građanskim ratom oko ponovne uspostave ravnoteže moći: sunitska manjina i njena elita koja je vladala dugi niz godina nije htjela prepustiti vlast brojnijim šiitima, a novi šiitski političari se nisu potrudili da uključe ili razuvjere sunite. Taj raskol su iskorištavali džihadisti ekstremisti u franšizi al-Qaeda, koji su izgubili prvu rundu 2006. zahvaljujući trupama SAD. Džihadisti su se povukli u ilegalu i ponovno okupili u Siriji. Vratili su se nakon što su otišle SAD.

Rasplet situacije u Siriji je počeo nakon što su se demonstracije Arapskog proljeća pretvorile u građanski rat. Politički, problem je bila despotska vladavina dinastije Assad. Ali podtekst je postavio sunitsku većinu i etničke Kurde – u desetima različitih grupa – protiv većinskog Alawite režima u Damsku. U tom haosu, 2014. godine se pojavio ISIS. Sunitski džihadisti su zauzeli trećinu teritorije Sirije i Iraka za svoj kalifat. Privremeno su promijenili granice koje se nisu mijenjale čitav vijek.

Nije se radilo samo o tome ko će pobijediti. Kao i u Libanu, egzistencijalno pitanje od Libije do Jemena je da li postoji dovoljan konsenzus da ih uopće održi na okupu. "Stari Bliski istok kakav je postojao – od 1930-ih do 1940-ih, sa miješanim zajednicama – više ne postoji," rekao mi je Jumblatt, koji vodi drugu po veličini miliciju u Libanu.

Ironija je što je napredak na Bliskom istoku – u književnosti, tehnologiji, politici, čak i pravima žena –

doprinio nereditima. Većina u svim osim jedne arapske zemlje, Jemu, je sada pismena. Imaju pristup informacijama izvan svojih zajednica, gradova, zemalja, čak i kontinenata. Svjesni su promjena koje se drugdje desile: pada komunizma u Evropi, kolapsa aparthejda u Africi. Kraj diktatura u Južnoj Americi. Svjesni su zahtjeva za pravima – i žele biti dio toga.

Tehnološke promjene su uvele ideje i pružile načine njihovog širenja. 1995., Al Jazeera je postala prva nezavisna satelitska TV stanica u arapskom svijetu koja je zaobišla vladine cenzore. Dvije decenije kasnije, arapski svijet ima na stotine satelitskih TV-stanica – koje emitiraju različite vjerske programe (a vjerske vode izdaju različite fetve), emisije u kojima se razgovara o politici, kao i sapunice koje se bave modernim društvenim pitanjima. U regiji gdje većinu stanovništva čine mladi, ideja da postoji samo jedan put – kako u religiji tako i u politici i u životu – nešto je što sve više ljudi odbacuje.

Ipak, zahtjevi za prava – koji su bili tako inspirativni tokom Cedarske revolucije u Libanu 2005. i tokom Arapskog proljeća 2011. – pokrenuli su još više konkurenциje, još više podjela, još više sukoba na mjestima gdje je primarni identitet još uvijek klan ili pleme ili sekta ili etnička pripadnost koja potječe iz vremena od prije više vijekova, ili čak milenija.

"Ovaj trenutak postaje veći nego što je bilo ko mogao očekivati," kaže Tammam Salam, sunit i bivši premijer Libana. "Možda će biti jednak velik, ili čak i veći od Sykes-Picot," evropskog diplomatskog procesa kojim je podijeljena Osmanska imperija nakon Prvog svjetskog rata. "Stvari se danas odvijaju mnogo brže. U prošlosti, odluke

su iziskivale vrijeme. Danas, možete napraviti ili slomiti nešto ili nekoga – ili neku zemlju – samo plasirajući informacije.”

Moderni Bliski istok se nikad ranije nije susreo sa ovakvim previranjima. Rat u Siriji je doveo do najveće izbjegličke krize – više od pet miliona ljudi – od Drugog svjetskog rata. Liban je prihvatio više od milion, u situaciji kada ne može osigurati snabdijevanje strujom, vodom, škole ili zdravstvenu zaštitu ni vlastitom stanovništvu. Više od pola stanovništva Sirije oslanja se na međunarodnu pomoć da bi imali šta jesti, više od tri miliona djece ne ide u škole, a materijalna šteta se procjenjuje na 300 milijardi dolara u zemlji veličine države Washington.

U Iraku, kalifat Islamske države – i desetine hiljada njenih boraca – provode užasna odsijecanja glave, silovanja, etnička čišćenja i uzimanje u ropstvo. Njihov četverogodišnji rat sa Iračkom armijom uništio je veliki dio sjevernog i zapadnog dijela zemlje, uključujući Mosul, drugi najveći grad u zemlji. Bagdad procjenjuje troškove obnove na 100 milijardi dolara. Problem nije samo kako izgraditi četiri zida kuće ili firme; treba ponovno stvoriti institucije. Sunitski džihadisti ISIS-a su zapalili Univerzitetsku biblioteku u Mosulu i milion njenih knjiga, od kojih su neke bile stare hiljadu godina.

Širom Bliskog istoka postavlja se jedno veliko pitanje: koliko će se krvi proлити samo da bi ostali na istom nivou kao nesigurna država Liban? Današnja razmišljanja koja najviše uznemiravaju potječe iz česte teme: ludosti mržnje, nepromišljenosti rata. “U to vrijeme, mnogi su smatrali da ginu za svoju zemlju – kao mučenici,” kaže Joyce Khouri Eid, upraviteljica doma za pomoć starijima koji prima starije građane različite vjerske pripadnosti. “Ali ako sad pogledate unazad na rat, čini se kao da su to protraćeni životi. Majke su izgubile djecu. Djeca su izgubila roditelje. I sve to bez pravog razloga.”

Mused Baalbaki, mladi tehnički stručnjak koji je napravio mobilnu aplikaciju za praćenje prekida u snabdjevanju strujom, kaže: “Libanci su u građanskom ratu naučili jednu važnu lekciju – nema pobjednika.”

Ipak, ljudski instinkt za preživljavanje nastoji zacijeliti rane, u svim ratnim zonama, a i u životu. May el Khalil je atletičarka koja je trenirala trčanje u Beirutu kad je skoro poginula u saobraćajnoj nesreći 2001. Prošla je tridesetak operacija; dvije godine je ponovno učila hodati. Tokom oporavka, došla je na ideju da iskoristi maraton kao instrument mira. 2003. je osnovala Beirutski maraton. Sada se svake godine na jesen na ovom događaju pojavi više od 30.000 učesnika – uključujući i premijera. To je najveća trka na Bliskom istoku.

“To je mnogo više od trke,” rekla je Khalil u TEDGlobal obraćanju 2013. “To je platforma za nadu i saradnju u sve nestabilnijem dijelu svijeta. Vidjeli smo da, u konačnici, ljudi ipak žele zajedno trčati prema nečemu. Na kraju krajeva, izgradnja mira nije sprint. Više liči na maraton.”,

autorica Nichole Sobecki

Liban je mjesto gdje sam nastala kao novinarka. Kao pripravnica u The Daily Star-u – krpi priča Arapskog svijeta na engleskom jeziku- objavila sam svoje prve fotografije. Čak sam i kratko pisala horoskope, zbumujući svoje prijatelje specifičnošću njihove budućnosti. 2007. godine prvi put sam vidjela rat kada je izbila bitka u sjevernom palestinskom kampu Nahr al-Bared. Borbe između islamske militantne organizacije Fatah al-Islam i libanske vojske započele su jutro mog 21. rođendana. Iako je nasilje u Siriji i drugim područjima Bliskog istoka od tada zasjenilo uništenje Nahr al-Bareda, to je bila najteža unutarnja borba koju je Libanon video od gradanskog rata.

2017. godine vratila sam se u Liban s piscem Robinom Wrightom kako bih pokušala shvatiti šta mir znači na mjestu definiranom sukobom. Dok smo se sastajali s bivšim borcima i mladim kreativcima, sjetila sam se jedne od Ezopovih basni, "Hrast i trska", i bezbrojnih oluja koje je ova zemlja prebrodila bez prekida. Mir ovdje dolazi u sivim nijansama. To je razlog da se savijemo sa sljedećim vjetrom, izdržimo i prigrlimo sadašnjost uprkos vatri ispod pepela.

Foto © Nichole Sobecki VII

Mladi par utrukuje se uz obronke brda blizu Pigeon Rocks na najzapadnijem vrhu Bejruta, 2017.

Stranice 52–53. Saobraćaj se zatvara pored Beit Bejruta, nedavno otvorenog izložbenog prostora i spomen obilježja gradanskog rata. Nekadašnja stambena zgrada nalazi se na prijelazu Sodeco, području koje se nekad smatralo preopasnim za prolaska čak i za vrijeme prekida vatre.

Walid Jumblatt, bivši vojskovođa, vođa libanske zajednice Druza i šef Napredne socijalističke partije, sa svojim psom Oscarom. Bejrut, 2017.

"Teško je zamisliti povratak u rat", rekao je Jumblatt. "Ponovo unutrašnji sukob? Ja to ne vidim. Ali vanjski sukob? Očekujem to u bilo koje vrijeme. U Libanu nikad ništa nije gotovo. Ovo je naša sudska buna."

"Hamza" Akel Hamieh sa svojim unukom i imenjakom. Hamieh je postao legenda u Srednjem Istoku nakon otmice šest aviona između 1979. i 1982. godine, da bi skrenuo pažnju svijeta na otmicu Muse Sadra, njegovog vjerskog vode. Na pitanje o tome brine li ga novi rat u Libanu, Hamza Akel Hamieh odgovorio je jednostavnim "Svakako". "Vojskovođe koji su izazvali takav haos i smrt u ovoj zemlji, sada vode zemlju i izbacili su one koji su ubijali za njih", objasnio je. "Sve dok su na vlasti, Libanon je u opasnosti."

Chamran Hamieh (lijevo), sin Hamze Akel Hamieh, prolazi kroz očevu kolekciju slika iz građanskog rata, pohranjenih u starim koferima u svom domu u dolini Bekaa.

Za vrijeme građanskog rata Hamza Amel Hamieh (stojeći, drugi zdesna) bio je zapovjednik milicijske jedinice Amal koja je predstavljala muslimanski šiitski pokret, 2017.

Slaba infrastruktura i siromaštvo muče izbjeglički kamp Shatila i susjedstvo Sabre, gdje su palestinski stanovnici i dalje marginalizirani i bez pravnog statusa u Libanonu. Dolazak hiljada izbjeglica koje su bježale od sukoba u Siriji dodatno je opteretio zapušteni kamp. Bejrut, 2017.

Mahmoud Sabha (15), sirijski izbjeglica, pušta goluba iz svog pritvora. Skupljanje golubova, stara zabava na Bliskom istoku, postala je popularno među sirijskim porodicama koje su pobegle u Libanon kako bi skloniše od rata potražile kod kuće. Ovaj se kamp nalazi neposredno pored "Tvornice luka", napuštene fabrike koju su sirijski obavještajci nekada koristili kao centar za ispitivanje i zatvor za libanonske zatočenike. Majdal Anjar, Liban, 2017.

Otkrivači uživaju u noći 80-ih u B 018 - jednom od najlegendarnijih klubova Bejruta - izgrađenom u Karantini. 1976. godine kršćanska milicija napala je i iselila palestinske izbjeglice, ubivši 1.500, u onome što je postalo poznato kao masakr u Karantini. Bejrut, 2017.

Djeca igraju stolni fudbal u maloj radnji u izbjegličkom kampu Shatila, još uvijek sinonimom za masakr stotina uglavnom Palestinaca u kampu i susjednom naselju Sabra 1982. godine. Bejrut, 2017.

Jedan od nusprodukata 15-godišnjeg libanonskog građanskog rata bio je Hezbollah, koji se pojavio nakon izraelske invazije 1982. godine i ostaje posljednja milicija u Libanonu s oružjem.

Hezbollah vodi posebna groblja – neka sa vlastitim Facebook stranicama – za svoje borce, uključujući nekoliko u pretežno šiitskom predgrađu Dahije u Bejrutu. Bejrut, 2017.

Hammad Atwee (91), bivši pomorski kapetan i stanovnik Moadieh Evangeličkog centra za pomoć starima, osamljen jede ručak u kafeteriji centra.

Moadieh pozdravlja sve vjere i predvodio je pokret u Libanu zalažući se za međuvjersku njegu starijih – jer je većina Moadiehovih stanovnika proživjela duboko sektaški građanski rat u Libanu. 2017.

U ratnom muzeju kojim upravlja Hezbolah, posjetitelji prolaze kroz "Bezdan" - instalaciju izraelskog oružja oduzetog između 1982. i 2006. Muzej je stvoren u znak sjećanja na bitke koje je Hezbolah vodio protiv izraelskih trupa na mjestu koje muzej zauzima danas i oko njega. Kritičari su ga nazvali "Disneyland za borce iz Džihada" i "Hezbollahland", a muzej je bio izvor kontroverzi od svog otvaranja. MLEETA, Liban, 2017.

Beit Beirut nedavno je otvoren kao izložbeni prostor i spomen na građanski rat. Tokom obnove otkriveno je 11.000 fotografija, uglavnom portreta iz 1950-ih do 1970-ih. Posjetioci se potiču da pronađu osobu na portretu. Beit Beirut, 2017.

**Ja sam izbjeglica,
isto kao Superman**

60

autorica Mira Sidawi

Kada sam bila malena djevojčica, imala sam običaj stajati ispred velikog zida u izbjegličkom kampu Burž al-Baražne i šaputati vjetru, moleći se da jednog dana izadem iz kampa i vidim grad Bejrut. Tada nije bilo lako sanjati takav san. Zid između kampa i Bejruta je činio da stalno budemo svjesni da smo mi, iza zida, bili ona druga polovica, skrivena polovica, svijeta.

Moj otac je napustio Palestinu kao 20-godišnjak, tokom Nakbe, egzodusa koji se dogodio 1948. godine. Govorio je kako su se svi koji su živjeli u selu Šeikh Danun, smještenom blizu Akke (poznate i kao Akra), drevnog lučkog grada u Palestini, dali u bijeg, većina bez cipela. Bježali su pred mećima i vatrom koji su pristizali od izraelskih vojnika. Moj ujak je ostao u selu, sakrivši se u staroj pećini. Otac to nije uspio učiniti; jednostavno je želio otići. Kada je opisivao selo, otac je govorio da je bilo potpuno sivo – sivo zbog vatre i krikova i mrtvih ljudi posvuda. Otac je pričao kako je nastavio danima pješaćiti, sve dok nije stigao u južni Liban. Nakratko, on i ostali spavalici su tamo u dolinama.

Nakon goleme borbe sa svim tim strahom od smrti i nepoznatog, otac je konačno stigao u Bejrut, bez novčića u džepu. Tamo su on i ljudi s kojima je pješačio našli jedno prazno područje gdje nije bilo kuća. Jedan od staraca je rekao: "Ovdje ćemo ostati neko vrijeme." Ljudi u blizini tog područja dali su im hrane i nekoliko deka za spavanje. Svi su mislili da će se poslije sedam dana vratiti. Nije tako ispalio. Jedna sedmica je potrajala 70 godina.

Sagradiili su kuće, prvo od drveta, onda od kamena, pa od metala. Kuće su bile tako tjesno zbijene da sunce nije moglo prodrivjeti. Voda je bila slana, pacovi su rasli u kampu, a tako i mačke – kreću se s ljudima po kampu svaki dan. Električne žice prekrivaju cijeli kamp, kao da je to mjesto ljudsko tijelo s krvnim sudovima spolja umjesto unutra.

Kamp nije bio ni nalik njegovom selu, govorio je moj otac. "U Šeikh Danunu, mi smo bili tako blizu prirode. Bavili smo se poljoprivredom. A ovdje smo postali dio velike maštine koja se zove grad."

Čudo je opstati u ovakovom mjestu, ali moj otac kaže da smo mi uspjeli ostati zajedno unatoč lošim uslovima, bez međusobnog ubijanja, zato što su naša stara sjećanja još uvijek živa i drže nas na okupu.

Taj novi život, koliko god žalostan, meni je bio blizak i bezbjedan. To je bilo zatvoreno područje, puno ljudi sa zajedničkim pamćenjem, historijom i zajednicom. Zajednički im je i status izbjeglice, koji ih čini nedobrodošlim na drugim mjestima, čak i u Bejrutu.

Mira Sidawi je odrasla u kampu Burž al-Baražne u Libanu i život poznaće samo kao izbjeglica. Ona je palestinska glumica, rediteljica i književnica koja i kroz svoje umjetničko izražavanje kazuje o teškom položaju apatrida. Godine 2015., napravila je prvi kratki film, Four Wheels Camp (Logor na četiri točka). Radnja njenog drugog filma, The Wall (Zid), odvija se u izbjegličkim kampovima Burž al-Baražne i Šatila.

Živjeli smo u Libanu, ali nikada nismo dobili libansko državljanstvo. Kako sam odrastala i maštala o mjestima daleko od kampa, razmišljala sam o tome kako je težak moj džep kada u njemu držim svoj palestinski izbjeglički pasoš. Osjećala sam njegovu težinu. Izbjeglici nije dopušteno da vidi svijet – Španiju, naprimjer, ili Indiju, ili Latinsku Ameriku. Jedne prilike, u Kanadskoj ambasadi, upitala sam zašto. Rekli su: *Vi ste izbjeglica.* Presuda je bila da ja ne mogu putovati.

Da. Ja sam izbjeglica, isto kao Superman.

Kada mi je bilo 28 godina, uspjela sam živjeti neko vrijeme u svojim kolima, samo da bih se kretala. Željela sam voziti svaki dan i vježbatи sve pojedinosti svog života u svojim malim kolima. Moja kola su bila moj dom, moj ured, moje sve. Jedne noći, dok sam u kolima slušala radio, čula sam neku smiješnu pjesmu, i zatvorila sam oči i zamišljala kako letim u kolima, preko svih zidova, vraćam se na djedovu zemlju u Akki, sada na izraelskoj teritoriji. Svi su bili zapanjeni mojim super čarobnim kolima, koja su mogla lako poletjeti. Izraelski vojnici koji su stajali na granici pokušali su pucati po kolima, ali ništa se nije desilo. Ja sam i dalje letjela.

Izašla sam iz svojih snatrenja i nasmiješila se, zbog tajne koja mi je otkrivena: Privilegija je biti izbjeglica. Ja sam slobodno ljudsko biće, čak i ako cijeli svijet, ili cijeli sistem, ne želi priznati moje postojanje; čak i ako pokušaju da mi skrešu krila i spriječe me da putujem, radim, biram šta mi je činiti, ili kupim dom. Sva ta ograničenja napravila su od mene ženu kakva sam danas.

Dok sam bila u mom kampu, bila sam u stanju odlučivati šta da činim, kao što je bila odluka da studiram umjetnost. Izabrala sam da studiram teatar zato što sam željela osvojiti sve granice stvarajući umjetnost. Mogla sam putovati i kretati se bez potrebe za vizom i bez straha od bilo kojih granica. Kao glumica, radim na stvaranju palestinskog teatra u kampovima. Počela sam vjerovati da je ljepota u svoj toj ružnoći u kojoj živimo naše najbolje oružje. Dok se neki bore sa svojom najvećom vojnom moći, neki odlučuju odgovoriti čistom ljepotom.

Sada režiram dokumentarce, filmove koji će ljudima izmamiti osmijeh. Oni govore o životu u izbjegličkim kampovima, naravno. I pišem, jer osjećam da je pisanje priča čin opstanka. Pisanje mi omogućava i da iznesem svoje gledište o politici ili životu samom.

Život u izbjegličkom kampu razvio je u meni duboki otpor. Ja sam se uvijek željela u svojoj umjetnosti oduprijeti svim socijalnim prosudbama koje mi se bacaju na pleća. Biti izbjeglica je stigma koja je omogućila da stvorim sva moja umjetnička djela.

Moji prijatelji u kampu nisu razumjeli moju potrebu da napustim to mjesto. Ta potreba se produbljivala nakon što je umro jedan moj dragi prijatelj. Bila je zima, kad je opasno hodati po kampu, posebno kad pada kiša, po golin električnim žicama koje su vijugale poput zmije. Ahmed je pao kraj svoje kuće, tik kraj svoje majke. Jedan mladić, 20-godišnji student, umro je od električnog udara. Bio mi je najblizi prijatelj; često smo se penjali na krov i razgovarali o poeziji, slobodi, i ljubavi. I umro je pred mnom. Na njegovo sahrani ja nisam mogla zaplakati. Stajali smo, šokirani što je čovječanstvo, koliko god da je ogromno, u stanju dozvoliti da se tako nešto dogodi.

Mi smo znali da će biti sahranjen na jedinom groblju koje imamo, unutar kampa. Ali groblje je bilo puno – nije bilo mjesta za nove mrtve. Mi smo čekali. Ahmedov otac je smislio da bi njegov sin mogao biti sahranjen preko svog djeda. Nije mi bilo lako kad sam to čula od mojih prijatelja.

Osjećala sam bijes i poniženje. Rekla sam sebi: moraš sada krenuti i boriti se protiv okupacije. Bacati eksplozive, boriti se kamenjem, paliti bilo šta, samo da osjetiš olakšanje.

Ali nisam. Ja sam se jednostavno spakirala i otišla. Moja majka to nije razumjela. Ja se nisam trudila da objasnim. Radeći kao slobodna umjetnica, mogla sam unajmiti kućicu u Bejrutu, tako da sam na neko vrijeme napustila kamp. Onda sam se vratila sa kamerom i snimila film Four Wheels Camp. To je crna komedija koja govori o mojoj potrebi da nađem grob pored drveća i ptica, a ne u kampu koji i sâm izgleda kao grob.

Živim svakodnevno tu borbu: probudim se i pitam se šta ću morati danas uraditi da nađem unutarnji mir. Proživjela sam mnogo gnjevnih momenata. Sjećam se da sam živjela kao hendikepirana osoba, željela se vratiti na svoju zemlju. Sjećam se svog oca i djeda, koji nemaju ništa. Pitam: zašto on ima pravo da mi oduzme zemlju; zašto me ne može prihvati? Gnjev je poput mača koji te ubija. Gnjev nije jezik. Gnjev mora biti preusmjeren u energiju. Ja vježbam jogu, meditiram, molim se. Biti izbjeglica dozvoljava ti da zaroniš duboko u sebe kako bi našao zadovoljstvo.

Šta je mir? Možeš se pomiriti ako o njemu ne znaš ništa. Mi se ne možemo pomiriti sa Izraelom zato što Izraelci ne poznaju ovu vrstu unutarnjeg mira koja se postiže kroz borbu – nisu je proživjeli. Oni jesu stradali u holokaustu, ali možda im je to samo ostavilo potrebu za osvetom. Mnogi među njima sada izazivaju naše stradanje. Mislite li da možete učiniti da drugi stradaju samo zato što si ti stradao?

Mir traži jednakost. Mi svi trebamo osjećati da nas se poštuje –ne zbog superiorne religije, već zbog naše vlastite zasebne kulture. Kako postići mir? Kao prvo, morate naučiti da poštujete ljude. Morate nastaviti disati i disati bez potrebe za bilo kakvim činom osvete.

Želim raditi na gradnji staze mira. Staze ka slobodi za sve. Možda svi treba da izgubimo privilegiju identiteta. Zašto ne bismo svi postali izbjeglice?

Danas, ja vidim da se zid nepravde koji sam upoznala u kampu Burž al-Baražne ponavlja u okupiranoj Palestini. Jedina razlika je ideja ograničenja. U Burž al-Baražneu nam je bilo dozvoljeno samo da budemo unutra. U okupiranoj Palestini, možete biti unutra ili vani – ali ne možete sanjati da lako pređete na drugu stranu. Izraelski vojnici vam neće dopustiti da sami to izaberete.

Kamp je poput mravinjaka. Uski sokaci, tjesne kuće, mnogo golubova posvuda po krovovima kuća. Možete reći da smo mi Palestinci žrtve žrtava. Ali to ne znači da mi ne možemo disati ili sanjati. Odbijam biti vrsta žrtve koja može opstati na sreći i izborima drugih.

Ja ču uvijek zamišljati zemlju koju zaslužujem. Ona stoji, slobodno grleći siromašne, umorne, umjetnike, majke, djecu i cijelo čovječanstvo. Ja sve više i više vjerujem u pravdu, sanjajući o tome da sam se oslobođila svih zidova koji razdvajaju ljude. Ali, živjeti u ovim teškim uslovima i propitivati mir, ili pisati o miru, to je samo po sebi svojevrsni mir.

KAMBODŽA

66

Roland Neveu i Gary Knight
Kambodža tada
(1973–79, 1990–92)

Jon Swain
Krhka poput cvijeta

Gary Knight
Kambodža sada

Sophary Sophin
**Iskopavanje prošlosti,
zamišljanje novog života**

1973. bio sam student sociologije u Bretanji i bio sam vrlo motiviran da iz prve ruke iskusim bolesti našeg svijeta. Tokom ljetne pauze, prijatelj i ja sanjali smo da stignemo u Kambodžu kako bismo usavršili svoje vještine rastućih fotografa. Uspjeli smo uletjeti u Phnom Penh nekoliko tjedana prije kraja američkog B-52 bombardiranja zemlje.

To je za mene bilo otkriće u pokrivanju sukoba, veliki skok nakon što sam svojom kamerom pratilo studentske proteste ranih 1970-ih u Francuskoj. To je također postalo odskočna tačka sa univerziteta i ulazak u karijeru fotoreportera. Izvještavanje rata je postala strast, a pad Phnom Penha pod rukom Crvenih Kmera 27. aprila, zauvijek mi je promijenio život.

Svjedočenje tragedije Kambodže tokom godina vodilo me je od raspada zemlje do relativno prosperitetnog vremena u koje je sada ušla. Mir je za Kambodžane bio vrlo dug i mučan put koji je pogodio mnoge generacije njenih ljudi.

Roland Neveu

Kambodža tada (1973–79, 1990–92)

69

Roland Neveu i Gary Knight

U Kambodžu sam stigao 1989. godine, više od deset godina nakon što su Crveni Kmeri krenuli u svoje trogodišnje klanje, premotali satove na Nultu godinu i zemlju vratili u srednji vijek. Opseg genocida koji su počinili došao je na vidjelo kada je Vijetnam okupirao Kambodžu 1978. godine i odvezao Crvene Kmere preko tajlandske granice. Ostaci njihove vojske stavljeni su u kampove Ujedinjenih Nacija za ‘raseljene osobe’ zajedno sa stotinama hiljada izgladnjelih civila.

U roku od nekoliko tjedana nakon dolaska trupa, nemilosrdna Realpolitika preuzeila je vlast, a tajlandska, kineska, američka i europska vlada, ogorčena na Vijetnamce, ponovno je naoružale i rehabilitirale Crvene Kmere i stvorile savez gerilskih skupina za borbu protiv Vijetnama u Kambodži.

Rat koji je uslijedio, između 1979. i 1991. godine, bio je moj prvi rat. Tu sam se upoznao i vodili su me Roland Neveu, Jon Swain i drugi medijski veterani ranijih indojejskih ratova. Od njih sam naučio zanat novinarstva.

Gary Knight

Gore: Vladin vojnik ispalio je svoj zastarjeli karabin M1 na Crvene Kmere iz streljačkog zaklona. Kien Svay, ruta 1., avgusta 1973.

Dolje: Žene napuštaju svoje selo dok se vode borbe između oklopnih vladinih trupa i Crvenih Kmera. Blizu Kokija, ruta 1, avgust 1973. Roland Neveu

Gore: Vladina vatrena baza postavljena za podršku evakuaciji američke vojske i civila iz Phnom Penha dok Crveni Kmeri okružuju grad. April 1975. Roland Neveu

Dolje: Jedva sedmicu dana prije kraja vodile su se veoma intenzivne borbe na prilaznim putevima gradu i duž rijeke Mekong. Žena oplakuje mrtvog vladinog vojnika čije je tijelo vraćeno nakon sukoba sa Crvenim Kmerima, nekoliko kilometara nizvodno od glavnog grada. April 1975. Roland Neveu

Gore: Operacija Povlačenje Orla. Američka evakuacija trajala je cijelo jutro. Grupe američkih vojnih helikoptera sletjeli su u školu nedaleko od američke ambasade kako bi se evakuiralo posljednje američko vojno i civilno osoblje iz Phnom Penha, ostavljajući Kambodžu u rukama Crvenih Kmera. Kambodžani se drže izvan ograde. April 1975.

Dolje: Međunarodni aerodrom Počentong, Phnom Penh. Dan nakon američke evakuacije, Kambodžanci su preplavili aerodrom kako bi pokušali ući u jedan od posljednjih komercijalnih aviona. Nekoliko dana kasnije, Crveni Kmeri ulaze u grad i vraćaju datum na Nultu Godinu. April 1975. Roland Neveu

Gore: Pad Phnom Penha. Zloglasna kapija francuske ambasade. Otprilike 600 ljudi, uključujući mnoge bogate i moćne Kambodžane, potražilo je utočište u francuskoj ambasadi, zajedno s preostalim strancima, uključujući novinare. Crveni Kmeri postigli su dogovor s ambasadom da će svi stranci biti sigurno prebačeni do tajlandske granice ako Kambodžani budu izbačeni iz sigurnosti smještaja. Nema poznatih preživjelih Kambodžani iz kompleksa francuske ambasade i pretpostavlja se da su oni među milionima koji su stradali za vrijeme vladavine Crvenih Kmera u Kambodži. April 1975. Roland Neveu

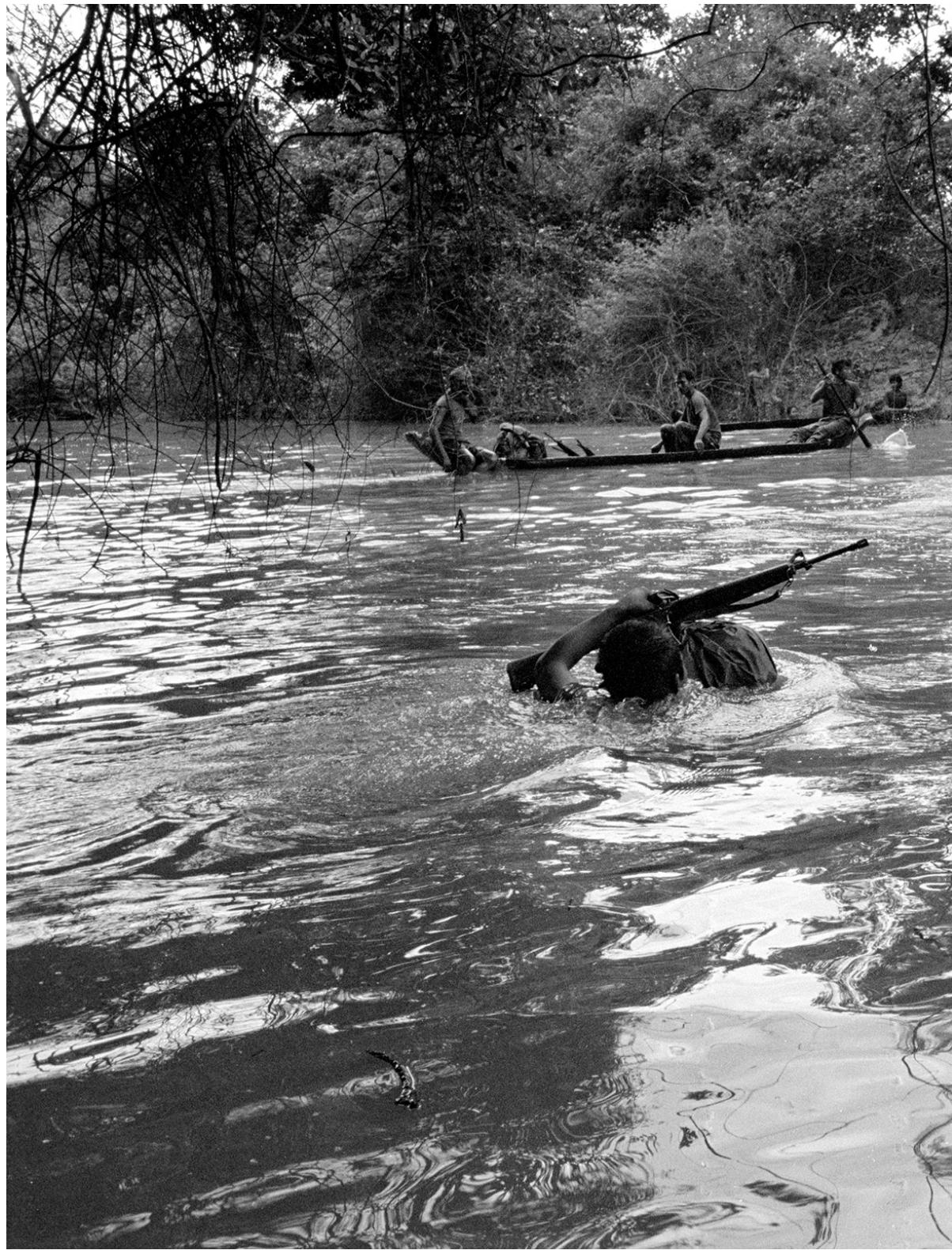
Dolje: Jedinica vladinih vojnika predaje se Crvenim Kmerima i marširaju kroz grad prema Olimpijskom stadionu na kojem su hiljade prebijeni do smrti. Pad Phnom Penha. April 1975. Roland Neveu

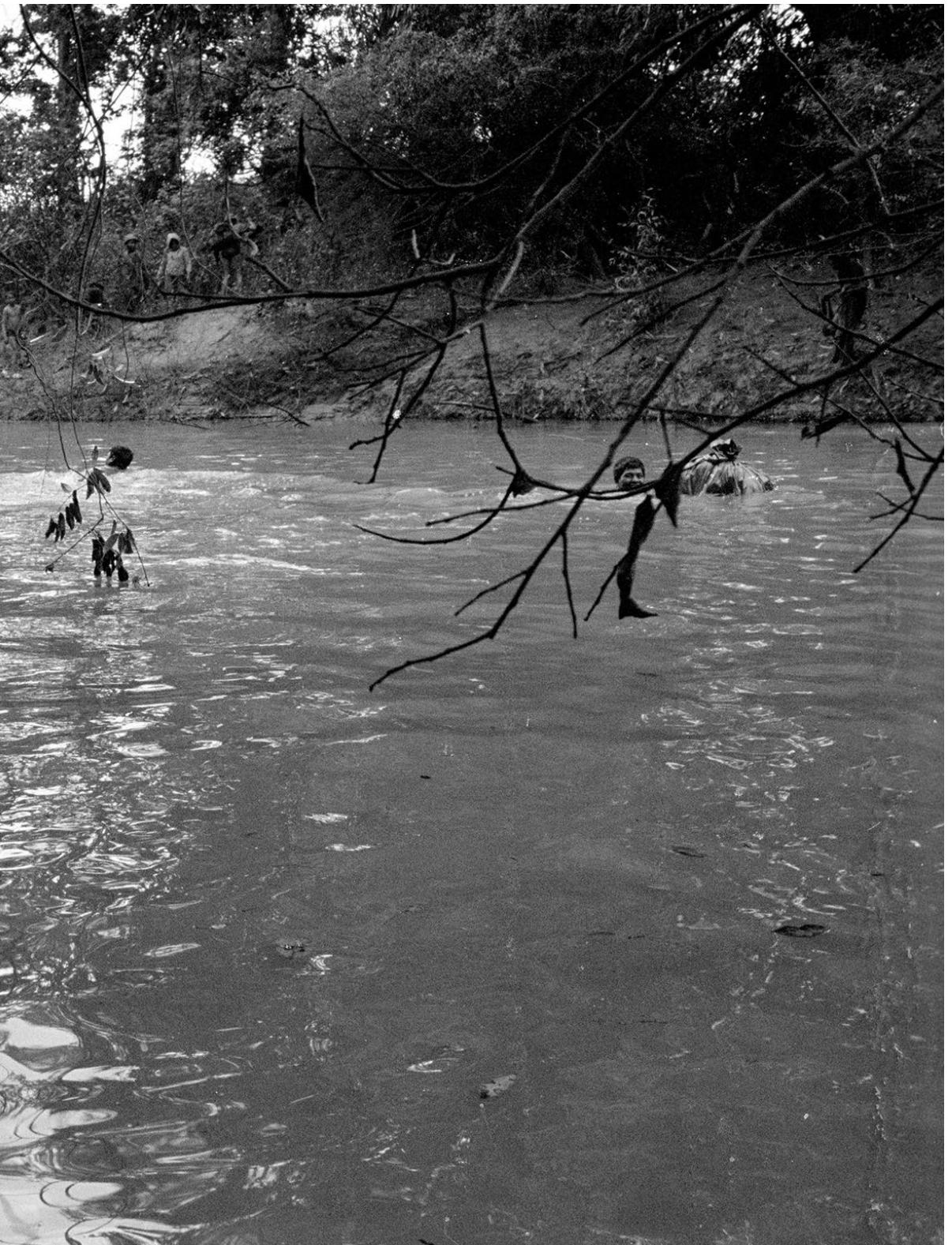

Gore: Uoči pada Phnom Penha, ogromna masa ljudi kreće se Bulevarom Monivong, izbjegavajući sporadične borbe na periferiji u blizini Starog stadiona i glavne elektrane. April 1975. Roland Neveu

Desno: Tokom jakog monsuna u šumi zapadne Kambodže, porodica se bori da dođe do granice s Tajlandom u potrazi za pomoći. Septembar 1979. Roland Neveu

Stranice 76-77: Gerilci Narodnooslobodilačkog fronta Kmera (KPLNF) prelaze rijeku u sjevernoj Kambodži u izviđačkoj patroli. 1990. Gary Knight

Gore: Izviđačka patrola sa pripadnicima KPLFN u ruralnoj zapadnoj Kambodži. 1990. Gary Knight

Dolje: KPNLF vojnici koriste ručne bombe i mrežu protiv komaraca za pecanje u patroli dugog dometa u provinciji Siem Reap, Kambodža. 1990. Gary Knight

Gore: Gerilci KPLNF-a odmaraju se u selu nekoliko kilometara od izbjegličkih kampova koje vode Ujedinjene nacije na Tajlandu, gdje je i imao bazu. KPLNF i njihovi saveznici koristili su ove UN-ove logore kao osnove za podršku u svojoj borbi protiv vlade Hun Sena. 1991. Gary Knight

Dolje: Gerilci Crvenih Kmera u zabačenom selu u blizini baze Pol Pot u mjestu Anlong Veng, sjeverna Kambodža. 1990. Gary Knight

Krhka poput cvijeta **80**

autor Jon Swain

Nikad nisam vidio Pnom Pen tako živ i pun radosti kao na godišnjem Festivalu vode, te tople noći punog mjeseca u novembru 2017. Desetine hiljada ljudi je stiglo iz svojih sela. Duž obale rijeke Mekong i kraj stare Kraljevske Palače, ulice su bile pune sretnih parova, kikotanja djece koja vrište od zadovoljstva, grupa monaha u haljama boje šafrana. Zlato je svjetlučalo na krovovima hramova. Zrak je ispunjavao miris jasmina i plumerije. Bile su tu spektakularne trke čamaca, ulični štandovi, kulturne atrakcije, tradicionalni bubnjevi. Bramanski svećenici, i muškarci obućeni kao bog Hanuman, izvodili su ples majmuna.

Jon Swain bio je jedini britanski novinar u Pnom Penu kada su u njega ušle snage Crvenih Kmera u aprilu 1975. Jedva je izbjegao smrt u scenariju prikazanom u filmu iz 1984, *The Killing Fields* (Polja smrti) i u njegovim memoarima *River of Time* (Rijeka vremena). Više od četiri decenije kasnije, Swain se vraća u Kambodžu gdje nalazi nemilosrdnu vladu i društvo onih koji imaju, i onih koji nemaju. "Ovo bi mogla biti zemlja u kojoj mir i pravda ne idu zajedno", piše Swain. Premijer Hun Sen i njegova vladajuća Narodna stranka Kambodže su obuzdali kaos, ali su uspostavili represiju i korupciju. Usprkos brutalnosti, Swain nalazi i uzvišenu ljepotu u narodu koji uspijeva preživjeti. Neki ljudi mu kažu da su zadovoljni što žive bez sukoba, ali među mladima nalazi nezadovoljstvo i odlučnost da ne zaborave prošlost, ali i da ne dopuste da ona upravlja njihovim životima.

Na zadnji dan trodnevnog festivala, kralj Kambodže Narodom Sihamini pozdravlja bi natjecatelje iz Kraljevskog paviljona ispred palače. Plavo-crvena kambodžanska zastava, sa tri kule hrama Angkor u sredini, vijorila se na povjetarcu.

Osjetio sam bujanje nacionalnog ponosa. Ljudi su istezali vrat da na trenutak ugledaju kralja. Sihamoni ne posjeduje karizmu svog oca, pokojnog kralja Sihanouka, koji je uživao gotovo božanski status. Sihamoni je proveo život daleko od politike, najvećim dijelom u Evropi, kao učitelj baleta. Koliko se većina živilih ljudi može sjetiti, istinska moć je bila u rukama premijera Kambodže Hun Sena, koji je jako dugo na toj funkciji. Ipak, poštovanje prema ustavnому monarhu bilo je opipljivo. Dok sam stajao usred te razdragane mase ljudi, bilo mi je teško ne složiti se sa napomenom jednog starog prijatelja da je Kambodža još uvijek feudalno društvo ljudi koji bi radije organizirali festivali i zabavljali se nego što bi previše naporno radili.

Međutim, festival nudi sliku koja je istovremeno idilična i puna mana. Kako i sami stariji Kambodžani jako dobro znaju, njihova reputacija ljudi koji traže uživanje ne odgovara njihovoj historiji u cijelini. Pokazalo se da im je brutalnost u genima. Previranja oslikana na drevnim freskama u Angkor Watu, i nedavna era rata i genocida, dokazi su drevne sklonosti divljaštvu.

Iza zagonetnog osmijeha Kmera uvijek vreba opasna struja nasilja koja prijeti da eksplodira. "Nemojte podcenjivati sposobnost Kmera da ubije Kmera", rekao mi je jedan prijatelj Kmer koji je preživio genocid. "Ovo je jedina zemlja na svijetu koja je uspjela uništiti 25 posto vlastitog stanovništva. Iako su svi nasmiješeni i slatki, iza toga izgleda skriva se karakter sa kojim se mora oprezno postupati. Je li nasilje stvarno stvar prošlosti?

Ta skrivena prijetnja progoni ovu zemlju jednako koliko i hiljade zakopanih mina zaostalih iz decenija sukoba. One nastavljaju uništavati živote godinama nakon prestanka borbi.

Ali u Pnom Penu tokom festivala, bilo je gotovo nemoguće zamisliti ljepše dane u gradu koji volim i kojemu sam se stalno vraćao tokom više od četiri decenije. Kad je pala noć, vatrometi su obasjali nebo veličanstvenom, blještavom i zaglušujućom predstavom. Zgrade su se tresle. Svaka eksplozija me je podsjećala da Kambodžani jako dobro znaju napraviti velike eksplozije.

Srećom, ove velike eksplozije na festivalu su mirne. Ali nije uvijek bilo tako.

GENERACIJA SUKOBA

Kada sam kao mladi novinar prvi put došao u Kambodžu 1970., ta je zemlja bila na putu od mira u pakao građanskog rata, revolucije i genocida. Od kad je dobila nezavisnost od Francuske 1953. g. njome je temperamentno predsjedavao feudalni genij jednog čovjeka. Monsieur Sihanouk, kako je volio da ga zovu, bio je više od običnog monarha. Kambodžani su vjerovali da je njihov patricijski vladar bog-kralj, sa polubozanskim moćima. Usprkos njegovoj šarmantnoj i neodgovornoj ličnosti – bio je kompozitor, filmski režiser, i ljubitelj žena i ugodnog života – pokazao je i sposobnost velikog državnika u nastojanjima da zaštitи svoj narod od rata koji je harao susjednim Vijetnamom.

Pod njegovom vladavinom, Kambodža se činila oazom mira.

Ali taj mir je bio varljiv. Vijetnamske komunističke snage su osnovale baze unutar granica Kambodže, koje su Sjedinjene Države bombardirale u tajnom i divljačkom zračnom ratu. Obje strane su kršile neutralnost Kambodže. U međuvremenu, u unutrašnjosti, ilegalna grupa utjecajnih kambodžanskih komunista, ultra-maoističkih uvjerenja, poznatih kao Crveni Kmeri, radikalizirala je seljaštvo. Kada je na udaljenom

sjeverozapadu zemlje nezadovoljstvo seljaka zbog cijene riže konačno eksplodiralo u seljačku bunu, Sihanoukova vojska je reagirala bez milosti. Količina brutalnosti bila je predznak užasa koje Kambodžani mogu sami sebi nanijeti.

I u Pnom Penu se uzburkala politička scena. Sihanouk je vladao kao feudalni princ; on nije bio demokrata. U martu 1970. g. državnim udarom ga je svrgao sa vlasti njegov ministar odbrane desne orijentacije, general Lon Nol, koji je imao za cilj ukinuti monarhiju i od Kambodže napraviti republiku. Udar je bio katastrofa. Kambodža je uvučena u američki rat sa Vijetnamom. SAD su naoružale nesposobnog Lon Nola, koji je sebe proglašio predsjednikom, a kambodžanski komunisti, Crveni Kmeri, koje je naoružavao i obučavao Sjeverni Vijetnam, krenuli u borbe. Izgnani Sihanouk je sklopio savezništvo sa bivšim neprijateljima, koje je ranije želio uništiti, i pozvao Kambodžane u borbu protiv vlade Lon Nola. Crveni Kmeri su iskoristili taj savez da privuku još veću podršku. Očvrsnuli od masovnih američkih bombardiranja, izrasli su u surovu, discipliniranu i nezaustavljivu snagu.

Rat se proširio, i u sljedećih pet godina, stotine hiljada ljudi su pobegle iz svojih domova na selu. Pnom Pen, poznat kao jedan od najljepših gradova u Jugoistočnoj Aziji, mjesto gdje su se spajali francuski i orijentalni genij, pretvorio se u vojni logor prenapučen izbjeglica-ma. Transportne komunikacije u zemlji su presjećene, i riža se morala dovoziti uz rijeku Mekong u konvojima, kroz špalir snažne paljbe komunista sa obale.

Režim Lon Nola je umirao. Dvanaestog aprila 1975., SAD su ga napustile, zatvorile ambasadu SAD-a i evakuirale sve svoje osoblje u sramnoj helikopterskoj operaciji. Pet dana nakon toga, Crveni Kmeri su ušli u opkoljeni grad.

Ja sam se nalazio u Pnom Penu 17. aprila, kada su stigle pobjedničke gerilske snage i uspostavile svoj genocidni režim. U nepromišljenom činu ludila, ispraznili su Pnom Pen. Istjerivanje oružjem dva miliona ljudi iz njihovih domova označilo je početak užasavajućeg pokušaja stvaranja agrarne komunističke utopije.

Pol Pot, glavni organizator revolucije, bio je čovjek blagog glasa, obrazovan u Francuskoj, i istovremeno radikal sa ekstremnim revolucionarnim ambicijama da restrukturira kambodžansko društvo u neku iskrivljenu verziju onoga što je nekada bilo. Ultranacionalist, kao i tvrdi Marksist, krivio je onesposobljenu državu Kambodžu i klasne podjele (između bogataša u gradu i siromaha na selu), i godine miješanja stranaca, posebno Francuske, bivše kolonijalne sile, i Vijetnama. Historijski, Kambodžani su gledali na svoje dinamične susjede kao vječnog neprijatelja, zato što je prije više vjekova Vijetnam izvršio aneksiju zemalja koje su bile sastavni dio velike Kmerske imperije. Pol Potovo neprijateljstvo prema Vijetnamu je nadjačalo svaku zajedničku ideologiju. Vjerovao je da je najbolji put Kambodže u prosperitet da se vlast da seljacima.

U skladu s tim, krenuo je da oblikuje Kambodžu u savršenu agrarnu naciju. Nakon što je otjerao obrazovanu urbanu klasu, koja je predstavljala prijetnju njegovoj ideologiji, na selo, gdje su bili najugroženiji, sistematski ih je ubijao. Nisu bili borisot (čisti); bili su poraženi "ljudi 17. aprila" i zasluzili su da nestanu sa lica zemlje.

Doktori, profesionalci, čak i oni koji su jednostavno imali mekane ruke, ili su nosili naočale, što se tumačilo kao znak da znaju čitati, masovno su ubijani. Egzekutori su često bila djeca-vojnici Pola Pota, indoktrinirani da izdaju vlastite roditelje. Sve što je ljudima bilo dragو je napušteno, uključujući novac, imovinu, vjeru, brak, normalno djetinjstvo, knjige, muziku, medicinu – čak i smijeh. "Poštelite vas nije nikakav dobitak; uništiti vas nije nikakav gubitak" bio je jedan od slogana Crvenih Kmera. Kambodža je postala ogromni radni logor. Ljudi su radili poput mrava na poljima, i na hiljadu su bivali ubijeni ili su umirali od gladi i bolesti. (Čak i sada se mogu naći žene koje nisu u stanju pričati o tome kako su gledale kako im djeca propadaju pred njihovim očima).

Kao i mnogi drugi revolucionarni pokreti, i Crveni Kmeri su na kraju proždrli sami sebe, nesvesno izazvavši vlastitu propast time što su išli u krvave prekogranične upade u vijetnamska sela koja su željeli osvojiti za sebe jer su nekada bila dio drevne Kmerske Imperije. To je isprovociralo osvetničku invaziju Vijetnama, koji se do tada bio ujedinio pod vlašću komunista. U munjevitom napadu koji je počeo na Božić 1978., vijetnamski tenkovi su prodri u Pnom Pen, i zbacili svoje nekadašnje prijatelje.

Tiranija Crvenih Kmera je trajala tri godine, osam mjeseci i 20 dana. U nasljeđe je ostavila gotovo dva miliona mrtvih, desetine hiljada udovica i najmanje 200.000 siročadi i stotine hiljada izbjeglica. Mnogi koji su preživjeli nose psihološke ožiljke. Početkom 1980-ih, vratio sam se i našao cijelu naciju u pokretu – ljudi su pješice išli u izbjegličke kampove u Tajlandu, ili su se vraćali kućama iz kojih su istjerani. Tražili su svoje voljene, i skupljali hranu. Pnom Pen je bio pustoš od propalih, melankoličnih zgrada, nastanjениh traumatiziranim ljudima koji su očajnički nastojali ponovno izgraditi razbijene živote. Uzalud sam tražio ljude koje sam poznavao i volio. Obilazio sam njihove napuštene domove. Bili su prazni, ali puni duhova. Našao sam samo jednu prijateljicu iz prošlosti, nekadašnju nježnu djevojku koju su Crveni Kmeri pretvorili u

grubu seljanku. Kosa joj je bila kratko odrezana, bakarna koža ogrubljela na suncu, a prelijepе ruke prekrivene žuljevima. "Maman morte, bébé mort", rekla je sa izrazom duboke tuge.

U nekoj vrsti obrnute slike ove transformacije, onaj tko se vratio jači (stigao je sa vijetnamskom vojskom koja je svrgnula Crvene Kmere) bio je mladi Kambodžanin pod imenom Hun Sen. Rodio se u seljačkoj porodici uzvodno od Pnom Pena uz rijeku Mekong, i u dobi od 20 godina se pridružio otporu Crvenih Kmera protiv Lon Nola. Sen je u ratu izgubio oko 1977., kao komandant bataljona, pobjegao je u Vijetnam da bi izbjegao sve oštire čistke redova Crvenih Kmera. Niotkuda, Vijetnamci su ga izabrali za ministra vanjskih poslova Kambodže, a potom je 1985. g. postao premijer, u dobi od 32 godine.

Više od tri decenije kasnije, Hun Sen je još na vlasti, nakon što je različitim manevrima potukao sve svoje protivnike. Iako njegovu dugotrajnu vladavinu karakterizira represija i kontroverzne izborne pobjede, ovog moćnika mnogi stariji Kambodžani ga smatraju spasiteljem Kambodže od genocidnog režima Crvenih Kmera (kojima je i sam nekada pripadao). On je uvijek poricao slaganje sa tim režimom, i redovno upozorava da samo on, kao lider, može spriječiti da Kambodža ponovno utone u građanski rat.

Što se tiče Sihanouka, on se konačno vratio kući 1993., nakon godina odsustva, i njegov politički utjecaj se smanjivao. Njega je Hun Sen gurnuo u stranu, kao formalnog kralja, a ta je uloga sada prešla na njegovog sina, Sihanonija.

NOVI GRAD

Današnji Pnom Pen i Pnom Pen iz mojih sjećanja razdvajaju gotovo četiri decenije,

i vječnost u raspoloženju. Teško je pronaći bilo kakve tragove ljepote i užasa kojima sam svjedočio početkom 1970-ih na ovom izmijenjenom i frenetičnom mjestu, punom buke, sa ulicama zagušenim saobraćajem, tržnim centrima i sve višim neboderima. Prefinjene francuske kolonijalne zgrade koje su mu davale gracioznost starog svijeta su postale žrtvama kugle za rušenje tokom modernizacije. Dolar je kralj, i ponekad izgleda da se ona noćna mora nikada nije ni desila.

Na maloj adi na Mekongu, koju sa Pnom Penom povezuje most, gradi se rezidenzialni i komercijalni distrikt koji se zasniva na Haussmannovom Parizu, u kompletu sa vlastitom Trijumfalnom kapijom. Namjera je da se apartmani u tom distriktu, građeni u pariškom stilu, prodaju kineskim investorima koji hrle u Kambodžu. Možda su gradevinci u iskušenju da pokažu da kada je mir, Kambodža je tako uspješna da može izgraditi vlastitu mini-verziju francuskog glavnog grada. Ne mogu, a da se ne sjetim Oscara Willea: "Imitacija je najiskreniji oblik laskanja koji mediokriteti mogu iskazati veličini."

Mogli su izgraditi nešto karakteristično za Kambodžu. Ova zemlja je blagoslovena odličnim arhitektima, među kojima je najpoznatiji pokojni Vann Molyvann, koji je inspiraciju crpio iz hramova Angkora, ali je primjenjivao i modernističke principe i tako postao pionir stila koji se nazivao Novi kmerski arhitektonski pokret. Originalnost njegovih objekata obogatila je vizuru Pnom Pena. Ali nepostojanje zakona o konzervaciji historijskih spomenika, niti dosljedne provedbe onih koji postoje, dovelo je do toga da su mnogi od njih uklonjeni. To je priča o Kambodži.

Grad se širi vratolomnom brzinom u nastojanjima da postane još jedan uskipjeli metropolis Jugoistočne Azije, i

omiljena stanica na turističkom obilasku Azije. Luksuzni riječni brodovi sad plove uz i niz Mekong, što je tokom gradanskog rata bio najopasniji riječni put na svijetu. Ali zakoračite li u pokrajne ulice, pune smeća, ugrize vas siromaštvo. "Volim ga, ali mi slama srce", rekao je jedan Kambodžanin kojeg sam poznavao 1970-ih. "U najboljem izdanju je istinski predivan; u najgorem, istinski je ružan."

Uhvatio sam odsjaj najljepšeg aspekta Kambodže jednog ranog jutra u dvorani u Pnom Penu, ispunjenoj desetinama prelijepih djevojčica 7-17 godina. Ove plesačice klasičnog kambodžanskog plesa zamijenile su školske uniforme - plave sukњe i bijele košulje - svjetlim satenskim steznicima i dugom svilenom odjeće crvene, plave i ljubičaste boje - pola sukњe, pola hlače, koji su čvrsto povezani oko bedara i nogu. Avetijski zvuk zvona, koji se neočekivano dizao i padao, ispunjavao je dvoranu; i iz svih uglova, plesačice su klizile na podijum, podignutih ruku, i dlanova koje su otkrivale gracioznošću cvijeta koji se rastvara.

Bio sam svjedok čudesnom oživljavanju klasičnog kmerskog plesa. Godine 1975, da bi presjekli veze Kambodžana sa prošlošću i počeli od Nulte Godine, Crveni Kmeri su ukinuli tradicionalne muzičke instrumente, zabranili festivalne, spalili knjige i zapise, i oduzeli budističke rukopise. Kraljevski balet Kambodže je raspušten, i 90 posto plesača je nestalo. Bio je to nenadoknadiv gubitak. Hiljadu godina bogate, žive kulture je skoro potpuno izbrisano.

Međutim, nekolicina preživjelih plesača Kraljevskog baleta (uključujući i šogoricu Pola Pota) ostali su tu za nove generacije, prenosili svoje tajne, učili djecu kako da usavrše kompleksne korake. Jako malo vizija u svijetu očarava romantikom više od ovih gracioznih i savršeno pozicioniranih plesačica koje izgledaju kao sestre gologrudih apsara (zvjezdanih konkubina Indre, kralja bogova), isklesanih u kamenu zidova Angkor Wata.

Dok sam ih gledao kako plešu, sjetio sam se napomene Auguste Rodina, kada je u Parizu video kambodžanske plesačice 1906. Bilo je "nemoguće vidjeti ljudsku prirodu razvijenu u takvo savršenstvo," rekao je. "Postoje one, i Grci."

Uspjeh modernog oživljavanje kambodžanskog plesa je velikim dijelom zasluga princeze Bopha Devi (čije ime u prevodu znači Boginja Cvijeća), Sihanoukove kćeri i Sihamonijeve polusestre. Ona je bila primabalerina u Kraljevskom baletu dok ga nisu razorili Crveni Kmeri; tokom mandata na poziciji ministricе kulture od 1998. do 2004., koristila je svoj status da promovira oživljavanje baleta, odlazila na treninge, i nudila pomoć učiteljicama. Čak i sada, u svojim 70-im, i dalje radi kao učiteljica i mentorica za plesačice u svojstvu direktorice Kraljevskog baleta Kambodže.

"Ples je generacijama dio moje porodice", rekla mi je. "Moja majka, moja baka – čak je i moj otac svirao instrument kao pratnja Kraljevskom baletu. Ali to pripada svim Kmerima. Kako ja to vidim, sada je naš glavni cilj da očuvamo klasični ples – i ne samo ples, nego cijelu našu kulturu."

"Može se reći da ćemo morati vrlo hrabri i domišljati. Mi smo mala zemlja, sa malo raspoloživih sredstava, ali nekako ćemo već uspjeti jer moramo. Mi želimo time očuvati vlastitu živorodnu krv."

NOVA POEZIJA

Ako je renesansa klasičnog plesa jedan marker nove Kambodže, pojava kreativne filmske industrije je drugi. Ali dok se ples uglavnom ugleda na prošlost Kmera, film, posebno u rukama pojedinih filmskih stvaralaca, predstavlja biljeg na putu oporavka. Svjetionik u tom smislu je Rithy Panh, snimatelj dokumentaraca, koji je objektive usmjerio na sjećanje i posljedice režima Crvenih Kmera.

Genocid je Panha učinio ne samo siročetom, nego i svjedokom: gledao je kako cijela njegova porodica umire na poljima ubijanja. Samo je on preživio, i nakon pada Crvenih Kmera otišao je u Pariz, gdje je studirao kinematografiju. Njegov najnoviji projekat, Bezimeni grobovi, je film koji se bavi sudbinom njegovih roditelja, koji su umrli od gladi u pokrajini Battambang. Nadao se da će radom na tom filmu doživjeti katarzu, ali do sada se nije uspio oslobođiti grižnje savjesti što je jedini preživio od cijele svoje porodice. Krivi sebe što nije znao skupljati hranu da bi ih održao na životu. "Pošto sam odrastao u Pnom Penu", žali se, "nisam poznavao seoski način života, nisam znao uhvatiti ribu golim rukama. Trebalо mi je dvije godine da naučim. Do tada sam već bio izgubio pola porodice", rekao je.

Osvjetljavanje ovog tragičnog perioda kroz film je Panhova lična opsesija. On čvrsto vjeruje u pomirenje bez osvete. To ne znači da žrtve Crvenih Kmera trebaju oprostiti svojim ubicama. "Umjetnost je ono što rekonstruira istinu", rekao mi je u intervjuju u Pnom Penu 2017. "Umjetnost nam pomaže da ustanemo i progovorimo."

Sjećam se onoga što je rekao njemački filozof Theodor W. Adorno: "Poslije Auscwitza ne može biti poezije." Panh je rekao da suošćeća, ali da se ne slaže.

"Poslije genocida trebamo još više poezije", kaže. "To je dokaz da smo mi, Kambodžani, sposobni da govorimo i da iskazujemo našu historiju. Konačno možemo razgovarati o onome što se desilo, i na taj način početi proces rekonstrukcije identiteta."

Panh je odigrao kritičnu ulogu kao mentor novih kambodžanskih režisera, ohrabrujući druge da "prave poeziju" - ili, ako ništa drugo, zabilježe mučnu modernu historiju zemlje. Jedan poduzetnički pothvat, sklonjen u skromnoj zgradici u pokrajnjoj ulici u Phnom Penhu, je Bophana centar audio-vizualnih resursa. Pod Panhovom upravom, centar je skupio izvanrednu filmsku, televizijsku, fotografsku i

zvučnu arhivu kojoj sada svi Kambodžani imaju slobodan pristup.

Otkad je Centar otvoren, više od četvrte miliona ljudi su posjetili njegove arhive. Sopheap Chea, mladi izvršni direktor, bio je uključen u izradu aplikacije Crveni Kmeri za današnje mlade koji su vični medijskoj tehnologiji.

Za Pahna i njegove kolege – filmske radnike, ovaj dalekovidi napor, kao i brza promjena koju doživljava Kambodža, samo jačaju njihovo insistiranje da se zapamti prošlost – i to ne samo na filmu. Za njih važi aforizam Williama Faulknera: “Prošlost nikad ne umire. Nije čak ni prošla.” Genocid i decenije rata još su prisutni u sadašnjosti, žive u njihovim glavama dok se bave svakodnevnim aktivnostima.

Napori uloženi u obrazovanje mладих Kambodžana o prošlosti zemlje pod vlašću Crvenih Kmera prelijevaju se i izvan umjetnosti i mesta poput Bophana centra audio-vizualnih resursa. Godine 2009, iste godine kada je tribunal koji podržava UN sa zakašnjenjem počeo krivično goniti zločine Crvenih Kmera, historija tog užasnog perioda je ušla u udžbenike srednjih škola. Dokumentacioni centar Kambodže i Ministarstvo obrazovanja su zajednički izradili vodič za nastavnike pod nazivom Historija demokratske Kambodže (1975–1979). Podijeljeno je na hiljade primjeraka. Memorijali za obrazovanje o genocidu su uspostavljeni u školama širom zemlje. Njima se naglašava da se “sprječavanje genocida u Kambodži i u svijetu u cjelini” najuspješnije ostvaruje obrazovanjem djece i razgovorom sa njihovim roditeljima i djedovima o tome šta se dešavalo tokom vladavine Crvenih Kmera.

U prvim redovima ovog programa je Youk Chhang, jedan od preživjelih žrtava genocida koji se obrazovao u Americi i sada predvodi Dokumentacioni centar, koji predstavlja glavni repozitorij svih dokumenata iz perioda Crvenih Kmera. Chang je, osim toga, osnovao mirovni centar u Anlong Vengu na sjeveru zemlje, blizu granice sa Tajlandom. (Anlong Veng je bio jedno od posljednjih uporišta Crvenih Kmera prije nego što su se i zadnji pripadnici gerile predali 1998., 20 godina nakon zbacivanja vlade Crvenih Kmera). To je mjesto gdje je sahranjen Pol Pot, i bio je dom Ta Moka, jednog od njegovih najbrutalnijih ljudi.

Osamdeset posto lokalnog stanovništva, njih 550.000, su bivši Crveni Kmeri. Oni žive jednostavnim životom u raštrkanim selima, koja nekad broje manje od 20 ljudi. Za njih se nije puno toga promjenilo. Ali svakog mjeseca, grupe od 50 do 100 studenata u okviru nastave dolaze u obilazak 14 različitih lokacija značajnih za Crvene Kmere, razgovaraju sa bivšim pripadnicima, i pišu o svojim dojmovima.

Ngov Chichor, student iz Pnom Pena, bilježi da iako je većina ljudi bila mišljenja da su Crveni Kmeri okrutni, lokano stanovništvo u Anlong Vengu još uvijek misli drugačije. Iznenadilo ga je što su čak i nasilnika Ta Moka, brutalnog ubicu velikog broja Kambodžana, smatrali “ocem, graditeljem zajednice, i dobrim liderom”. Sa Chichorom su otvoreno razgovarali o svom svakodnevnom životu, poslovima i porodicama, ali nerado su govorili o režimu Crvenih Kmera.

“Priroda ovih stanovnika, njihovo viđenje, i razvoj područja je promijenilo moje razumijevanje onoga što sam mislio da znam o tom bivšem uporištu Crvenih Kmera”, rekao je. “Mir se treba izgraditi, i postići ujedinjenje u Anlong Vengu.

Diskriminaciju treba napustiti, a pomirenje je neophodno.”

I preživjeli se ohrabruju da dođu i razmijene svoja sjećanja. Chhang sanja da će jednog dana pretvoriti Anlong Veng u “Grad razumijevanja”. Vjeruje da je njegov projekat promijenio način razmišljanja ljudi, i izmijenilo njihovo gledanje na mir, kao i na same Crvene Kmere.

“Mir nije samo pomirenje, i ispravno i pogrešno”, kaže. “Za Kambodžane, radi se o razumijevanju i produbljivanju vlastitog identiteta. Naše dvije velike rijeke, Mekong i Tonle Sap, sastaju se i razdvajaju u Pnom Penu. Ali one su i dalje ista rijeka. One teku skupa. Tako i Kambodžani razmišljaju o pomirenju.”

Zapadnjačkim očima se čuvanje mjesta kremiranja Pola Pota čini pogrešnim. On je bio odgovoran za jedno od najgorih masovnih ubijanja u modernim vremenima. Ali Kambodžani drugačije razmišljaju. Čak i preživjeli izražavaju odobravanje. Ipak, bio sam iznenaden odgovorom jedne tinejdžerke koja je prolazila pokraj groba Pola Pota kada sam ja bio тамо. “Pol Pot je htio uraditi nešto dobro za Kambodžu, ali ga je izdao Ta Mok”, rekla mi je.

“Za Kambodžane, važno je čuvati dokaze”, kaže Chhang. “Radi se o strahu da svijet neće povjerovati. Grob služi samo da pokaže da je ovdje živio Pol Pot, da je Pol Pot tu umro. To je dokaz, i ljudi ne želete da se grob skloni.”

“Mi smo vrlo izražajni”, dodaje. “Mi, Kambodžani, volimo krv. Ako nešto sadrži riječ krv, nama Kambodžanima, se sviđa. Čak i naše pjesme pjevaju o krvi.”

Njegove riječi su mi izazvale žmarce dužkičme, i vratile sjećanja na posebno gorke trenutke u Parizu prije nekoliko

godina, kada sam razmjenjivao uspomene o kambodžanskom ratu sa Denise Affonço, preživjelom žrtvom genocida, i mojom prijateljicom. Oboje smo boravili u razrušenom i punom ožiljaka Pnom Penu u vrijeme pobjede Crvenih Kmera, i svako od nas je svjedočio užasima koji su se tada dešavali, iako se tada nismo poznavali. Odjednom je počela pjevati, tiho, nacionalnu himnu Crvenih Kmera, u kojoj se spominje naziv za domovinu koji su preferirali komunisti.

*Jarko crvena krv prolivena
po gradovima,
I po ravnicama Kambodže,
naše majke zemљe
Krv naših dobrih radnika i
seljaka i naših revolucionarnih boraca,
muškaraca i žena.*

“Znam je napamet”, rekla je, a licem joj je prešla tuga, i blagi sram.

Da bi preživjeli, rekla Affonço, morali ste raditi tri stvari. “Ništa ne znam, ništa ne vidim, ništa ne čujem.” Iako je ona uspjela sačuvati život, izgubila je oca njeno dvoje djece, kao i devetogodišnju kćerku, Jeannie, koja je umrla od gladi. Rekla mi je da to sebi ne može oprostiti. Ne može ni zaboraviti. Istog dana je sahranila Jeannie i mladu sestričnu. “To jutro, kad je umrla, jedino što mi je rekla bilo je: ‘Mama, htjela bih još jednu zdjelu riže.’”, kaže Affonço. Napisala je knjigu Do kraja pakla: borba jedne žene da preživi kambodžanske Crvene Kmere (*To the End of Hell: One Woman's Struggle to Survive Cambodia's Khmer Rouge*) (2009), i dala je snažno svjedočenje tokom suđenja na UN-ovom tribunalu protiv lidera Crvenih Kmera.

KAO VODENI BIVOL – MIRAN, ALI STRAŠAN KAD POBJESNI

Suđenja pred Tribunalom,
Izvanrednim sudskim vijećima pri

kambodžanskim sudovima (ECCC), bila su vrlo važna komponenta ogromnih napora Ujedinjenih nacija da pomognu Kambodžanima da se pomire sa svojom krvavom prošlosti i zaliječe svoje rane. Možda je njegova najvažnija prednost to što je imao sjedište u Kambodži, gdje je počinjen genocid, za razliku od tribunala za Ruandu i Jugoslaviju. Kao posljedica toga, postojao je ogroman interes javnosti za praćenje suđenja. Više od 200.000 ljudi su prisustvovali barem jednoj sesiji suđenja. To je više nego na svim drugim tribunalima zajedno. Američki akademik Craig Etcheson, koji je imao vodeću ulogu u uspostavi tribunala, i puno godina je proveo kao njegov istražitelj, vjeruje da je najvažnije postignuće ovog tribunala, važnije od presuda, bio da su postupci, ako ništa, dali Kambodžanima dopuštenje da slobodno pričaju između sebe o onome što se desilo.

Ali nakon decenije rada, i nakupljenih troškova od nekih 300 miliona USD, tribunal je osudio samo troje ljudi za zločine protiv čovječnosti. Dvojica su bili među najvišim liderima Crvenih Kmera pod Polom Potom – Khieu Samphan i Nuon Chea. Treći, Drug Deuch (također poznat kao Kang Guek Eav), bio je šef tajne policije i komandant Tuol Slenga, zloglasnog zatvora u Pnom Penu, u kojem je sada smješten muzej genocida, i gdje je 17.000 zatvorenika bilo mučeno prije nego što su bili ubijeni.

Tek nekolicina drugih osumnjičenika iz redova Crvenih Kmera su pod istragom zbog svoje uloge u genocidu; oni se nikad neće suočiti sa suđenjima, sve dok je na vlasti Hun Sen. On je jasno izrazio protivljenje nastavku procesuiranja. Kambodžanski pravni establišment je zaustavio postupke zbog izloženosti opasnim zvaničnim upozorenjima da bi nastavak rada na tim predmetima mogao destabilizirati zemlju.

Nitko to stvarno ne vjeruje. Kritičari misle da je to zato što vladu velikim dijelom čine bivši pripadnici Crvenih Kmera, počevši od Hun Sena, koji žele kontrolirati suđenja kako bi zaštitili sebe i svoje interese.

Iako se rad tribunala fokusira na zločine iz prošlosti, briga o sadašnjosti je ono što okupira misli Kambodžana. Tamo na festivalu vode, bio sam upoznao jednog starog ribara, preživjelu žrtvu genocida, koji je pratyo svoju unuku. Pozdravio me je tradicionalnim kmerskim pozdravom Sampeah, sklopivši dlanove i blago klimnuvši glavom. On je i dalje bio siromašan, život mu je bio ista, vječna borba, ali odmah je izrazio ponos i zadovoljstvo što vidi kralja izbliza, i radovao se što se Kambodžani više ne ubijaju međusobno. "Mi, Kmeri, ne želimo više nasilja", rekao je. "Moramo se ujediniti, saslušati jedni druge, ili neće biti ni mira ni dostojanstva. Predivno je to što se više ne čuju pucnjevi. Ali mir je krhkak poput cvijeta."

To je refren koji se stalno ponavlja. Ako postoji neka prijetnja miru, koja odražava zabrinutost starog ribara, to je beskonačna sposobnost Kambodže da vrši političko nasilje.

Politika te zemlje je ružna. Ta je politika počela sa Hun Senom, samoproglašenim vrhovnim vođom. Pobjeda njegove vladajuće Narodne stranke Kambodže na izborima u julu 2018. potvrdila je Kambodžu kao jednopartijsku državu. I kako stari, postaje sve više opsjednut sobom i svojom veličinom. Njegova volja da ostane

na vlasti je nesmanjena, a ima i dinastičke ambicije za svoju porodicu.

Hun Sen ne pokazuje želju da ograniči korupciju u vlasti. "On koristi moć i novac da vodi ljudе," rekla je jedna pametna mlada žena na selu. "Pokazao je ljudima da kada imаш moć i novac, možeš raditi šta hoćeš, a to nije zdravo za zemlju."

Neki ukazuju na to da je korupcija ugrozila rad tribunala. ECCC neki vide ne toliko kao način da se ostvari pravda, nego kao način da se produbi džep. Autoritativan izvor, koji je tražio da se ne imenuje, rekao mi je: "Tribunal se može posmatrati kao mikrokozmos svega što se dešava u Kambodži – uspješnog manipuliranja međunarodnom zajednicom u cilju izvlačenja što više novca". Ukazao je da su u jednom trenutku Kambodžani na tribunalu plaćali "na tipično kambodžanski način" 20 posto plate administraciji za svoja radna mjesta. "Nivo pohlepe je zapanjujući, a u ovom slučaju je to posebno tužno," rekao je. "Ljudi su patili, a nadležni su tretirali tribunal tek kao još jedan način da se zaradi od međunarodne zajednice, da se ukrade još i još."

Hun Sen nije bio ništa više sklon ograničiti nasilje koje sponzorira država nego što je bio spreman suprotstaviti se korupciji. Kritičari i aktivisti za ljudska prava su ubijani, zatvarani, ili otjerani u egzil. NVO su posebna meta, nezavisni mediji su natjerani na zatvaranje, a opozicione stranke zastrašivane ili raspuštane. U junu 2018., Human Rights Watch je objavio optužnicu na 213 strana protiv 12 visoko pozicioniranih oficira sigurnosti koji "čine kičmu jednog zlostavljačkog i autoritarnog političkog režima". U izvještaju se navodi da svaki od njih "duguje svoj visoko rangiran i unosan položaj političkim ili ličnim vezama sa Hun Senom koje potječu iz vremena od

prije 20 godina ili više, i pokazali su spremnost da prekrše ljudska prava u ime Hun Sena. "Tokom cijele karijere", nastavlja izvještaj, "dobivali su skromne službeničke plate, ali su uspjeli nakupiti ogromno bogatstvo čije porijeklo nije moguće objasniti."

Represija i razdor su dugo dio kambodžanskog društva; to bi mogla biti zemlja gdje riječi mir i pravda ne idu zajedno. U 19. stoljeću, kralj Norodom, Sihanonijev pra-pra-pradjet, upozoravao je da su Kambodžani kao vodenim bivolima, ali zastrašujući kad pobjesne, kad se pređe granica. I francuski službenici su bili svjesni naglosti kojom su se Kambodžani mogli pretvoriti od mirnih ljudi do ljudi spremnih počiniti užasne okrutnosti; francuski kolonijalni period se suočavao sa brojnim nasilnim seljačkim protestima i ustancima zbog nepravdi. 1960-tih, iako su obožavali Sihanouka, to nije sprječilo seljake da nasilno demonstriraju protiv njegove vlade; ni građanski rat nije sprječio studente na univerzitetu u Pnom Penu da se bune protiv toga što je Lon Nol preuzeo diktatorske ovlasti.

POJESTI ZEMLJU

Nasljede nasilnih protesta se nastavlja, a sada ga potiču ekonomski nepravde. Radnici u industriji proizvodnje odjeće, koji ostvaruju milijarde dolara za ekonomiju, su posebno glasni kada traže pristojnu plaću. Tokom godina, policija je više njih ubila na protestima. (Da bi dobio njihove glasove, Hun Sen im je uoči nedavnih izbora povećao minimalnu plaću.)

Ali jedan mnogo veći dio stanovništva – žrtve otimačine zemlje – ukazuje na pravog negativca u vjekovima staroj borbi za ekonomsku pravdu: vladu. Ako neki na tribunale gledaju kao na način da podebljuju svoje račune, ideja

ostvarivanja profita otimanjem zemljišta je bila još veće iskušenje. Aktivisti optužuju elitu zvaničnih sigurnosnih snaga i firmi sa političkim vezama za pljačkanje građanstva u cilju vlastitog bogaćenja i očuvanja vlasti.

Oko tri četvrtine miliona ljudi su u zadnjih 20 godina trpjeli negativne posljedice krađe zemlje, i mnogi od njih su nasilno istjerani iz svojih domova. To navodi Richard Rogers, pravnik koji se bavi ljudskim pravima, koji je podnio tužbu Međunarodnom krivičnom sudu (ICC) u Hagu navodeći da otimačina zemlje u Kambodži postoji u “istinski ogromnom obimu” da to predstavlja zločin protiv čovječnosti. Tu se dešavaju ubistva, prisilna iseljenja, i nezakonita zatvaranja, navodi on, i treba ih kažnjavati prema međunarodnom pravu. Vlada je odbacila optužbe kao pretjerane i politički motivirane. Sada, u julu 2019., ICC tužitelj tek treba odlučiti da li da pokrene istragu.

U Pnom Penu, uništenje jezera Boeung Kak je najupadljiviji simbol prinudnog preseljenja – onaj koji je izazvao najviše reakcije. Nekad najveća urbana močvara u Kambodži, bogata ribom i biljnim vrstama, jezero je bilo izvor prihoda za 4.000 porodica, oko 20.000 ljudi, koji su živjeli na njegovim obalama.

Godine 2007, bez bilo kakvih konsultacija, općina Pnom Pen je ustupila jezero i okolno područje Shukaku, građevinskoj kompaniji koju kontrolira Lao Meng Khin, moćni senator vladajuće stranke, i snažan saveznik Hun Sena. Kompanija je platila 79 miliona USD, što je daleko ispod tržišne cijene za zemljište na tako važnoj lokaciji u blizini centra grada.

2009, pod zaštitom naoružane policije, građevinski radnici su došli i počeli upumpavati pijesak u jezero. Istisnuta voda je poplavila okolne kuće. Dok je oko 1.000 porodica prihvatile opcije preseljenja ili kompenzacije koju im je ponudila općina, mnogi drugi su bili nasilno izbačeni, a njihovi domovi uništeni, i ostali su bez ičega.

Grupa lokalnih žena-aktivistica, pod vodstvom Tep Vanny, prodavačice u trgovini i majke dvoje djece, odbile su sklopiti sporazum. Rekle su da je ponuđena naknada ispod realne tržišne vrijednosti. Njihova borba i medijska buka koja se podigla postigla je veliki učinak, tako da je 2011. Svjetska banka zamrzala kredite Kambodži dok se ne isplati pravična naknada, čime su osramotili vladu Hun Sena. Banka je na kraju ukinula suspenziju 2017, navodeći da je postignut “značajan napredak” u rješavanju spora. Tep Vanny bi se snažno usprotivila ovoj tvrdnji Svjetske banke da je mogla govoriti, ali bila je na odsluženju zatvorske kazne u trajanju od 30 mjeseci za “nenamjerno nasilje pod otežavajućim okolnostima”, koja je izrečena nakon sumnjivog suđenja. Ipak, iseljenja ljudi sa Boeung Kak jezera učinilo ju je jednom od vodećih aktivistica za pravo na zemlju. (Nakon provedenih 700 dana u zatvoru, Tep Vanny je kraljevskim pomilovanjem puštena u avgustu 2018.)

Aktivisti za ljudska prava se nadaju da će na pokretanje istrage ICC-a u Hagu imati za posljedicu ublažavanje otimačine zemlje. Ali izbacivanje siromašnih zbog koristi za bogate i moćne je, kako se čini, neizlječiva bolest Kambodže. Godine 2009, izvještaj Global Witnessa, međunarodne NVO koja je razotkrila mnoge zloupotrebe okoliša u Kambodži, navodi da je Lao Meng Khin, sa svojom suprugom Choeung Sopheap, imao prava na najmanje 7 posto zemljišta u Kambodži. Lao je jadan od

najgorih u Hun Senovoj kliki moćnika. Postoje tu i brojni drugi.

Nažalost, izgledi da će se u Kambodži postići pravda izgledaju daleki. Hun Senova vladajuća stranka kontrolira sudove i sigurnosne službe, a mito je sveprisutno. U izvještaju 2017-18, World Justice Project je stavio Kambodžu na predzadnje mjesto na listi od 113 zemalja poredanih po vladavini zakona, malo iznad Venecuele, a ispod ratom razorenog Afganistana. Ankete pokazuju da sami Kambodžani smatraju pravosuđe najkorumpiranijom institucijom u zemlji.

Branitelji Hun Sena govore da je on zaustavio put nasilja, kaosa i nereda, da je nadzirao tranziciju od građanskog rata ka miru, i da je uveo ovaj narod Jugoistočne Azije u moderno doba. To je samo po sebi veliko postignuće. Ali kombinacija nedjelotvornosti tribunalova, korupcije, kršenja ljudskih prava, i Hun Senovog čeličnog stiska vlasti, može se argumentirano reći da je mir nastupio na štetu egalitarne demokracije zapadnog stila.

“Gledamo sljedeće poglavlje zlostavljanja većine stanovnika Kambodže”, rekao mi je akademik iz Pnom Pena, koji je odbio da mu navedem ime, prije izbora 2018. “Da budem brutalno iskren, cilj liderstva je da konsolidira moć, da smanji demokratski prostor, ubije disidente, zatvori opoziciju, i prigrabi resurse.”

Po njegovom mišljenju, ovakva eksploracija običnih Kambodžana od strane vladajuće elite predstavlja deprimirajuće ponavljanje onoga što je oduvijek postojalo u Kambodži – bilo da je to bila Sihanoukova oopsesija kontrolom iz središta, koja je patronizirala seljake dopuštajući im da rade na poljima i nudeći im malo ili

nimalo obrazovanja, i gušeći svaku opoziciju; ili aktivnosti Lon Nola, koji je uveo zemlju u rat; ili Crveni Kmeri, koji su svima oduzeli zemlju, preseljavali ljudе, i silom ukinuli privatno vlasništvo.

“Obrazovanje njima nije u interesu. Nisu im u interesu ni prava na imovinu. Nije im u interesu da promoviraju poslovanje, osim kada su oni uključeni”, rekao je.

Niko ne ostvaruje veći profit od onih na vrhu. Mnogi od kleptokratskih lidera Kambodže “jedu zemlju”, da upotrijebim drevni kambodžanski opis načina kako su drevni kraljevi prisvajali i konzumirali sve što su htjeli. “O čemu god se radilo, bilo je to njihovo, i bojim se da se ideja “jedenja zemlje” još uvijek može primjeniti i na Hun Sena, koji sebe skoro da vidi kao sljedećeg boga-kralja”, rekao je jedan kritičar u nezvaničnom razgovoru.

Kina se pokazala kao gladan susjed. Uložila je milijarde dolara uz relativno malo uvjeta. Organizacije za zaštitu ljudskih prava izvještavaju da su ogromne površine zemlje nezakonito, uz mito, prodate kineskim biznismenima za izgradnju, a da je novac završio u džepovima pristaša Hun Sena. (Ne iznenađuje, stoga, što vlada naglašava pozitivan utjecaj ove ogromne kineske investicije.) Kina je dala kredite za brane, ceste i tvornice. Osim toga, uvijek je Hun Senu pružala političku podršku, dok je Zapad osuđivao njegovu represivnu politiku. Međutim, na lokalnom nivou, počinju se javljati znakovi reakcije. Stanovnici lučkog grada Sihanoukvillea, gdje Kina gradi odmaralište sa desecima kazina i luksuznih apartmana, žale se da ih kineski novac tjeran je iz domova i poslovnih prostora. Kontrast između blistavih, novih kineskih odmarališta i prenapučenih kambodžanskih sirotinjskih četvrti je ogroman. Pokinezivanje Kambodže se čini

nezaustavlјivim - to je najnoviji primjer kako ovu malu i slabu zemљu podrivaju moćne strane države.

URBANI SNOVI, RURALNA STVARNOST

Brze promjene uzrokovane Zapadnjačkom globalizacijom vuku Kambodžane u različite pravce. Dok se starija Sunahoukova generacija drži konzervativnih i tradicionalnih stavova, pojavila se i nova, dinamična klasa, nezavisna, koja vodi vlastite poslove i putuje po svijetu. Postoji mala, ali sve veća grupa vrlo zapadnjačke urbane omladine.

“Oni boje kosu. Idu u pop klubove, i ne ostaju kod kuće sa roditeljima”, pričao mi je jedan poslovni čovjek. “Žele diplome, žele studirati u inozemstvu i družiti se sa strancima. Imaju vlastite snove, ali i dalje poštuju roditelje.”

Rekao je da je privlačnost moći i novca, i žudnja za stabilnošću, uvjerila veliki broj mladih da se pridruže vlasti. Tražili su položaj koji donosi čast za porodicu. Također, uvidjeli su da im blizina vlasti nudi poslovne prilike koje im omogućuju da školju djecu u boljim školama.

Rastuća srednja klasa entuzijastično smatra da im je mir omogućio da rade stvari koje ljudi u drugim zemljama uzimaju zdravo za gotovo. Mogu putovati u inozemstvo, ne kao prestrašene izbjeglice koji traže azil, kao što je ranije bio slučaj sa Kambodžanicima, neko kada oni žele i kako oni žele. Mogu uživati u praznicima, kao što je spektakularni festival vode. Mogu provesti vikend u odmaralištima Kep i Kampot na moru, i mogu ići na selo i istraživati njegovu očaravajuću ljepotu bez izlaganja opasnosti. Međutim, mnogi mladi sa sela nemaju takve mogućnosti. Siromaštvo je njih na hiljade natjeralo da postanu radnici-migranti u Tajlandu.

Nakon nekoliko dana u Pnom Penu, napustio sam užurbanost glavnog grada da se nađem sa vojnicima u Neak Leungu, najvažnijoj luci na rijeci Mekong, udaljenoj oko sat vožnje od glavnog grada. Selo je izgubilo onu mističnu tišinu koja ju je karakterizirala. Tradicionalna kola koja vuku vodenim bivoli, koja se nisu bitno promijenila od vremena Angkora, zamijenile su bučne motorne oračice. Tvornice i stambeni blokovi zaklanjaju pejzaž.

Bilo je pravo zadovoljstvo sastati se sa bivšim vojnikom Lon Nola koji ispija čaj sa prijateljima u otrcanom kafeu. Tko zna, možda je on bio vojnik koji se borio u jednoj od bitaka na autoputu o kojima sam izvještavao. Dom mu je još uvijek pravi sirotinjski. Psi se smucaju uokolo, djeca se igraju, istovremeno nasmiješena i stidljiva. Njegov je život, u svojoj jednostavnosti, ostao isti.

Priznao je da život postaje bolji, od jedne generacije do druge. Za razliku od njega, njegovi unuci završavaju srednju školu i rade u Pnom Penu. Ali neke svari se nisu promjenile: mogućnost da ga netko vidi da razgovara sa Zapadnjakom činila ga je nervoznim, i odbijao je razgovarati o politici, pokazujući na obližnji poster Hun Senove vladajuće Narodne stranke Kambodže.

Užas uništenja koji je uzrokovao američki bombarder B-52 koji je greškom bacio 30 tona bombi na glavnu ulicu Neaka Leunga tokom rata Lon Nola, kojom prilikom je ubijeno ili ranjeno 400 ljudi, odavno su prekrile nove zgrade, i grad je procvjetao. Ali ljudsku cijenu ratova u Kambodži nije bilo teško pronaći usred tog novog prosperiteta. Nakon što smo razgovarali nekoliko minuta, sreli smo Heng Sokha, 55, amputirca koji prosi na ulici. Stajao je na onoj nozi koja mu je ostala, i pridržavao se primitivnom drvenom takom, dok je svoju izbledjelu vojnu kapu pružao moleći za novac. Mobiliziran u dobi od 23 godine u vojsku Hun Sena, bio je poslan na granicu sa Tajlandom da se bori protiv ostataka Crvenih Kmera koji su se tamо bili povukli nakon vijetnamske invazije.

Geler granate mu je razmrskao nogu. Odavao je utisak beznadu. Kao i bivši vojnik Lon Nola, njegov se život nije u miru postao nimalo bolji, iako je za svoju zemlju dao nogu. Njegova penzija od 400.000 riala mjesečno (oko 100 USD) nije dovoljna za život. Da bi preživjeli, njegova žena prodaje kukuruz na uličnom štandu.

“Moja djeca ne žele da prosim, ali očajan sam,” rekao je. “Ako ne prosim, nemam dovoljno novca da kupim lijekove. Ne znam kako da zaradim novac. Imam samo tri razreda škole.”

“Patim se cijeli život, i izgubio sam nogu, ali nisam razočaran”, kaže. “Mnogi su ranjeni u ratu. Takav je život. Sad je u Kambodži mir, i sretan sam zbog toga.”

JEDNA SASVIM DRUGAČIJA DJEVOJKA SA SELA

Većina preživjelih žrtava genocida Crvenih Kmera bile su žene. A žene su i pokretačka snaga iza promjene, Njihova uloga u ponovnoj izgradnji zemlje često ostaje neopjevana. Jedan sjajan primjer je Sophary Sophin, koja radi na čišćenju neeksplodiranih mina u ruralnom području oko Siem Reapa.

Njen otac, Tuon Sophin, bio je “Osoba 17. Aprila” – “nečisti”, obrazovani nastavnik koga su Crveni Kmeri natjerali da obavlja teške poslove na selu i da oženi seljanku. Bio je na redu za egzekuciju onoga dana kada su Vijetnamci izvršili invaziju, i jedva je preživio tu patnju. Ostao je na selu i nakon pada Crvenih Kmera, jer nije imao kamo, i tu je podizao svoju djecu, sam ih obrazujući. Iako je bio siromašan, odbio je da padne u beznađe dok se nastavljao građanski rat, a obećanje mira se činilo iluzijom.

Dok je bila beba, majka je njegovu kćerku Sophary sakrila u jezerce tokom napada Crvenih Kmera. Njeno je obrazovanje bilo minimalno: od nje se očekivalo da se uda, rađa djecu, i bude poslušna supruga. Izazavši bijes svoga oca, otišla je od kuće u Siem Reap, protiv njegove volje, čime je postavila izazov društvenim konvencijama na selu. Tamo, u gradu na sjeverozapadu zemlje poznatom po odmaralištima i kao ulaz u legendarni region Angkora, nastavila se školovati, odlučna da ide na univerzitet. Brat joj je pomogao sa plaćanjem troškova školovanja, a osim toga, radila je duge sate kao konobarica, i u uredu Muzeja protupješadijskih mina Kambodže, kako bi mogla financirati studije.

Dobila je diplomu, što je rijetkost za jednu djevojku sa sela. "Djevojke u gradovima su se puno promijenile", napomenula je kad smo se našli u Siem Reapu. "Žive modernim životom. Ali u malom selu poput moga, moramo živjeti na stari način, sa starim običajima i kulturom. Seljani ne vjeruju da žene mogu postići više od muškaraca. Žene su uvijek iza muškaraca. Smatraju se nižim bićima od muškaraca."

Hrabro, Sophary je odlučila da stekne certifikat za uklanjanje mina. Progonile su je uspomene iz djetinjstva na seljane koji plaču nad tijelima mladića koje su raznijele mine dok su skupljali drva za vatru. "Htjela sam uraditi nešto da pomognem spasiti živote", rekla je. "Ono što me dodatno motivira je kad odem na minska polja, pa ih nakon što ih očistimo predamo ga seljanim. Upute mi ogroman osmijeh i kažu "hvala". Kažu "Ne pomažete samo spasiti naše živote, nego pomažete i našim porodicama da žive, jer ste nam dali sigurnu zemlju koju možemo obrađivati i prehraniti porodice."

Sophary je jedna od jako malog broja žena koje su se kvalificirale da postanu demineri i eksperti za uklanjanje eksploziva. Kao netko tko ne samo da razumije vrijednost obrazovanja, nego je koristila i vlastiti kapital da bi ga stekla, Sophary školovanje, posebno žena, smatra kritičnim za budućnost Kambodže. Ponosi se onim što radi. Na kraju krajeva, kad se uklone sve mine, na sigurnoj zemlji se mogu graditi škole.

Muškarcima je još uvijek teško prihvati da ona radi nešto što se smatra opasnim poslom, samo za muškarce. Čak ju je i muž, koji radi u Pnom Penu, pokušao odvratiti. Više ne pokušava.

"Kao ljudi koji slijede staru kulturu, i on želi suprugu koja će ostati kod kuće i kuhati i prati za njega", kaže. "Žali da se preselim u Pnom Pen. Ja kažem: 'Ne, moj posao je ovdje.'" Kaže da mu je objasnila koliko je škola izgrađeno na zemljištu sa kojega su uklonjene mine, i o hiljadama djece koja ih sada pohađaju, od kojih bi neko mogao postati lider zemlje. "Ne mogu ih se odreći".

Sa smiješkom dodaje: "Sada razumije. I ja mu kažem: 'ako me naljutiš, postavit ću ti bombu!'"

U miru, Kambodža je i dalje siromašna i eksplorirana zemlja. Genocid, naravno, i dalje baca svoju mračnu sjenku. Neeksploirana ubojita sredstva i dalje ubijaju i sakate ljudi. Kambodža je jedna od najviše bombardovanih i miniranih zemalja na svijetu. Za nju su se borile strane sile, izdavale je i zlostavljale. Konfliktna ideologija hladnog rata, vlastiti interesi, i mahinacije super sila su ostavile zemlju da krvari. I kada su Ujedinjene nacije intervenirale, konačno, da organiziraju prve slobodne i

fer izbore u historiji Kambodže, kontroverzno su dopustile da se konačni rezultat odluči u korist Hun Sena u interesu mira, čime su prokrčile put uspostavi današnje represivne jednopartijske države. Isto tako, ni sami lideri Kambodže nisu bili sposobni ili voljni priznati svoj doprinos uništavanju Kambodže. Stotine hiljada stranih turista donose toliko potrebnu valutu da bi obišli hramove Angkora, ali kud ide sav taj novac? Čak i pojma pomirenja i pravde ostaje neriješen. Postoji razumljivo razočarenje što je tribunal koji podržava UN počeo djelovati puno prekasno za mnoge koji su preživjeli užase rata, i što procesuirala samo šačicu lidera visokog ranga.

Na hiljadi bivših Crvenih Kmera žive mirno svoje živote, uključujući i neke na vlasti. Potomci njihovih žrtava nikad nisu pronašli pravdu u konvencionalnom zapadnjačkom smislu, za užase koje su pretrpjeli, niti su dobili ikakve naknade. Ali teško je vidjeti kako bi moglo biti drugačije, a da se pri tom zemlja opet ne pocijepa. Veliki broj Kambodžana su bili i žrtve i počinitelji, i nalaze se uhvaćeni u zamku nepodnošljivog bola i krivnje zbog onoga što se desilo – što je možda objašnjenje za relativno mali broj ubistava iz osvete, u odnosu na broj stradalih u genocidu.

Sophary Sophin je svjedočila tom nedostatku osvete. "U našem selu, živi puno bivših Crvenih Kmera, među kojima je i jedan vojnik koji je ubio puno ljudi", kaže. "Ubica je sad samo običan čovjek. Ali tokom genocida, zauzimao je visok položaj u tom području, i bojao se da će ga izgubiti ako ne nastavi ubijati. Čak se usudio ubiti vlastite roditelje. Možda i neki drugi Crveni Kmeri isto tako nisu imali izbora. Ko smo mi da sudimo? Možda su radili najbolje što su znali. Ali na kraju, nisu mogli reći ne."

Rekla je da je i njen otac poznavao bivšeg vojnika Crvenih Kmera, koji ga je pokušao ubiti. "Ne iznenaduje što ga baš ne voli. Ali šta može učiniti?" Njen otac, kao i mnogi pripadnici njegove generacije, više voli izbjegavati temu Crvenih Kmera. "Većina naših roditelja i djedova i baka ne žele se otvoriti", kaže Sophary. "I dalje žele sakriti i zakopati svoju patnju."

Na kraju, za svakog bivšeg vojnika i civila koji trpi posljedice, i za svakog tradicionalista koji je spreman prihvatići sudbinu, postoji jedna Sophary Sophin – hrabra, snalažljiva, i talentirana.

Filmski stvaralač Rithy Panh vjeruje da je sveukupna patnja bila tako velika da je prevazišla želju za osvetom, i ni genocid ni decenije rata ne trebaju definirati Kambodžu. "Vratili smo svoje dostojanstvo", kaže Panh. "Uspjeli smo izaći iz tog pakla, unatoč svemu. Genocid je trajao četiri godine. Imali smo historiju prije toga, i imat ćemo historiju i nakon toga."

Kambodža sada

autor Gary Knight

Priča o miru – baš kao i o ratu – lična je. Svatko tko to preživi ima različito iskustvo i širina tih iskustava ne može se izraziti u jednom fotoesaju.

Stvarajući ovo djelo, posjetio sam opet mesta koja sam upoznao tokom ratova 1980-ih i 1990-ih, kada sam započeo karijeru u Kambodži. Razgovarao sam sa muškarcima i ženama svih generacija i zapisao ono što su mi rekli. Neki su preživjeli građanski rat sedamdesetih i genocid Crvenih Kmera koji je uslijedio. Svi su preživjeli godine nasilja i siromaštva koje su uslijedile nakon Crvenih Kmera. Svi su imali očekivanja od mira koji je uslijedio. Za mnoge je stvarnost tog mira bila očajno neadekvatna.

U Kambodži postoje ljudi kojima je mir bio od velike koristi, poput članova porodice i saradnika političkih klasa, vojske i policije. No, sjedite na stolicu pored seljaka iz Kambodže i pitajte za mir, pojavit će se složenija slika. Niko ne bi tvrdio da je mir bio manje povoljan od rata, posebno onog rat – ali ako strpljivo slušajte, priče o patnji i nepravdi početi će teći.

Duhovna kuća na grobu bivšeg vođe Crvenih Kmera Pol Pota. Nakon njegove smrti grob je postao svetište tajlandskih kockara koji se tamo rutinski mole za sreću u lutriji, 2017. godine.

Jedna od kuća premijera Hun Sena u Phnom Penhu.

Hun Sen je na vlasti otkako je Vijetnam svrgnuo Crvene Kmere 1979. godine. I sam bivši zapovjednik Rouge Kmere, pobjegao je u Vijetnam da bi izbjegao raspad režima Crvenih Kmera, a kasnije je postavljen u novu vladu kada je Vijetnam napao Kambodžu. On i predsjednik Narodne skupštine Heng Samrin kontroliraju vojsku i policiju, suzbijaju opoziciju i štampu, manipulišu pravosudnim sistemom i ne prežu od ubistva da bi zadržali kontrolu.

Reklamni pano prikazuje slike Henga Samrina, predsjednika Nacionalne skupštine i premijera Hun Sena.

Hun Sen prijavljuje prihod od 1.150 američkih dolara mjesечно, ali je stekao ogromno lično bogatstvo, dok je Kambodža ostala jedna od najsiromašnijih zemalja na svijetu. Članovi njegove porodice ili imaju udio ili su direktno vlasnici oko 114 privatnih domaćih kompanija čija je vrijednost procijenjena na 200 miliona dolara. Njihovo ukupno bogatstvo procjenjuje se na između 500 miliona i jedne milijarde dolara.

Vojska i policija su u središtu politike u Kambodži, stotine policajaca i vojnih službenika rade u središnjem odboru političke stranke Hun Sen.

Premijerova tjelesna garda - vojna sila koja je lično pod njegovom kontrolom - porasla je s približno 60 ljudi sredinom 1990-ih na oko 23 000 vojnika u 2015. godini.

"Elite Town" stambeni kompleks, Diamond Island, Phnom Penh 104

Prethodni stanovnici ostrva, mali farmeri, ili su otkupljeni ili iseljeni. Plan je da se izgradi više od 1.000 kondominijuma, stotine vila, dvije međunarodne škole, replika Trijumfalne kapije, klonirana kopija hotela Marina Bay Sands u Singapuru i jedna od najviših zgrada na svijetu.

Sklonište, Battambang željeznička stanica 104

Kambodžanska ekonomija raste 7 posto godišnje, potaknuta kineskim i stranim ulaganjima, turizmom i iskorištanjem jeftine radne snage. Dok je Kambodža ispunila svoj Milenijumski razvojni cilj prepolovljena siromaštva, oko 4,5 miliona ljudi je ono što Svjetska banka naziva "skoro siromašnim", podložnim povratku u apsolutno siromaštvo kada su izloženi ekonomskim i drugim vanjskim šokovima.

Profesor Sophal Ear sa Univerziteta Occidental u Los Angelesu rekao je: "Samo oni na vrhu piramide imaju istinsku korist od brzog rasta Kambodže", kroz njihov pristup političkoj moći, sposobnost stvaranja monopolja i kontrole trgovine. Kambodža je, dodao je, "ekonomija čuvara vrata".

Kambodžanska ribarska zajednica u Sihanoukvilleu, prema nedavnom izvještaju provinicijskih vlasti Sihanoukvillea, kineski državljanji sada posjeduju više od 90 posto poduzeća u Sihanoukvilleu – uključujući hotele, kazina, restorane i salone za masažu – što podstiče antikinesko raspoloženje i zabrinutost zbog kineske dominacije nad lokalnom ekonomijom na račun lokalnih Kambodžana. Izvještaji o seksualnom uznemiravanju, otmicama i saobraćajnim nesrećama u kojima sudjeluju kineski državljanji obiluju.

Mikrofinansijska banka, Zapadna Kambodža

Prema grupama za ljudska prava Licadho i Sahmakum Teang Tnaut, Kambodža ima oko 2,4 miliona dužnika (od 15 miliona stanovnika) sa 5,4 milijarde dolara neotplaćenih mikrokredita. Na kraju 2018. prosječan iznos kredita bio je 3.370 dolara, što je više nego dvostruko od bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika od 1.384 dolara u 2017. i jedan od najviših nivoa u svijetu.

Visoke kamatne stope, korištenje vlasništva nad zemljištem kao kolaterala, i pritisak da se otplate krediti doveli su do "grabežljivog oblika pozajmljivanja" od strane mikrofinansijskih institucija, kažu grupe za ljudska prava. Kambodžanski farmeri izgubili su oko 10 do 15 posto svog posjeda zbog nemogućnosti otplate mikrokredita.

Gore: Leap Soroen, koji upravlja ovom kolicom u hramu Angkor Wat, rekao je: "U turističkoj sezoni dnevno prodajem proizvode vrijedne oko 5 dolara. Moja zarada je obično 1 dollar dnevno. Mogu živjeti od toga, ali je borba."

Desno: Banteay Chmar. Život u ruralnoj Kambodži je težak, a malo je prilika za trgovinu, osim za poljoprivredu, posebno za žene. Obrazovanje je loše i mnogi ruralni Kambodžani školu pohađaju samo do svoje 12. godine. Frizerski saloni su često viđeni u malim selima i to je jedna od rijetkih prilika za mlade žene da imaju posao i zarađuju.

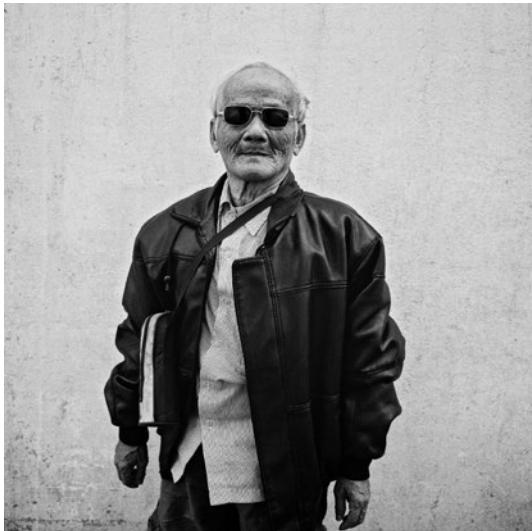

Suprotno, s lijeva ka desno: Opozicioni politički aktivisti Sin Chanpouraseth, Chay Vannak, Ney Leak i Douch Sovunth.

Sin Chanpouraseth: "Djeca u ruralnim dijelovima Kambodže idu u školu dva sata, a često nema učitelja. Išao sam na univerzitet koji se zatvorio jer je bankrotirao, a zatim sam krenuo u politiku. U međuvremenu, vlada u Phnom Penu gradi neboder. Za dobrobit ljudi nisu potrebni neboderi, potrebni su poslovi. Radimo ujutro, da bismo jeli popodne. Mi smo žrtve, mi smo siromašni i želimo promjene.

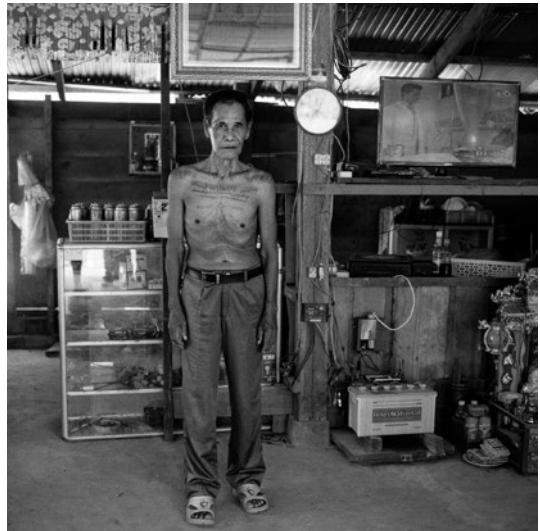
"Nema više borbe, ali protiv nas se vodi duhovni i fizički rat. Politika je ovdje tako napeta; nisam siguran da li ću biti ubijen. Vlada vlada strahom i učinit će sve da održi vlast. Ako smo jaki, možda će se promjene ostvariti."

Bou Meng.

Jedan od dvojice muškaraca koji su preživjeli istrebljenje u zatvoru S21 Toul Sleng, gdje su Crveni Kmeri ubili približno 12000 zatvorenika između 1975. i 1978.

"Moja sloboda sada nije dobra i sloboda je za svakoga najvažnija, više od svega. Na stolu imam UN-ov ugovor o ljudskim pravima, volio bih da ga slijedi svaka zemlja. Tribunal za Crvene Kmere imao je ograničen uspjeh, odbili su zahtjeve žrtava za odštetom, a nijedna pomoć koja je otišla Tribunalu nije pripala žrtvama. Jako sam ljut zbog toga. Zaslužujemo naknadu. Naknada je najvažniji dio pravde i bez naknade nema pravde. Naknada štete mogla bi pomoći žrtvama da prežive mir." 2017.

Pou Pam, trgovac, u Anlong Veng.

"Borio sam se protiv Francuza lažnom drvenom puškom, borio sam se za Lon Nol protiv Crvenih Kmera, a zatim sam se protiv Vijetnamaca borio protiv Rouge Kmera", rekao je Pam.

"Samo sam želio biti uzbunjivač riže. Mrzim borbu. Pod Sihanoukom smo imali malo, ali imali smo svoju zemlju. Sada velike kompanije čekaju da siromašni očiste zemlju, a zatim dodu i uzmu je. Ovdje nema sigurnosti."

Trajekt za Phon Phuong 77, Neak Leong

"Ovdje vidite razvoj, ali još uvijek patimo. Moramo platiti povratne udarce. U dugovima smo. Većina bogatih ljudi su vladini službenici. Bojimo se mogućnosti hapšenja ili oduzimanja zemlje. Na ljude se vrši pritisak da prodaju zemlju. Bogati ljudi će kupiti svu zemlju oko naše i neće nam dozvoliti pristup. Ljudi kažu da je to razvoj. Kad postoji razvoj, plaćemo. Kada postoji razvoj, gubimo svoje domove.

"U ratu sam imao bolje životne uslove nego sada. Osjećam se vrlo razočarano, ali ne mogu govoriti zašto, teško je razgovarati o tim stvarima. Bojimo se svoje slobode. Imamo problem sa slobodom govora. Radio Slobodna Azija je zatvoren. Svi smo to slušali kako bismo saznali što se događa."

Van Rouen. Novinar, nekadašnji uposlenik *Cambodia Daily*.

Odrastao u kampu II za Raseljene osobe, na tajlandskoj granici Kambodže, 1980-ih.

"Bilo je poput zatvora. Fokusirao sam se na obrazovanje, jer smo mu imali pristup. Slušao sam radio VOA. Nadao sam se ponovnom ujedinjenju Kambodže u miru."

Mislim da nije postignut pravi mir. Ljudi ovdje pate. Dolazi do oduzimanja zemlje, korupcije i ljudi napuštaju domove da bi radili na Tajlandu ili u glavnom gradu. Vidimo fizički mir, ali u našem umu i srcu nema mira. Da bismo to riješili, moramo riješiti problem pokroviteljstva, ako je Kambodža porodični posao, nikada se neće poboljšati. Vlada samo mijenja zakone kako bi koristila sebi, a ne narodu. Nadam se da ćemo jednog dana imati pravi mir i stvarnu slobodu, ali nemam baš puno nade. Potrebno nam je bolje obrazovanje, zdravstvena zaštita i pristup poslovima. Starce je lakše uplašiti jer su živjeli pod Crvenim Kmerima, a mlade nije tako lako prestrašiti. Hun Sen se boji mlađih. Stranka koja je pobijedila na izborima za UN bila je prisiljena podijeliti vlast s Hunom Senom koji je izgubio. Zbog toga smo u ovoj situaciji."

Gore: Song Srey Leap, aktivistkinja

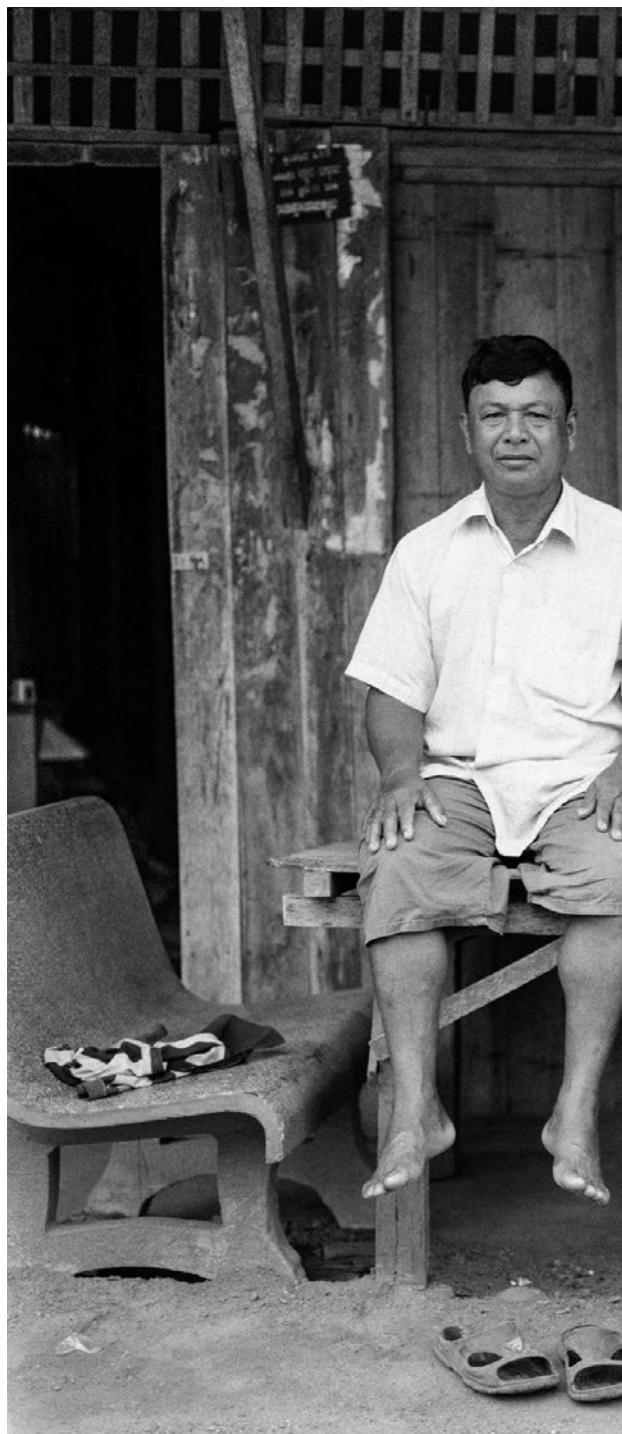
"Zatvaranje *Cambodia Daily* je ujedno i zatvaranje glasa ljudi. Mir je fasada - ceste, zgrade i mostovi ne reflektuju mir. Škole nisu dovoljno dobre; bolnice nisu dobre; potreban vam je novac za kupovinu njege; siromašni umiru kod kuće u bolovima. Ovo što ova vlada čini slično je onome što su učinili Crveni Kmeri - deložacija, ubistvo, samo ne u istim razmjerima. Ova zemlja je lažna demokratija i postoji velika patnja."

Desno: Nguon Lap. L'Vea Village. Siem Reap Provansa. Ribarica. Samohrana majka troje djece. "Na ovom području je bilo mnogo borbi i nismo mogli slobodno da se krećemo. Sada nema borbi i moja djeca mogu pohađati školu. Najviše nam trebaju dobiti putevi da bismo mogli trgovati i čista voda. Ovdje pijemo kišnicu ili vodu sa polja. Ne znam ništa o politici, političari dolaze samo kada nešto žele."

Rodaci Dy Tin (R) i Sram Phoen (C) sa dugogodišnjim prijateljem Longom Chlaunom (L) u selu Banteay Chmar u sjeverozapadnoj Kambodži, gdje autor provodi dosta vremena u građanskom ratu. Ova trojica farmera živjela su pod režimima Sihanouk, Lon Nol, Pol Pot i Hun Sen.

"Imamo dugo prijateljstvo. Kad nam treba pomoć, oslanjamo se jedan na drugog, posebno u teškim vremenima. Ne možemo ovisiti o vladu. Imamo 50% onoga što nam treba. Treba nam pristup čistoj vodi i dobrim cestama da bismo prenijeli svoje proizvode na tržište, ali ovisimo o kiši jer navodnjavanja nema, a putevi su ... loši."

Desno: Roeung Heng. Selo Rohal, Siem Reap.
Bivši vojnik Crvenih Kmera.

"Moja sloboda sada nije dobra i sloboda je kompenzacija jer nema pravde. Naknada štete mogla bi pomoći žrtvama da prežive mir.

Bio sam prisiljen pridružiti se Crvenim Kmerima 1972. godine jer su mojim selom upravljali Crveni Kmeri.

1974. godine uhvatili su me Crveni Kmeri jer su me optužili da sam špijun režima Lon Nol. Ali oslobođen sam jer sam bio tako mlađ. To je najgore čega sam se mogao sjetiti. Služio sam im, ali umjesto toga, optužili su me da sam špijun. Imali smo vrlo malo hrane. Bio sam tako depresivan. Između 1975. i 1979. bio sam prisiljen raditi kao dio mobilnog tima koji je radio na projektima navodnjavanja i brana.

U to sam vrijeme osjećao da mi je život u tami bez nade da će biti živ. Sve se činilo beznadno. Nakon što je vietnamska vojska okupirala Kambodžu, osjetio sam olakšanje jer sam mogao nastaviti preživljavati.

Roden sam pod čistim režimom pod princom Sihanoukom. Kažem čistim, jer u to vrijeme nikada nisam vidio ni jednu pljačku. Nikad nisam video ni jednog gangstera. Mladi su poštivali starije ljude. Moral je bio dobar. Način življjenja bio je vrlo dostojanstven. Ljudi su se podržavali.

Ali nakon svega što se dogodilo Kambodži za vrijeme Lon Nol režima, godina Pol Pota i danas, stvari su sada drugačije. Masovni turizam u Siem Reapu je poboljšao ekonomiju, ali moral je vrlo nizak. U gradu postoji veliki problem s drogom tj. amfetaminima među mladima, a poštovanje prema starijim ljudima opada.

Život uopšte nije jednak. Mnogo nam je stvari još potrebno. Naravno, loše i dobre stvari mogu se dogoditi istovremeno. Loše stvari treba ispraviti. Ne hvatim nikoga niti o nekome govorim loše. Nekima treba manje, a nekim više. Čak i tajkunima takođe treba nešto. Ne postoje granice onoga što ljudi trebaju ili žele."

Boran Sophin, studentica i sestra Sophary Sophin
Među mlađim ženama koje se udaljavaju od tradicionalnih ženskih uloga u
patrijarhalnom društvu su sestre Boran i Sophary Sophin.

Sophary Sophin, inženjerka za uklanjanje bombi

"Držim predavanja o minskom obrazovanju, opasnosti od nagaznih mina. Dajem sve od sebe. Mislim da neki roditelji razumiju sve šta sam uradila, jer ponekad mi dođu u mom selu i kažu: 'Stvarno želim da moja kći bude poput tebe.' Ja im odgovorim: 'Pošaljite je u školu'" 2017.

**Iskopavanje prošlosti,
maštanje o novom životu**

120

autorica Sophary Sophin

Rođena sam 1987. godine, u vrijeme kad nismo imali rodne listove. Bilo je to za vrijeme rata tako da moji roditelji nisu zabilježili tačan datum. Vlada je, 2000. godine, počela s izdavanjem rodnih listova i mogli smo izabrati bilo koji datum koji želimo. Ja sam izabrala šesti februar. Čak ni za moju najmlađu sestru Boran, rođenu 1994. godine, nismo znali koji dan je rođena. Moj otac je predavao u osnovnoj školi, ali je u vrijeme žetve morao raditi u rižnim poljima. Tog dana kad mi se sestra rodila, on je brao rižu. Tako da mora da je to bilo u nedjelju.

Moja majka je poljoprivrednica, obična žena sa sela, iz sela Kor Koh u pokrajini Siem Reap. Ona je druga od osmero djece. Nikada nije napustila rodno selo, a rodila je šestero djece.

Moj otac je učitelj. On je iz pokrajine Takéo i otišao je na studij u Phnom Penh. Dana 17. aprila 1975., Crveni Kmeri su njega i ostale ljude iz grada natjerali da odu u sela. Zovu ih "Ljudima 17. aprila" – obrazovanim ljudima koje su Crveni Kmeri pokušali ubiti. Jednog dana, pričao nam je otac, Crveni Kmeri su opkolili stotine ljudi s namjerom da ih ubiju. On je bio jedan od posljednjih deset. Nakon cijelodnevnog ubijanja, pripadnik Crvenih Kmera je rekao, "Oh, ruka me je zaboljela, malo će se odmoriti pa će onda nastaviti." Tog dana su došli vijetnamski vojnici i on je ostao živ.

Pošto je bio obrazovaniji od drugih, on je shvatao koliko nam obrazovanje može pomoći. Tjerao nas je da idemo u školu, kako je insistirao na tome. Ako nismo išli, on bi nas tukao. Ali ne i moja majka – ona je neobrazovana.

U mom selu, mogli smo ići u školu do 11. razreda, a ako smo željeli nastaviti i preći u 12. razred, morali smo otići u Siem Reap. Otac je rekao, "U redu, možete ići." Ali, neki seljani i rođaci su došli u moju kuću i razgovarali s mojim roditeljima. "Ona ne treba više učiti," govorili su. "Ne može ništa raditi s obrazovanjem. Dovoljno je stara da se može udati, a kad se uda, samo će se brinuti o djeci, biti u kući, kuhati. Nije dobro da dozvoliš svojoj kćerki da bude daleko od kuće. To će biti loše za porodicu." Moji roditelji su se predomislili.

Strašno sam plakala. Samo sam željela da odem u Siem Reap i školujem se. Željela sam da idem u školu sa svojim prijateljima. Nisam željela da se udam. Imala sam 18 godina.

Moja majka je bila seljanka, vrlo priprosta, a on je bio na vrlo visokom nivou. Znala je samo čitati i pomalo pisati. Nije znala otići na pijacu. Nije znala razmjenjivati ideje. Nije imala dovoljno znanja. To je zaista boljelo, ali nije

Tokom putovanja na koje su Jon Swain i Gary Knight otišli u okvir ovog projekta, ova dva novinara su upoznala Sophary Sophin, kćerku jednog obrazovanog čovjeka koji je u čistkama protjeran iz Phnom Penha i natjeran da oženi ženu sa sela. Sopharyn život predstavlja ostavštinu Crvenih Kmera: iz sukoba između kultura svog oca i majke i iz gorkog iskustva genocida, ona je izasla bez straha da krene svojim putem. Kao druga žena u svom selu koja je završila srednju školu i prva koja je završila fakultet, Sophary je diplomirala računovodstvo. Odlučila je da se bavi uklanjanjem mina i eksplozivnih sredstava te je postala deminer, a sada pruža pomoć dobrotvornim organizacijama koje po selima grade škole. Sophary predstavlja jednu novu vrstu žene, žene koja ima novu viziju demokracije i mira za svoju zemlju koja se još uvijek bori kako bi pronašla izlaz iz svoje okrutne prošlosti. Ovo je Sopharyna priča, koju je svojim riječima ispričala na engleskom jeziku.

mogla ništa uraditi, morala je šutjeti i oslanjati se na mog oca za izdržavanje djece. Nisam željela da budem poput moje majke. Nisam željela da budem neobrazovana, da sjedim u kući i od muža tražim novac.

Moj stariji brat je jednu godinu ranije preselio u grad. Živio je u pagodi sa svećenicima i išao u školu. Rekao je, "Ja će ti pomoći. Zaradit će novac i izdržavat će te." On je muško i može živjeti sa svećenicima u pagodi. Ali ja, djevojka, to ne mogu. Morala sam unajmiti sobu. Odlučila sam da idem u školu rano ujutro, a onda od oko 16 sati do ponoći sam radila poslužujući hranu turistima. Tada sam naučila engleski. Radila sam sedam dana u sedmici po osam sati na dan. Plaćali su me 30 dolara sedmično.

U porodici nam je bila loša situacija. Moj otac, on nije poštovao moju majku. Varao je, nije je slušao. Bilo je nasilja. Kasno noću, dok smo mi spavalii, otac bi se vratio kući s druženja ili iz provoda i, kada bi stigao kući, počinjalo je nasilje. Mi smo bili mali—samo bismo se sakrili negdje u kući. Nikog nije bilo briga za nas. Moji roditelji su se samo svadali. Nismo osjećali onu toplinu u srcu koju osjećaju djeca čijim roditeljima je stalo do njih. Mi smo se samo osjećali usamljenima, čak i kad smo bili mali.

Kada sam završila srednju školu i maturirala, otac mi je rekao da želi da budem učiteljica kao on i moje dvije starije sestre. Rekla sam ne, želim ići na fakultet. On se jako naljutio na mene. Rekao je da nisam dobra kćerka i da ne radim ono što on želi. Prestao me je izdržavati. Tako sam morala zaradivati novac i štedjeti. Međutim, radila sam u restoranu tako da nisam mogla puno zaraditi.

Razgovarala sam sa svojim starijim bratom koji je tada bio student na fakultetu. Rekao mi je, "U redu, ja će ti

pomoći da platiš prvi semestar, ali moraš raditi i štedjeti novac za plaćanje drugog semestra." Nastavili smo na taj način i konačno sam diplomirala 2010. godine.

Moji roditelji se još uvijek boje situacije u kojoj su bili za vrijeme Crvenih Kmera. Tako da, kada pričamo o tome da moja sestra Boran ili neko drugi od njihove djece ode iz sela negdje daleko od njih, to ih rastuži. Ali, mi, mi smo mlada generacija. Mi mislimo da je dobro da naučimo nešto novo i da napredujemo.

Engleski sam naučila u restoranu. Ali, za Boran i mog brata sam željela nešto bolje. Tako da sam štedjela novac. Ona je otišla u zaista dobru školu u Phnom Penhu, a zatim na fakultet, kao i na časove engleskog. Ja bih subotom i nedjeljom otišla da budem s njom, da budem sigurna da je ona dobro. Jednom joj je provalnik upao u sobu i ukrao neke stvari, to joj je jako teško palo. Nikada prije se nije našla u takvoj situaciji. Sada se motociklom doveze u selo, a roditelji samo što ne dobiju srčani udar. "Ona je djevojka, zašto vozi motocikl?" To je velika stvar u selu. ["Malo je čudno," upada Boran. "Niko to ne radi, a pogotovo neka djevojka."]

U ovakvom gradu, djevojke se puno promijene. Žive moderan život. Boran je vrlo neovisna. Radi kao instruktor fitnesa u teretani.

Dobila sam posao na kojem po danu radim u muzeju nagaznih mina, a navečer idem u školu. Vozila sam se motociklom tamo i natrag. Imala sam tešku nesreću i umalo izgubila nogu. Rekla sam šefici da više ne mogu dolaziti na posao. Ona je rekla, "Odmori se malo jer se pripremamo za formiranje deminerskog tima. Ako dobijemo zvanično pismo od vlade,

željeli bismo da ponovo budeš s nama jer si nam draga.” Tako sam 2009. godine, postala dio deminerskog tima.

Isprva sam radila samo u uredu. Sjetila sam se da su u mom selu vojnici postavili nagazne mine kako bi zaštitili selo. Kada sam išla putem prema školi, vidjela sam protutenkovske mine. Kada sam imala sedam ili osam godina, vraćajući se iz škole sam trčala i igrala se, nisam imala pojma. A onda je jedan čovjek iz mog sela poginuo od eksplozije protutenkovske mine. Jedna žena je izgubila dva sina. Od toga – hm, nije bila dobro u glavi, zato što je izgubila dva sina. Kada su nosili tijelo drugog sina u selo radi sprovoda, vidjela sam rodbinu kako plače i vidjela sam jedan dio tijela i bila sam jako tužna. Ali, pošto sam bila mlada, nisam znala šta da radim.

Počela sam učiti kako bih saznala više o tome koliko ima nagaznih mina i neeksplodiranih sredstava u Kambodži i koliko su ljudi one usmrtili. Odlučila sam da želim biti deminer.

Na časovima obuke bio je jedan general. Prvog dana, od oko 20 polaznika bile su samo dvije žene. Muškarci su govorili, “Šta? Ti si djevojka i došla si raditi ovaj posao?” Podsmijevali su nam se. Za vrijeme obuke, radili smo igranje uloga. Ja i general—on je htio biti prvi, ja sam htjela biti prva. Tako da smo se jako borili na času. Kada smo izvodili “igrokaz”, jedan dan je on meni bio vođa tima, a drugi dan ja njemu. Naredila sam mu da uradi to, pa da uradi to, pa da uradi to, a onda je on rekao, “Oh, razumijem.” Iako sam sitna i žensko, video je da to nije šala. Na kraju, on je bio prvi u razredu, a ja sam bila druga. I 2011. godine, postala sam kvalificirani deminer.

Neki muškarci nam se još uvijek rugaju, ne mogu vjerovati da mi taj posao možemo raditi. Jednog dana sam vozila kamion odavde do granice s Laosom. Jedan od donatora—Amerikanac, Bill Morse—bio je sa mnom, došao je da vidi naš rad na terenu. On je osnovao Fond za pomoć u deminiranju (Landmine Relief Fund) za pružanje pomoći organizaciji *Cambodian Self Help Demining*, gdje ja radim. Kada smo se zaustavili radi odlaska u toalet, neki čovjek je pitao, “Oh, došla si sa farangom [zapadnjakom]. Šta ti radiš?” Rekla sam, “Radim u deminerskom timu.” A on je rekao, “Ne trebaš to raditi. Trebaš raditi nešto malo kod kuće ili u uredu.” Nije mogao vjerovati da sam sama vozila kamion i tog krupnog čovjeka. Rekla sam, “Ti imaš dvije ruke, ja imam dvije ruke. Tvoj i moj mozak su iste veličine. Što da ne?”

Sada imamo 36 kolega, jedan deminerski tim i tri tima za uklanjanje bombi. Žene u mom timu su vrlo snažne. Ali, kada idem u manja sela, žene ne znaju ništa o sebi, o ženskim pravima ili o tome što sve mogu uraditi. Zato se toliko trudim da se sastanem sa seljanima, da motiviram mlade žene. Neke me pitaju, “Šta je tvoj posao?” Ja kažem da uklanjam bombe ili da radim kao deminer. A one kažu, “Zar žene to mogu raditi?”

Sada imamo žene koje učestvuju u političkom životu i u vlasti, ali njihov broj nije veliki. Još uvijek nema balansa. Bilo bi bolje kad bismo mi žene bile aktivnije. Jedan jednostavan primjer, vrlo jednostavan primjer, je porodica: da i žene i muževi zarađuju, mogli bi zajednički finansirati školovanje djece, a čak i ako su razvedeni, žene bi mogle slati djecu u školu. Ja vjerujem da muž i žena mogu biti sretni zajedno ako mogu biti partneri, imati zajedničke ideje ili oboje zarađivati novac

kojim će izdržavati porodicu. Tada mogu biti bliski i poštovati jedno drugo. To je jedan mali primjer, ali znate, vrlo jednostavan, a s velikim učinkom.

Ja idem u svoje selo jedan ili dva puta mjesečno. Nisam u dobrim odnosima s ocem. Nikada se ne zagrlimo. Pomažem svom ocu jer je star - odvedem ga ljekaru, posjetim ga. Ali, moj brat, sestra i ja smo ti koji štede novac, kupuju školske potrepštine i daju ih djeci. Ja djecu educiram o minama i učim ih da budu svjesni opasnosti od nagaznih mina. Dajem sve od sebe. Mislim da neki roditelji razumiju šta ja radim jer mi nekada u mom selu priđu i kažu, "Zaista želim da moja kćerka bude kao ti." Ja na to kažem, "Pošaljite je u školu."

Nekada seljani pitaju -zato što žive u malom selu, u zabačenom području gdje nema škola - možemo li im pomoći da izgrade malu školu. Mnoga djeca nam prilaze i kažu da žele ići u školu. Pitaju nas možemo li im mi napraviti školu.

Neki seljani imaju školu ispod nekog velikog stabla, s velikim šatorskim krilom na vrhu stabla i blatnjavim podom. Platili smo 4.000 dolara da se izgradi jedna škola od drveta, s tankim krovom – bez zidova, bez prozora, bez vrata, ali i to je bolje od stabla. I onda nakon toga, on -Bill Morse - je počeo prikupljati više novca za škole. Do sada smo izgradili 22 škole za oko 3.000 djece, seoske djece. U septembru 2019. godine, izgradit ćemo još jednu školu uz pomoć Rotary kluba iz Kanade.

Šta želim vidjeti: svoju zemlju kako se mijenja na bolje. Ja se nikada ne umaram, znate li to? Radim na uklanjanju bombi. Također radim za škole -bez naknade, ali to mi ne smeta.

Da, ako postoji išta što mogu uraditi za svoju zemlju, rado ću to uraditi.

Esencijalna prisutnost žena u miru: primjer Liberije

126

autorica Marie O'Reilly

Marie O'Reilly je inovativna naučna radnica koja proučava uticaj rodne pripadnosti na političko i društveno promišljanje. Proučava pozitivnu korelaciju između uključenosti žena i ukupnog uspjeha izgradnje mira, sa posebnim fokusom na žene koje imaju istinski utjecaj na donošenje odluka.

Ujanuaru 2018, zapadnoafrička nacija Liberija je doživjela prvi mirni prenos vlasti u više od 70 godina. Prva žena predsjednica u Africi – sa turbanom na glavi, karizmatična, čelična Ellen Johnson Sirleaf – odstupila je nakon slobodnih i fer izbora.

Dok se svuda po Africi i šire moćnici bore da zadrže moć nakon što završe ratovi, to što je Johnson Sirleaf ispustila uzde vlasti znači da je Liberija dosegla jedan ključni marker demokratije. Također, to nas podsjeća na ulogu koju je Johnson Sirleaf odigrala u uspostavi i unaprjeđenju mira. Mnogi su faktori doprinijeli napretku ove zemlje nakon što je 2003. okončan brutalni građanski rat, ali uloga žena u prekidanju kruga sukoba se ne može dovoljno istaći.

Johnson Sirleaf se podigla od položaja knjigovođe do međunarodnog izvršnog direktora banke. Bila je žrtva porodičnog nasilja, pa je postala politička ikona, poslijeratna predsjednica koja je 2011. dobila Nobelovu nagradu za mir. Važno je spomenuti da je ona tu Nobelovu nagradu dijelila sa još dvije žene: Leymah Gbowee, koja je također pomagala da se završi rat u Liberiji dajući iz baze prema gore, i Tawakkol Karman, jemenska aktivistica za ljudska prava. Njih tri se pridružuju drugim ženama širom svijeta koje grade mir iz temelja, kroz mobilizaciju koalicija, premoštavanje podjela, i unaprjeđenje dijaloga.

Sirleaf, Gbowee i Karman prije pripadaju tajnom društvu nego holu slavnih. Uticaj žena na izgradnju mira se često zanemari kada muškarci u odijelima posreduju postizanju dogovora između muškaraca u maskirnim uniformama. Prema jednoj studiji UN Women, 96 posto onih koji potpisuju mirovne sporazume su muškarci. Od 1901, samo 13 posto dobitnika Nobelove nagrade za mir su bile žene.

A ipak, istraživanje pokazuje da tamo gdje žene imaju pristup vlasti, rat, za početak, teže izbjiga. Istraživanje Mary Caprioli i Marka Boyera, koji su proučavali četiri decenije međunarodnih kriza, pokazalo je da kako se procenat žena u parlamentu poveća za 5 posto, zemlja ima pet puta manje šanse da koristi nasilje protiv neke druge zemlje (“Rod, nasilje, i međunarodna kriza”, Žurnal za rješavanje sukoba, 2001)¹. A švedski naučnik Erik Melander je pokazao da veći udio žena u parlamentu takođe smanjuje rizik građanskog rata i kršenja ljudskih prava u zemlji. (“Rodna jednakost i međudržavni oružani sukob”, Kvartalno izdanje međunarodnih studija, Decembar 2005; “Politička rodna jednakost i stanje kršenja ljudskih prava” Žurnal mirovnih istraživanja, Mart 2005)².

Štoviš, sve je više dokaza da je učešće žena neophodno da bi mir bio trajan. Dok se zaraćene strane tradicionalno fokusiraju na podjelu vlasti i teritorije u mirovnim pregovorima, kada se uključe žene, one dosljedno naglašavaju potrebu za sigurnošću ljudi – dajući veći prioritet socijalnim i ekonomskim potrebama, i zagovaraju marginalizirane skupine. To je bio slučaj u Liberiji, kao i u Kolumbiji i Sjevernoj Irskoj. Često to inherentno nezadovoljstvo i nejednakost pokreće sukob, tako da uključivanje žena, koje se posvete tim pitanjima, često pomaže izgradnji stabilnijeg mira.

Bliži pogled na iskustvo Liberije pokazuje kako su se neke od tih realnosti odigrale u toj zemlji od 4.5 miliona stanovnika, koja graniči sa Sierra Leone, Guinejom, i

1. “Gender, Violence, and International Crisis,” *Journal of Conflict Resolution*, 2001

2. (“Gender Equality and Intrastate Armed Conflict,” *International Studies Quarterly*, December 2005; “Political Gender Equality and State Human Rights Abuse,” *Journal of Peace Research*, Mart 2005

Obalom Slonovače. Kao i većina drugih zemalja, Liberija nije imala puno žena u vlasti kada je 1989. izbio građanski rat. Ali iako su se našle u situaciji da su meta nasilja, žene su se počele organizirati za mir.

Godine 1994, kad je došlo do zastoja u mirovnim pregovorima, Etweda Cooper – aktivistica za ljudska prava koja se obrazovala u Švicarskoj – zajedno je sa još nekoliko žena osnovala Inicijativu liberijskih žena. Cooper i kolegice su povele ulične demonstracije i obratile se vođama milicije vršeći na njih pritisak da se vrate u proces mirovnih pregovora, koji je svako malo bio u zastoju. Žene su tako dolazile, nepozvane, na mirovne konferencije i ponekad uspjele ubijediti moderatore da im dopuste da prezentiraju svoj dokument o stajalištima. Kad je prvi građanski rat završio 1996., Ruth Perry – članica Inicijative liberijskih žena – došla je na čelo prelazne vlade. (Perry je bila prva žena šefica države u Africi; Johnson Sirleaf je postala prva izabrana predsjednica.)

Ali mir nije dugo trajao. Mnogi su se bojali da će gospodar rata Charles Taylor ponovo početi borbe ako ne osvoji predsjednički mandat, i mislili su da, u svakom slučaju, on treba popraviti ono što je pokvario. 1997. su izglasali da on preuzme funkciju, pjevajući: "On mi je ubio mamu, on mi je ubio tatu, glasat ću za njega." Rizik im se nije isplatio. Dvije godine kasnije, izbio je drugi građanski rat. Inicijativa liberijskih žena je bila uporna i kreativna, ali je njihov utjecaj ostao ograničen. Desetine hiljada muškaraca su opet odabrali utabanu stazu politike i milicijskih grupa da na taj način riješili probleme. Sve više žena se pitalo kako da promijeni trajektorij kojim su se kretali kad imaju tako ograničen pristup polugama moći.

Više oružja je dolazilo u zemlju i odlazilo iz zemlje; trebalo je više mirovnih aktivista. Godine 2000, žene iz regije su pristupile Ženskoj mirovnoj mreži rijeke Mano, jer se sukob proširio preko rijeke Mano u Sierra Leone. Godinu dana kasnije, pojavila se druga Zapadno-afrička inicijativa, Mreža žena u izgradnji mira, za čijim je kormilom bila Leymah Gbowee, socijalna radnica.

Gbowee, majka četvero djece, se fokusirala na traumu i pomirenje neposredno nakon prvog građanskog rata, crpeći hrabrost od svojih sestara iz Zapadne Afrike. Godine 2002. je počela okupljati liberijske žene u glavnom gradu Monrovii, da se mole za mir. Kako je jačala Gboweeina Mirovna inicijativa kršćanskih žena, muslimanska policajka pod imenom Asatu Bah Kenneth je okupila i muslimanke sa istim ciljem. Ove dvije grupe su se udružile i formirale kampanju Masovna akcija liberijskih žena.

Do 2003., četvrt miliona ljudi je stradalo u konfliktu u Liberiji, a drugi građanski rat je bio u punom jeku. Na hiljade kršćanki i muslimanki je počelo svakodnevne demonstracije za mir. Ovaj nenasilni pokret se pozivao na vjerska uvjerenja koja prelaze granice religija da bi premostile razlike i izvršile pritisak za mir. Žene su koristile svoje vjerske mreže i mobilizirale muške vjerske lidera da podrže njihov cilj.

Osim toga, vršile su uticaj eksplotirajući rodnu dinamiku u društvu. Žene su učinile više nego da samo navedu zahtjeve; kod artikulacije stavova, pozivale su se na svoje uloge majki, supruga i sestara. Na taj način su iskoristile moralni autoritet koji se sa tim ulogama povezuje u liberijskom društvu. To im je, osim toga, omogućilo da se pozicioniraju kao neko ko ne predstavlja prijetnju u kontekstu u

kojem su drugi aktivisti građanskog društva, novinari i zagovornici ljudskih prava bili izloženi prijetnjama, mučeni i ubijani.

I, iskazujući poštovanje jednoj vrsti subverzivne taktike koju je nekad davno osmislio Aristofan u Lisistrati, žene su stupile u seksualni štrajk. Počev od aprila 2003, zaklele su se da će uskratiti seks svojim muževima i partnerima dok ne počnu djelovati u pravcu promovisanja mirovnog procesa. Nedjelovanje pojedinaca, objavile su na radiju, bilo je isto kao suučesništvo. Poticale su žene da ne pristanu na seks dok njihovi partneri ne urade nešto da postignu mir. (Medijska pažnja koja je uslijedila zaklonila je koristi od samog štrajka.)

Suočen sa vladom koju su razdirale borbe za vlast i političke mahinacije, pokret je iskoristio percepciju neutralnosti žena da bi se pozicionirao iznad sukoba, usvojivši jednu jasnou, nestranačku poruku: "Mi želimo mir, nećemo više rata." Osim toga, tražile su trenutni prekid vatre, mirovne pregovore u kojima će učestrovati i vlada i pobunjenici, i raspoređivanje međunarodnih mirovnih snaga u Liberiji.

Kako su protesti žena jačali i privlačili sve veću međunarodnu pažnju, predsjednik Charles Taylor je pristao da se sa njima sastane. Gbowee je ponovila nedvosmisljene zahtjeve žena. Ubrzo nakon toga, popuštajući pred međunarodnim pritiskom i domaćom kampanjom koju su vodile žene, Taylor je pristao da dođe na mirovne pregovore.

Cooper i Kenneth su upućeni u Sierra Leone da se sastanu sa suprotstavljenim liderima tamošnjih pobunjenika. Pozivajući se na svoj moralni autoritet majki i sestara, insistirale su da muškarci idu na pregovore. Lideri različitih frakcija su pristali.

U junu, kad su se ratne vođe smjestili u udobnom hotelu u Accri, u Ghani, da pregovaraju o miru, došlo je do zastaja u pregovorima. Iako nisu bile pozvane da učestvuju na pregovorima, žene iz različitih grupa su došle da izvrše pritisak da se postigne mirovni sporazum. Sjedile su ispred sale gdje su se održavali mirovni pregovori, i odbijale pustiti pregovarače napolje dok se ne obavežu da će postići sporazum.

Kad je izgledalo da će ona i druge učesnice u kampanji biti uhapšene i silom odvedene, Leymah Gbowee je zaprijetila da će se skinuti do gola – primjenjujući afričku tradiciju simboličkog protesta izlaganjem ženskog tijala u javnom prostoru da bi stidom natjerale moćne muškarce da poslušaju.

Nakon tog sjedenja, promijenila se dinamika pregovora. Dvije sedmice kasnije, 18. avgusta 2003., potpisani je mirovni sporazum. I taj se sporazum održao.

Osim što žene često ograničavaju porive da se krene u rat i ohrabruju mir, njihova uloga u izgradnji mira povećava šanse da će taj mir trajati: studija koja je proučavala 40 mirovnih procesa u 35 zemalja, a koju je provela švicarska naučnica Thania Paffenholz, pokazala je da kada su ženske grupe imale uticaja na mirovne procese, skoro uvijek se postigao sporazum, i postojala je veća vjerovatnoća da će se on i primijeniti. Analiza 182 mirovna sporazuma koju je izvršila Laurel Stone pokazuje da kada žene imaju mjesto za stolom za kojim se vode mirovni pregovori (a ne samo da sjede ispred sobe u kojoj se pregovori vode), mir ima 35% veće šanse da se održi narednih 15

godina (obje studije se navode u Ponovno osmišljavanje mirovnog procesa: Uloge žena u mirovnim procesima, 2015)³. Možda je to stoga što žene obično pokreću pitanja koja se često zanemaruju, a koja su od krucijalnog značaja za dugotrajni mir. U prosjeku, žene doživljavaju rat drugačije nego muškarci. Dok je veća vjerovatnoća da će se muškarci latiti oružja i poginuti na bojnom polju, žene će u većem broju slučajeva preuzeti odgovornost za pružanje njege tokom i nakon sukoba, i one više smrtno stradaju od kršenja ljudskih prava, raspada društvenog poretka i ekonomskih problema.

Naravno, pojedinačne žene mogu imati mnoge i različite uloge u sukobu – mogu biti počiniteljice ili žrtve, mirovne radnice ili političarke. Ali žene koje se zauzmu za mir mogu postići trajni efekat ako uspiju izvršiti utjecaj.

I opet, iskustvo iz Liberije se pokazuje instruktivnim. Nakon što su utišali topovi, Liberijanci su izabrali Ellen Johnson Sirleaf za predsjednicu. Ova ekonomistica obrazovana na Harvardu bila je poznata kao Čelična lady tokom djelovanja u oponiciji. (U stvari, diktator Samuel Doe ju je zatvorio zbog disidentskog djelovanja, podvlačeći time da je imala dovoljno moći da predstavlja prijetnju.) Sad je postala "Mama Ellen", ona koja se brine za zemlju, koja će ju staviti na noge.

"Glasajte za ženu" je postao slogan koji se povezivalo sa kampanjom Johnson Sirleaf iz 2005. Žene su masovno izašle na izbole, i 80 posto njih je glasalo za Johnson Sirleaf. Za nju je glasao i dovoljan broj muškaraca, što joj je omogućilo da sa uvjerljivom razlikom porazi svog protivnika, profesionalnu nogometničku zvijezdu Georgea Weaha.

Najveće postignuće Johnson Sirleaf kao predsjednice bilo je to što je uspjela održati krvavi mir. To je bila važna pobjeda. Zemlje koje su nedavno izašle iz rata su uvijek u opasnosti da opet skliznu u njega. Parlamentarno predstavljanje i pismenost žena su posebno važni kada se radi o smanjenju rizika od relapsa u rat: studija je pokazala da kada je 35 posto parlamentarnih zastupnika žene, rizik ponovnog izbijanja rata je blizu nuli ("Učešće žena i povratak u građanski rat", Građanski ratovi 2014)⁴. Ruanda je primjer na kojemu se može učiti. Tokom 1980-ih i početkom 1990-ih, u odnosu na muškarce, za žene je postojalo 58 posto vjerovatnoće da su pismene, a imale su samo 13 posto mesta u parlamentu. U deceniji koja je uslijedila nakon genocida 1994., vjerovatnoća pismenosti žena u odnosu na muškarce je porasla na 85 posto, i u prosjeku su činile 21 posto parlamenta. Sada je u parlamentu 61 posto žena – što predstavlja najveći procenat žena u parlamentu u svijetu. Mir se u Ruandi održao.

Istraživanje koje je provela profesorica na Univerzitetu Essexa Theodora-Ismene Gidelis je pokazala da su UN-ove mirovne operacije u Liberiji bile djelotvornije u okruzima gdje su žene imale relativno viši socijalni status ("Zemlja za sebe: žene i izgradnja mira", Upravljanje sukobima i mirom, 2011).⁵ Gidelis je također provela međunarodnu analizu poslijeratnih konteksta od 1943. godine, i zaključila je da su i tada, UN mirovni napor bili djelotvorniji u društвima gdje su žene imale veću moć ("Osnaživanje žena i izgradnja mira od strane Ujedinjenih nacija", Žurnal mirovnih istraživanja, 2009).⁶

Kao predsjednica, Johnson Sirleaf je artikulirala potrebu da se poveća liderska uloga žena, povezujući je sa efektivnom demokracijom. Imenovala je rekordan broj žena na najviše funkcije u vladu, uključujući jednu trećinu ministarskih pozicija. Ali njen glavni

3. Reimagining Peacemaking: Women's Roles in Peace Processes, 2015

4. "Female Participation and Civil War Relapse," Civil Wars, 2014

5. "A Country of Their Own: Women and Peacebuilding," Conflict Management and Peace Science, 2011

fokus je bio na stabilizaciji države nakon rata, privlačenje međunarodnih investitora, i uvjeravanje međunarodnih kreditora da otpišu ogromni međunarodni dug Liberije.

Ipak, izazovi sa kojima se Johnson Sirileaf suočila dok se Liberija – jedna od najmanje razvijenih zemalja u svijetu – nastojala oporaviti od 14-godišnjeg rata, bili su ogromni. Nakon njenog ponovnog izbora 2011., epidemija ebole je poharala zemlju, a siromaštvo je ostalo endemsko. Kritičari su tvrdili da nije učinila dovoljno u borbi protiv korupcije.

Osim toga, žene – članice parlamenta su i dalje bile rijetkost tokom mandata Johnson Sirileaf, i njihovo učešće se kretalo između 10 i 13 posto. Uprkos tome što je na čelu države bila žena, društvene, ekonomski i kulturne prepreke za uključivanje žena u politiku su i dalje bile značajne u Liberiji – kao što je slučaj svugdje u svijetu. S jedne strane, istraživanje pokazuje da žene – predsjednice dugoročno inspiriraju veći broj žena da se uključe u politiku. S druge strane, mačo politička kultura, društvene predrasude koje djeluju protiv aktivnog učešća žena u politici, i praktična ograničenja (briga za porodicu, siromaštvo, nepismenost) u praksi i dalje negativno utječu na njihov izbor.

Pošto se u ratu društvene norme i uloge preokrenu, žene često pronađu prilike da prevladaju tradicionalne rodne prepreke svom istinskom učešću u javnom životu. Ali kada se ponovno uspostavi društveni poredak, često se taj prostor zatvori. I kako se pojedinačne žene-liderke suočavaju sa osporavanjem svog legitimiteta u sferi kojom dominiraju muškarci i bivaju prinuđene na kompromise, često teško uspijevaju postići održive, transformativne promjene u smislu rodne jednakosti.

Iako su Cooper i druge u ženskom pokretu lobirale za kvotu od 30 posto da bi izjednačile prilike – kvote su pomogle da se udio žena-parlamentarki u Ruandi poveća do rekordnog broja, mnogo većeg od broja mjesta rezerviranih za žene – Predstavnički dom Liberije je 2016. za žene rezervirao samo 5 od 73 mesta.

Malo je vjerovatno da će pojedinačne žene-liderke promijeniti mačo političku kulturu koja povećava izglede za izbijanje rata. Ženska mantra “Želimo mir, nećemo više rat”, se i dalje čula na izborima u Liberiji 2017., ali se moćnici mogu vratiti da opet progone zemlju. George Weah je 2017. izabran za predsjednika, kada je istekao drugi mandat Johnson Sirleaf, a ustav ne dopušta treći. Sumnjaljivo se da se Charles Taylor, koji u britanskom zatvoru služi kaznu od 50 godina za ratne zločine, miješao u izbore, i mogao bi to opet učiniti. A Weahovu bazu čine mnogobrojni nezadovoljni mladi ljudi.

Izgradnja i očuvanje mira svugdje u svijetu je međugeneracijski pothvat. Primjer Liberije pokazuje da je potreban cijeli pokret da bi se postigao mir. Ženski pokreti širom svijeta su uveli novo doba mira, iako se teško bore da održe, i dalje nastave nadograđivati na postignute napretke u rodnoj jednakosti.

U tom delikatnom plesu rodne jednakosti i mira, teško je reći šta mora doći prvo, i teško da će napredak biti linearan. Koristeći najveći skup podataka o statusu žena danas u svijetu, naučnica sa Univerziteta Texas A&M, Valerie Hudson, pokazala je da je način kako su žene tretirane u društvu bolji predskazatelj mira nego bogatstvo, vjera, ili nivo demokratije (“*Spol i mir u svijetu*”, Columbia University Press, 2014)⁶. Tamo gdje postoji veća rodna jednakost, tu ima i više mira – unutar i između naroda.

6. Gender Empowerment and United Nations Peacebuilding,” *Journal of Peace Research*, 2009

7. *Sex and World Peace*, Columbia University Press, 2014

RUANDA

132

**Philip Gourevitch
Tereti sjećanja
i zaborava**

**Jack Picone
Ruanda tada (1994)
i Ruanda sada**

**Dydine Umunyana
Leptiri kraj srca**

Tereti sjećanja i zaborava

autor Philip Gourevitch

URuandi, u proljeće i rano ljeto 1994. godine, za stotinu dana, pogubljeno je oko milion ljudi u masakrima, koja su uglavnom počinili susjedi koristeći kućne alatke – mačete i motike i čekiće i motke – u najnedvosmislenijem slučaju genocida nakon što je taj zločin nakon holokausta definiran u međunarodnom pravu. Nikad prije nije toliko mnogo ljudi pobijeno tako brzo i rukom tako bliskih ljudi. Ubijanje je bilo pragmatično, kampanju je režirala država da bi ujedinila većinske Hutue oko cilja iskorjenjivanja manjinskih Tutsija u ime ideologije poznate kao Snaga Hutua. Vanjski svijet je gledao i ništa ozbiljno nije preduzeo da to zaustavi. Malena Ruanda, zemlja bez izlaza na more, predstavljala je neznačan strateški ili ekonomski interes, i jedino na što su se Ruandani mogli pozivati kako bi skrenuli međunarodnu pažnju bilo je to da su i oni ljudi – zavjet “nikada više” pokazao se ispraznim.

Poslije najvećeg genocida koji se desio nakon holokausta, Ruandani su uspjeli krenuti dalje – prisiljeni teškom rukom države koja je od njih tražila da poravnaju račune sa prošlošću, kao i iz vlastite potrebe da nađu način da žive zajedno. Philip Gourevitch je prvi put posjetio Ruandu nakon genocida u maju 1995. godine. Sljedeće tri godine, predano je izvještavao o ovoj tragediji, koja je rezultirala smrću miliona ljudi. Njegova knjiga *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families* (Želimo vas obavijestiti da ćemo sutra biti ubijeni sa vlastitim porodicama) objavljena je 1998. godine. Od tada se Gourevitch u više navrata vraćao da svjedoči ponovnom rođenju Ruande. Ustanovio je da zamišljanje zajedničke budućnosti podrazumijeva voljni zaborav i riješenost da se krene dalje.

Genocid je uslijedio nakon građanskog rata, koji je započeo 1990. godine, kada je Patriotski front Ruande (RPF), pobunjenički pokret koji su osnovale izbjeglice Tutsiji, koji su ranije pobegli od kampanja etničkog čišćenja, napao sjevernu granicu zahtijevajući da se okonča tri decenije duga vladavina supremacista Hutua i svoje pravo da se vrate i dijele vlast. RPF je napao upravo u trenutku kada je diktatura Hutua u Ruandi, pod snažnim pritiskom njihovih stranih zaštitnika, pristala na višepartijsku politiku. Pripadnici elite vladajuće stranke hitro su počeli podrivati ruandsko političko otvaranje, koristeći rat kao izgovor za okupljanje Hutua pod zastavu Snage Hutua protiv utvare zajedničkog neprijatelja, Tutsija. Ali prijetnja da će se uspostaviti mir izazvala je apokalipsu.

U avgustu 1993., kada je predsjednik Juvénal Habyarimana, još jednom popustivši pod međunarodnim pritiskom, potpisao mirovni sporazum o podjeli vlasti sa RPF-om, glavni propagandisti Snage Hutua pokreću RTLM, zloglasnu genocidnu radio stanicu koja je taj dogovor prikazivala kao svojevrsnog trojanskog konja. Dok su Ujedinjene nacije slale mirovne snage, RTLM je pozivao da se prema svim Tutsijima, i svim Hutuima, koji su ih prihvatali, nemilosrdno obraćuna. Nasilje je eskaliralo, oružje se gomilalo, civilne milicije su regrutirane i uvježbavane. Onda je, 6. aprila 1994. godine, nepoznat napadač iznad Kigalija oborio avion predsjednika Habyarimana, pobivši sve koji su bili u njemu. U roku od nekoliko sati, Snaga Hutua je prigrabila kontrolu nad državom; vođe Hutua koje su bile protiv puča lovljene su i ubijane; 10 mirovnjaka UN-a je zarobljeno i masakrirano u kasarnama ruandske armije; a lider RPF-a, general Paul Kagame, počeo je raspoređivati svoje snage kako bi se borile do kraja. Sutradan ujutro, krenula je masovna likvidacija Tutsija. U vrijeme kada je RPF zaustavio genocid i proglašio novu vladu, sredinom jula 1994., tri četvrtine Tutsija u Ruandi izbrisano je s lica zemlje. Ubijane su i desetine hiljada Hutua kao “saučesnici” Tutsija, ili zato što su ih zamijenili sa Tutsijima, dok su još desetine hiljada ljudi prilikom napredovanja pobile snage RPF-a.

A rat nije bio gotov. Kada je Kagameova vojska ušla u Ruandu, oko dva miliona Hutua je izvučeno iz zemlje i pregrupirano po logorima s druge strane granice: otprilike četvrt miliona u Burundiju, pola miliona u Tanzaniji i više od miliona u Kongu. Logorima je službeno upravljala Agencija za izbjeglice Ujedinjenih nacija. U stvarnosti, međutim, političke, vojne i milicijske snage koje su izvršile genocid, zadržale su kontrolu i predsjedavale iz svog sjedišta u Kongu nad onim što je efektivno bila kruna država Snage Hutua, dok su regrutirale, ponovo naoružavale i pripremale da iznova izvrše invaziju na Ruandu kako bi završile započeti posao.

Niko mi nije mogao reći, kada sam počeo izvještavati iz Ruande godinu dana nakon genocida, kako se jedna država, tako dijabolično raspolučena, može ponovo sastaviti. Niko nije govorio o miru, osim kao o gorkoj iluziji. Armija generala Kagamea je nametnula surovu kontrolu nad najvećim dijelom državne teritorije, i jedan od prvih akata nove vlade pod vodstvom RPF-a, bilo je ukidanje etničkih ličnih dokumenata sličnih sistemu apartheida koje su uvedene pod belgijskom kolonijalnom okupacijom i bile zadržane u vrijeme postkolonijalnih režima Hutua. Čak i prije genocida, RPF je tvrdio da Ruandani trebaju odbaciti kolonijalni konstrukt etničke podjele, i da se identificiraju ponajprije kao Ruandani. Ali, ako je genocid potrebu stvaranja tog novog nacionalističkog identiteta učinio uvjerljivijom nego ikad, učinio je i da mogućnost njegovog ostvarenja bude dalja nego ikad.

Ruanda, sa svim svojim rajske prirodnim ljepotama, bila je pretvorena u pustaru. Smrt i bijeg su ispraznili zemlju lišivši je blizu 40 posto stanovništva, a polovina onih koji su ostali bila je raseljena iz vlastitih domova. Snaga Hutua, u svom je porazu sistematično svela fizičku, ekonomsku, socijalnu i administrativnu

infrastrukturu zemlje na olupinu. Bolnice, banke, škole, farme, sudovi, trgovine, crkve, općinske dvorane i državna ministarstva, javna komunalna, i privatna preduzeća – gotovo sve je bilo ili razvaljeno ili uništeno. Jedan tim Svjetske banke je Ruandu proglašio najsiromašnjom državom svijeta. Jedan vladin glasnogovornik mi je rekao da su neki iz tima Svjetske banke išli čak i dalje, proglašivši Ruandu “neodrživom”.

Zatvori su bile prve javne institucije koje su ponovo pokrenute u punom kapacitetu, i u vrijeme kada sam ja stigao, već su se pokazali neadekvatnim jer su bili od zida do zida popunjeni sa blizu stotinu hiljada muškaraca, kao i sa hiljadama žena i djece, svi optuženi za genocid. Kada su međunarodni posmatrači protestirali zbog paklenih uslova, pozivani su, zlokobno, da uzmu u obzir alternative. Nasilje u Ruandi bilo je daleko od potrošenog. Svakog dana, iz svih su dijelova zemlje pristizali izvještaji o ubijanju. Svaki dan je bio egzistencijalna politička kriza. Svaki dan je bilo glasina o ratu. “Ça va éclater”—“Buknut će”—bio je refren.

Danas, Ruanda je jedna od najbezbjednijih zemalja, prema Gallupovom Global Law and Order Report (Globalni izvještaj o zakonu i redu), koji ju je 2015. godine stavio u istu ravan sa Luxemburgom i Portugalom i za nekoliko bodova iznad Sjedinjenih Država. Gotovo milion turista godišnje posjeti tu zemlju i tu troši više od 400 miliona dolara, 12 procenata BDP-a zemlje. Prema Svjetskoj banci, procent Ruandana koji žive u krajnjem siromaštvu smanjen je gotovo upola u odnosu na 1995., mada su se broj stanovnika i očekivani životni vijek novorođene djece udvostručili. Ruanda ima univerzalnu državnu zdravstvenu zaštitu, stopa smrtnosti djece pala je za 60 posto od 2000.

godine, dok su infekcija HIV-om, smrt od AIDS-a i malarija također doživjeli sličan, ili još veći, pad. Postoji obavezno javno obrazovanje, high-tech infrastruktura brzo napreduje, a Svjetski ekonomski forum stavlja Ruandu na četvрto mjesto u svijetu u pogledu rodne jednakosti, bolju čak i od Švedske. Ekonomija Ruande je rasla posljednjih dvadeset godina po prosječnoj godišnjoj stopi od više od 5 posto – 2018. godine porasla je za više od 8 posto – i zemlja se konzistentno navodi, u međunarodnim indeksima, kao jedna od najmanje korumpiranih u Africi. Kako se povećava prihod od poreza na imovinu, ovisnost Vlade o stranoj pomoći za finansiranje budžeta pala je sa 86 procenata u 2000. godini na 32 procenta danas. Godine 2016, kada su autori UN-ovog Indeksa humanog razvoja obradili podatke kako bi identificirali zemlje u svijetu koje se najbrže razvijaju u posljednjih 25 godina, Ruanda se našla na vrhu liste.

Predsjednik Kagame je promovirao poredak, koji je nametnuo, i svoje ambicije za budućnost Ruande pozivajući se na primjer Singapura pod autoritarnim vodstvom Lee Kuan Yewa. A međunarodni novinski naslovi su prihvatali Kagameov moto, brendirajući uspjeh zemlje u preokretanju vlastite sudbine, postignut usprkos svega, kao "Ruandsko čudo". Ali postojano ubrzani napredak Ruande, i nuda koju on sa sobom nosi, još uvijek je krhak. Četrdeset posto Ruandana i dalje živi u ekstremnom siromaštvu, što znači da žive od manje od 1,90 dolara dnevno, a mnogi, čija se situacija jeste poboljšala, stoje tek nešto malo bolje od toga. U junu 2019, Vlada je izvjestila da 38 posto Ruandana mlađih od pet godina zaostaje u razvoju zbog pothranjenosti. Obrazovanje, mada inkluzivno, i dalje je žalosno neadekvatno da bi većinu ruandanskih učenika pripremilo za moderno zaposlenje, a otvaranje novih radnih mjesta uveliko zaostaje za drugim mjerama ekonomskog rasta. Isti onaj Indeks humanog razvoja, koji hvali brzinu poboljšanja koja se postiže u Ruandi, stavio je ukupni razvoj Ruande na 159. mjesto od 188 zemalja. A u državi koja u svojoj povijesti nikada nije doživjela mirni prijenos vlasti između živih vladara, nemoguće je, čak i nakon 25 godina, pomiriti solidarnost i održivost Kagameovih dostignuća, sve dok on ne bude zamijenjen – a nema poznatog plana kako ili kada bi se to moglo desiti.

Međutim, ono što nijedan međunarodni indeks ne pokazuje je do koje mjere ubice i preživjeli, kao i njihova rodbina, danas žive ponovo kao susjedi, izmiješani u istim zajednicama, gradeći svoje živote i svoju državu u uslovima zajedničke fizičke sigurnosti, dok se nose sa teretima sjećanja i zaborava, krvave podjele i nametnutog građanskog i političkog jedinstva, gorke nemogućnosti pravde i izuzetnog milosrđa. Za Ruandane, konačno, pitanje nikada nije bilo kako iščistiti užas iz svog bića. Genocid je neizbjježno definirao iskustvo Ruandana i za buduće generacije. Nisu se ni nadali da će ga prevladati. Pitanje je bilo samo kako se s tim pomiriti – kako s tim živjeti – a to je značilo kako živjeti jedni s drugima.

Godine 1996, upoznao sam ženu po imenu Chantal, koja je živjela u straćari sa svojom dvogodišnjom djevojčicom, usred ruševina njenog seoceta u ruandskom središnjem gorju, gdje je rođena i odrastala kuća do kuće s čovjekom koji je pobjio njenu porodicu. Ispričala mi je da je uvijek bio dobar susjed prije nego što je potpuno pukao. I dodala: "Kako se može jedan čovjek kojeg si smatrao prijateljem promijeniti tako iznenada, zarobiti te i ubiti te? Kako? Tu nema nikakvog smisla."

Chantal ima pravo. To jestе bilo absurdno. A opet, njena pričа je tipična. Ista stvar se 1994. godine dešavala diljem Ruande 1994: preko noći, činilo se, stotine hiljada naizgled pristojnih, umjerenih, dobrih, čak principijelnih ljudi, na svakom nivou društva, pretvorilo se u gorljive ubice, silovatelje, mučitelje, lopove i vandale. A sada, dvije i pol godine kasnije, većina Ruandana koji su pobegli od genocida, među kojima je bilo i mnogo onih koji su u njemu učestvovali, naprasno su se vratili u svoje domove.

U jesen 1996, Kagame je poslao svoju vojsku u Kongo da sprijeći eskalaciju prijetnje Snage Hutua upadima u UN-ove kampove na granici, protjerujući iz njih ogromnu masu ljudi – najmanje 600.000 u nekoliko novembarskih dana – nazad u Ruandu, te goneći ostale dublje na teritorij Konga. Nekoliko dana prije nego što sam upoznao Chantal, susjed koji je pobio njenu porodicu ponovo se pojavio, a njoj nije bilo jasno zašto ga nisu uhapsili.

Mahnula je rukom u pravcu njegove kuće, a glas joj je zvucao oštro: "Taj je čovjek pobio sve koji su mu se našli na putu." Čula je da sada govori da nije imao drugog izbora nego da ubija, zato što su mu tako rekli lokalni zvaničnici. Rekla mi je da je to bila laž. Taj čovjek nikada nije nikoga slušao osim samoga sebe, objasnila je: "U njegovoj glavi, on je najviši autoritet."

Chantal je razumjela da je genocid došao s vrha. Svako u Ruandi je to znao. I u zakonu zemlje za krivično gonjenje, génocidaires, odražavao je to znanje, jer je nametnuto mnogo težu krivnju i strože kazne onima koji su djelovali sa pozicije moći i utjecaja, nego na običan puk koji je fizički izvršio većinu ubistava. Ali ti lideri su za Chantal bili tuđini. Ona nije mogla prihvatići da je njihov dio

odgovornosti za zločine učinio da njen susjed bude imalo manje odgovoran za svoje. On je bio prva osoba koja je počela ubijati na njenom brežuljku. Niko mu to nije naredio. Sam je preuzeo inicijativu. Prva osoba koju je ubio bio je Chantalin rođak. Chantal ga je vidjela kako to čini. Bila je skrivena u blizini, skrivena među eukaliptusima, i od trenutka kada je susjedova motka pala na glavu njenog rođaka, rekla mi je: "Sve se potpuno promijenilo." Lov je krenuo, i kada je okončan, okončana je bila i Chantalina porodica.

U njenoj porodici, rekla mi je, ubijeni su joj roditelji, ubijeni su joj i djedovi i bake, i ubijene su skoro sve njene tetke i ujaci, i njeni nećaci, nećakinje i rođaci. Počela je nabrajati njihova imena, ali nakon nekoliko je zastala. Rekla je da se ne može sjetiti svih svojih mrtvih rođaka, čime je htjela reći da nije mogla podnijeti sve to sjećanje. I dodala je: "Na početku sam imala muža i petero djece, a ostalo je samo novorođenče koje mi je bilo na leđima." Rekla mi je da je njen prvoroden dijete bio dječak. I dodala: "Bilo mu je sedam godina." I još: "Zvao se Jonathan." I onda je opet zašutjela.

Pitao sam Chantal šta bi se trebalo desiti njenom susjedu, ubici. Rekla mi je: "Sve što znam je da bih se, ako ga ne moram gledati, mogla osjećati malo bolje." I: "Činjenica da je tu, mene uznenirava." I dodala: "To je kao da imate ranu koja otvorena zacjeljuje." I dalje ga se bojala. "Mogao bi me ubiti u mom polju", rekla mi je.

Niko u tom trenutku nije znao kada će početi suđenja za genocid, a u međuvremenu su se gradili novi zatvori, i punili, i nasilje je još jednom eskaliralo. Ruandska armija je prodirala dublje u Kongo, boreći se tamо s ostacima snaga Snaga Hutua i, kako su napredovali, oni i njihovi kongoanski saveznici pobili su

desetine hiljada ruandskih Hutua koji su tamo izbjegli nakon upada u izbjegličke kampove. U isto vrijeme, mnogi predani borci Snage Hutua pridružili su im se ili se pridružili masovnoj repatrijaciji iz kampova, vraćajući tako rat ponovno kući. Genocidna pobuna Snage Hutua i žestoka kampanja pobunjenika koju je predvodio RPF, uskoro će zahvatiti velike dijelove sjevera i zapada zemlje, i još jednom je desetine hiljada Ruandana pobijeno, a stotine hiljada raseljeno iz svojih domova.

Nekoliko dana pošto sam sreo Chantal, njen susjed, ubica, uhapšen je, a na obližnjem brežuljku, jedna žena, koja je preživjela genocid, ubijena je dok je radila u polju. Chantal je prestala odlaziti da radi u polju. "Jednostavno sam jela što sam uspijevala naći," rekla je. Ubrzo potom, pobunjenici Snage Hutua presjekli su put do njenog sela i ja sam izgubio kontakt s njom.

U onim prvim godinama nakon genocida, kad je Ruanda bila još uvijek opipljivo ukleta zlom koje je vrebalo iza svakog ugla, činilo se da ništa što bi bilo ko mogao učiniti ili reći nije moglo donijeti olakšanje od sjećanja na genocid. Godine 2000., armija je konačno ugušila pobunu na sjeverozapadu, protjeravši pripadnike Snage Hutua natrag u Kongo te se, deceniju nakon što je započeo, za rat u Ruandi napokon moglo reći da je završen. Ali slavlja nije bilo. Šteta je bila previše velika. Podjele su bile previše duboke i previše svježe. Svi su bili u šoku. Prošlost je bila sveprisutna. Nije bilo druge teme razgovora. Nigdje se čovjek nije mogao osvrnuti, a da se ne sudari s njom. Kako što mi je rekla Assumpta Mugiraneza, socijalna psihologinja iz Kigalija: "Rane su bile takve, strasti su bile takve, enormnost cijele te stvari je bila takva, blizina tog zločina, koji je zašao u svaku poru društva, bila je takva" da nikada nije bilo jasno kako bi se Ruandani mogli pomiriti sa svojom prošlošću, a da ih ona ne proguta.

"Davili smo se pod tim enormnim zločinom," rekla mi je Assumpta. "I sve je postalo enormno nakon enormnog genocida – masovni bijeg u Kongo, stvari koje su se tamo dešavale, argumenti koje je on provocirao, godine infiltracije i masakrâ, dva rata u Kongu. Sve je ovdje na neki način enormno. To je kao kad otvorite masovnu grobnicu – uvijek tu ima nečeg enormnog, ali ljudi to moraju prihvati kao nešto najobičnije. Zato što se bez toga ne može živjeti. Uvijek me zapanjivala banalnost, ili običnost, otvaranja masovnih grobnica. Čovjek može otvoriti grobnicu misleći da su tu dva čovjeka, a na kraju naći 10, 30, 100, 600. O tome se govori, ali sutradan se krene dalje. Grobnica biva zatvorena, i vi idete da berete mahune ili – tu smo, gdje smo. Ne zadržavate se na tome."

Da bi stvari bile komplikiranije, doktrina RPF-a "sada smo svi Ruandanji", zajedno sa strogim zakonima protiv "podjela" i "genocidne ideologije", izgradili su stroge tabue oko javnog govora o Hutuima i Tutsijima. Istina je da su ti identiteti tokom kolonijalne okupacije Ruande bili pretvoreni u vještačke političke konstrukte, a ono što je Ruandanima bilo zajedničko kao ljudima mnogo je bitnije od onog što ih dijeli. Ali decenije strukturalnog nasilja i njegovih trauma učinile su da ti vještački identiteti budu previše realni i previše smisleni. Tako je, čak i dok su vlasti provodile agresivnu politiku "jedinstva i pomirenja", ostalo pitanje: kako se pomiriti sa naslijedjem Hutua i Tutsija, ako je to tabu o kojem se ne govori otvoreno?

"Realnost je to da smo u jednom trenutku previše govorili o etnicitetu," rekao mi je Naasson Munyandamutsa. "Mi smo toliko pričali o tome da je nekima od nas bila muka do povraćanja. Govorili smo toliko o etnicitetu da je to postalo državna himna. Dakle, neko ko izade iz genocida –treba li on stvarno više o tome slušati? Čak i ako je to sve što postoji – ako čovjek to zna – treba li slušati kako se o tome javno govori?"

Naasson je bio psihiyatatar. Školovao se u Švajcarskoj i vratio u Kigali nakon genocida, i on me je podsjetio da je, u to vrijeme, bilo dosta kritike na račun odluke nove vlasti da se odustane od navođenja etničke pripadnosti na ličnim dokumentima: "Ljudi su govorili: tako će oni izbrisati historiju naroda, tako će poricati realnost." Ali šta se time poricalo? Zašto bi se država bavila poslom podjele i obilježavanja svojih građana pri rođenju? "Prestati s tim bio je odgovoran čin," Naasson mi je rekao. "Snaga Hutua je okužila identitet. Tako da smo bili prisiljeni politički, nakon genocida, nositi potpuno drugi identitet. I rekli smo: mi smo Ruandanji."

Naasson je taj inkluzivni nacionalni identitet smatrao "plemenitim konceptom". Ali mučilo ga je to što je bio politički nametnut i to čvrstom rukom. Brinulo ga je da će se ljudi, kada osjete da ih se gura i pritišće, oduprijeti politikama koje bi inače rado prihvatali. Naprimjer, rekao mi je da je u svom istraživanju ustanovio da su Ruandanji manje skloni reći da su izabrali jedinstvo i pomirenje, već prije da nisu imali izbora. "Sasvim je pohvalno imati za cilj okretanje stranice po pitanju etničke pripadnosti," rekao je Naasson. "Ali čovjek mora okrenuti, a ne poderati, stranicu. Nikad. Zato što će čovjek u jednom trenutku možda imati potrebu da je ponovo okreće na drugu stranu da vidi šta tu ima."

Godine 2002, Vlada je uspostavila sistem sudova za genocid u zajednici, poznat kao Gacaca, koji je zahtijevao od Ruandanja da se neposrednije suoče sa svojom prošlošću da bi mogli nastaviti dalje, umjesto da je ostave za sobom. Gacaca sudovi radili su bez pravnika, kao otvoreni forumi u zajednicama, u kojima su obični građani, koje su njihovi susjedi birali da služe kao neplaćene sudije, bili zaduženi za istrage i presuđivanje u ogromnom broju slučajeva genocida u Ruandi. Javnost se pozivala da iznosi dokaze, da prisustvuje suđenjima i da progovori na tim suđenjima kao svjedok, bilo da ospori, potvrđi ili komentira svjedočenja onih koji su optuživali i optuženih. I zato što je iza Gacace stajala namjera da se postigne često nepomirljivi cilj preuzimanja odgovornosti i pomirenja, génocidaires koji su se isповijedali, priznavali i kajali za svoje zločine nagrađeni su znatno manjom kaznom, dok su se preživjeli, zauzvrat, pozivali da im oproste.

Gacaca je predstavljala najambiciozniji i najsveobuhvatniji poduhvat polaganja računa za zločine protiv čovječnosti koji je jedna zemlja ikad preduzela. Tokom 10 godina, 160.000 građana-sudaca, u više od 12.000 jurisdikcija, odlučilo je o više od 600.000 predmeta vezanih za genocidne zločine – ubijanje, silovanje i mučenje. Dvadeset i jedan posto tih predmeta je riješeno priznanjem, 44 posto rezultiralo je presudom na suđenju, a 35 posto završilo je oslobadanjem od krivice. (Nasuprot tome, ruandski zvaničnici su rado navodili kako je da je UN-ov Međunarodni krivični tribunal za Ruandu, koji je zasjedao u Arushau, u Tanzaniji, u 17 godina, presudio 61 pojedincu a oslobođio njih 14, potrošivši pritom milijardu dolara, što je bilo oko 20 puta više nego što je Ruanda potrošila na cijeli sistem Gacaca.)

Najuporniji prigovor protiv Gacace, koji se posebno čuo od stranih posmatrača, bio je da se ona bavila isključivo genocidom, dok su ratni zločini i zlodjela koja su počinili elementi RPF-a prije, tokom i nakon 1994. godine, kao nešto što je bila stvar nepisane politike, ostali gotovo potpuno neriješeni. Ono što se čak rijetko i spominje, međutim, je da se praktično identične politike zatvaranja očiju primjenjuju na ratne zločine i zlodjela koja su počinjena prije i nakon genocida snaga Snage Hutua, od kojih su desetine hiljada kasnije dezertirale, ili se predale ili izabrale da se vrate u ruandsko društvo. Nisu samo ti bivši neprijatelji države dobili de facto amnestiju i ponovno bili prihvaćeni u postgenocidno društvo, već su mnogi među njima i reintegrirani u vojsku, čak i izvjestan broj viših komandanata, pojedinaca zloglasnih zbog strašnih izljeva zla. To je bila ona teška politička cijena koji je Kagameov RPF morao platiti u svom nevjerovalnom pokušaju da postignu mir i pomirenje u Ruandi: ako se htjelo okončati rat, nije smjelo

biti odgovornosti za njegova zla, a ako se htjelo okončati genocid, morala se utvrditi odgovornost i svesti račune.

Kao i sa bilo kojim drugim pravosudnim aparatom, proces Gacaca bio je sporan i za one koji su optuživali i za optužene – na bezbroj načina nezadovoljavajući, često duboko traumatizirajući, čak i prije nego što bi tribunal donio presude. Uz bavljenja zločinima nasilja, sudovi su rješavali i više od milion slučajeva navodnih imovinskih krivičnih djela, u kojima se počiniocima često naredivalo da plate naknadu žrtvama. Teret tih novčanih kazni i činjenica da one često nisu bile plaćene, stvorili su dodatne slojeve konflikta oko Gacace. U protekloj deceniji, vodio sam stotine razgovora sa Ruandanima o njihovim iskustvima s Gacacom i oni su mi često nadugo i naširoko kazivali o svojim frustracijama i nezadovoljstvu: kako su se zahtjevi za pomirenjem, kroz ispolitizirane, transakcijske formule pokajanja i oprosta, doticali njihovih vlastitih sjećanja i mogli se doimati kao lažni – ne samo neiskreni, već još gore – kao izdaja mrtvih, ili poniženje, ili oboje. A ipak, gotovo bez izuzetka, oni bi zaključili time da ipak smatraju da je većini Ruandana sada bolje.

Jedne večeri, ispijajući pivo u Kigaliju, dok su suđenja još uvijek trajala, razgovarao sam o tim svojim razgovorima s jednim profesorom, još jednim sociologom. “Gacaca se spoticala o nekoliko stvari,” objasnio mi je on. “Izazivala je resantimane ispod površine – etničke tenzije uglavnom, kao i porodične tenzije – što se manifestira u obliku nepovjerenja, u obliku sumnje i straha, u obliku bijesa.” Profesor je imao razumijevanja za te reakcije. Konfrontacije tokom Gacace su i u njemu izazivale duboku nelagodu. Ali on je to video kao “neophodni proces” i u konačnici “dobru stvar”, i anticipirao da

će se, vremenom, mnogo teških ostataka loših osjećanja koje je Gacaca sa sobom izbacila račistiti nakon gacace. Na koncu, dodao je profesor, projekat gacace koji je težio utvrđivanju individualne krivice djelovao je protiv stigme kolektivne odgovornosti Hutua za genocid – a Snaga Hutua itekako se potrudila da je stvori – koja je Ruandane stalno raspolučivala uzajamnim sumnjičenjima nakon genocida. “Jedno vrijeme, za svakog se mislilo da je génocidaire,” rekao mi je. “Mislim da smo sad prodisali.”

Rekao sam mu kako sam i sâm stalno nailazio na pomiješana osjećanja koja mi je on opisao: pojedinačna frustracija i nezadovoljstvo u kombinaciji s osjećajem pozitivnog kolektivnog napretka. “Apsolutno,” uzvratio je profesor. “Ako to prevedemo u sociološke kategorije, mikro ne djeluje uvijek dobro, dok makro nudi šansu za opstanak. To vam je Ruanda... To je kao da je sADBini države, budućnosti cijelog jednog naroda, na javnom nivou bila data prednost nad malim bolima ljudi. A mnogo je tih malih boli, pravo da vam kažem.”

Želio sam znati šta se na Gacaci desilo sa ubicom Chantaline porodice pa sam je, 2009. godine, više od desetljeća nakon što sam je posljednji put sreo, ponovo potražio i pitao je o tome. Rekla mi je da je otišla na gacacu svog susjeda spremna da svjedoči o tome da ga je vidjela kako ubija devet ljudi. Ali za njenim svjedočenjem nije bilo potrebe. On je sve sam slobodno priznao. Bio je optužen za ubijanje mnogo, mnogo ljudi, i uvijek je odgovarao potvrđno,” rekla mi je Chantal. “I imenom je naveo sve svoje saučesnike.” Njegovo priznavanje je trajalo i trajalo. “To mi je uznemirilo srce,” rekla mi je. “Bila sam toliko uzrujana da sam otišla prije nego što se njegova gacaca završila.” Kasnije je čula da je pušten iz zatvora ubrzo nakon toga. Osjećala je da je zasluzio mnogo težu kaznu. Ali Chantal je i sama bila sutkinja na gacaci, i rekla mi je, “Bio je sjajan svjedok, tako da je pušten zbog pravila gacace.”

Kao sutkinju, objasnila mi je Chantal, često bi je zaboljele stvari koje je čula na gacaci, ali bol bi uvijek minuo. “Pošto su tu bile i druge sudije, i pošto su problemi morali biti riješeni, to za mene nije predstavljalo teret,” rekla mi je. “Bili smo tim. Ljudi su izlazili pred nas – cijelo selo je bilo tu – postavljali smo im pitanja i oni su odgovarali. Radilo se o pravdi, ne o emocijama, i mislim da su ljudi dobili pravdu.” Ali u slučaju njenog susjeda, njeni iskustvo je bilo suprotno: samo emocije, nimalo

pravde. "Nikad time nisam bila zadovoljna," rekla je. "Ali više ništa ne mogu učiniti. Moram živjeti." I rekla je, "Pokušala sam to izbrisati iz svog sjećanja. Za mene od toga nema više nikakve koristi."

Chanalin rođak, snuždeni čovjek po imenu Marcelin, zastao je da je vidi i ostao da čuje naš razgovor. Sada je on rekao, "Živjeti sa ubicama nije lako. Ali moraš biti jak zato što, ako to nađeš u svom srcu, moraš ih svaki dan suočavati sa svojim životom, sa svojom odlučnošću da živiš. Moraš ih suočavati i pokazivati im da čak i to što su ti pobili porodicu, ti si tu i ti živiš. Zato što bi inače i sam sebe odbacio." Na koncu, rekao je on, "niko od nas – preživjeli ili ubice – nema drugog izbora nego da živi. To je problem. Mi nemamo izbora."

Kao što je zapazio psihiyatror Naasson Munyandamutsa, Ruandani često ovako govore o suživotu i pomirenju – kao nepostojanje izbora, što bi moglo učiniti da zvuče kao da prosto prolaze kroz obavezne geste. Ali, kad mi je Marcelin govorio o svojim svakodnevnim susretima sa ubicama kao o nuždi, ali i kao o kazni, govorio mi je da je vidio šta se dešava kada ljudi ne prihvate da izaberu zajednički život, i da je izabrao da taj izbor odbaci.

Godine 2012, deset godina nakon pokretanja gacaca sudova, Vlada je obznanila da je taj sistem poslužio svojoj svrsi, i zaključila ga. Da se to obilježi, održana je konferencija u Parlamentu, cijelodnevni program političkih govorova, akademskih panela, diplomatskih priznanja i ličnih svjedočanstava o iskustvu gacace i njenom naslijedu. Negdje na sredini jutarnje sesije, jedna sitna, jednostavno odjevena žena, pojavila se pred mikrofonom. Njen glas, oštar i jasan, zvonio je sa tako da nije dozvoljavao pogovora i smjesta je odvojio od javnih ličnosti koje su govorile prije nje. "Ja sam Alice," rekla je. "Imam 42 godine. Ja sam iz Nyamate. Imam petero djece i muža. On je ovdje sa mnom." Podigla je desnu ruku kako bi ga pokazala u publici, i nastavila, bez pauze, izgovarajući svoje brze staccato fraze: "Sjekli su mi ruku" – htjela je reći odsjekli su je; ruka joj je završavala patrljkom tik ispod lakti – "Tukli su me sa palicama. Dijete su mi ubili. Trideset i pet članova moje porodice je pobijeno. Bilo je to u Ntarami, gdje smo živjeli."

Gradovi Nyamata i Ntarama smješteni su jedan uz drugi u samom središtu regije Bugesera, južno od Kigalija. Procjenjuje se da je čak 60.000 Tutsija živjelo u Bugeseri kada je tamo, u aprilu 1994. godine, počelo totalno istrjebljenje, i do kraja tog mjeseca masakrirano je 50.000 ljudi, gotovo trećina, tokom samo nekoliko dana u katoličkim crkvama Nyamate i Ntarame, gdje su potražili utočište. Alice je bila u crkvi u Ntarami kada je crkva napadnuta. "Naše porodice su pobijene," rekla je. "Bili su unutra. Mi smo bili vani, ja i moje dijete i moj muž. Trčali smo kroz grmlje do močvara." U močvari su Alice i njena beba kasnije uhvaćeni, ili, kako ona to kaže, "Oni su nas ubili."

Nastavila je, "Jedna osoba me je ovdje posjekla" – dotaknula je čelo – "i ruku. Drugi su me mlatili palicama. Dijete mi je ubijeno. Nećakinja je isječena. Sad je invalid. Muž mi je bačen u rijeku. Nakon 29. došao je RPF. Bog ih je poslao. Bog ih blagoslovio. Bog blagoslovio Vladu Ruande. Ja sam bila odabrana za sutkinju u

Gacaci. Onda mi je prišao onaj čovjek koji je bio u zatvoru. Tražio je da mu oprostim. Bilo mi je teško. I za moju porodicu je bilo teško, da mu oprostimo. Sada zajedno živimo. I posjećeju nas.”

Kada je Alice sišla s podijuma, jedan čovjek je zauzeo njeno mjesto za mikrofonom i rekao da se zove Emanuel. Glas mu je bio slabiji od Alicinog, nekako udaljeniji, i govorio je sporije, ali ne manje svjesno: “Ja sam osuđen za genocid. Iz Nyamate sam, u regiji Bugesera. Dana 11. aprila, stiglo je mnogo vojnika. Rekli su mi da krenem i ja sam pošao s njima. Da ubijamo ljude. Otišli smo u kuću čovjeka po imenu Utasa. Ubio sam 14 ljudi. Onda smo im poklali krave. Dvanaestog sam ubio ljekara po imenu Gikangwa. Uspio sam ukrasti karton Fante. Trinaestog sam ubio tri žene i jedno dijete. Onda su nas 29. aprila, natrpali u autobuse za Ntaramu. Tamo smo pobili mnogo ljudi... U zatvoru sam priznao. Tako sam predsjedničkim ukazom oslobođen. U svom srcu sam želio tražiti oprost, ali sam se bojao. Ovu gospodu ovdje ja sam isjekao i ostavio je misleći da je mrtva. Kako da joj priđem? Gacaca mi je to olakšala. Sada stojim pred vama, kriv za užasne zločine. Vas, također, sve vas koji ste ovdje – molim da mi oprostite.”

Moto Gacaca sudova bio je “Istina zacijeljuje”. Ali kako su takvi iskazi o poništavajućoj brutalnosti mogli zacijeliti rane koje opisuju.? Nasuprot krvavih sjećanja Alice i Emanuela, njihovih par riječi polaganja računa i uzajamnog zbližavanja doimalo se, u najboljem, kao puki san. I kroz sljedećih pet ili šest sati panela i predavanja, niko od govornika na konferenciji nije ih više spomenuo.

Ali pred kraj sesije, brigadni general koji je sjedio blizu mene u publici,

politički komesar stare garde RPF-a, upitao me šta mislim o Alice i Emanuelu. Ne čekajući odgovor, general mi je rekao da je bio sklon biti ciničan prema njima. Mislio je da su ih tu postavili da obave “oficijelnu vježbu.” Rekao je, “Ja sam političar. Znam kako se to radi. I zašto ne? Organizatori Gacace su nam pokazali da je Ruanda upoznala ekstreme, ali ovi Ruandani su odlučili da žive zajedno - unatoč svemu.” Ali onda ga je kumulativna snaga njihovih svjedočenja navela da se upita, “Je li to moguće?” Kada je na konferenciji došlo vrijeme za pauzu za ručak, general ih je ispratio iz Parlamenta i proveo s njima sat vremena u razgovoru. “Želio sam vidjeti ko su,” rekao mi je. Vratio se ubijeden da su se oni, “unatoč ožiljcima, unatoč dehumanizaciji, unatoč svemu, uz strašnu cijenu, ali iz svoje vlastite perspektive i po svom shvatanju stvari,” istinski pomirili “i jedno s drugim i s onim sa čim su došli.”

General mi je još rekao da mu je i dalje takvo pomirenje čudno, ali da više nema sumnje da je stvarno. “Pobogu,” rekao je. “Ko sam ja da kažem da oni nisu oslobođeni? Ja sam taj koji je zatvoren sa svojim prtljagom, zato što govorim da mi ovo nije blisko, dok ovi ljudi kažu: ne – mi smo odlučili da idemo dalje.” I dodao: “To je nevjerojatno. Ja to vidim, ali ja to ne razumijem.”

Ni ja nisam razumio i, kada sam se vratio u Ruandu, došao sam do Emanuelovog telefonskog broja, i on me pozvao da se nademo u Nyamati. Sjedili smo u tihoj bašti snack-baru, gdje je on pijuckao Fantu s limunom i rekao mi da nikada nije imao problem sa Tutsijima prije genocida. Rekao mi je da mu je u osnovnoj školi učitelj govorio da treba

znati ko je ko: "Govorio je Hutuima da idu na jednu stranu, a Tutsijima na drugu. Onda nam je objasnio da su Tutsi zli i da su oni neprijatelji Hutua... Učili smo da su Tutsiji kao zmije." To je tada bila standarda pedagogija u Ruandi, i Emanuel misli da je to bilo zastrašujuće, ali i da sam u to nije vjerovao. "Djeca Tutsija dolazila su mi u kuću i zajedno smo se igrali, i ja sam išao u kuću Tutsija da se zajedno igramo," rekao je. "Uopće nam to nije bilo važno." U svakom slučaju, rekao mi je, išao je u školu samo četiri godine prije nego što ga je porodica uposlila da pomaže u polju. Tako on sebe pamti – kao apolitičnog mladića, seljaka, koji je živio sa roditeljima, i čije je glavno zadovoljstvo u životu bilo da pjeva u horu adventističke crkve – sve do dana kad su mu vojnici došli na vrata i kad je uzeo svoju mačetu i postao veliki ubica.

Emanuel mi je rekao da on nije bio prisiljen da se pridruži ubicama; nije se osjećao obaveznim. Rekao je da su mu vojnici rekli, "Dođi, dat ćemo ti nešto što će te stvarno zanimati." I on je pošao. To je bio dan kada je ubio 14 ljudi. Pitao sam ga kakav je bio osjećaj ubijati ih. Odgovorio mi je "Bilo je kao da sam imao grčeve u rukama. Jako teško. Čak i kad sam završio, u srcu sam se loše osjećao." Ali sviđalo mu se da u svakom obroku ima meso – "Svako je odvukao po jednu kravu kući" i, mada je osjećao "malu zbrku u glavi," nije okljevao da ponovo ubija sutradan, i sljedećeg dana. "Uvijek sam odmah išao," rekao je. "Uvijek sam želio ići." Nakon prvog puta, rekao mi je, ubijanje je postalo "mnogo lakše." I, dodao: "Bilo je zabavno."

Za njegovu porodicu i susjede, Emanuelovo ponašanje tokom genocida bilo je jednako normalno kao što je bilo i kad je pjevao u crkvenom horu. Ono što ga je izdvajalo, rekao je, bilo je to što je godinu dana nakon genocida – prije nego što ga je iko optužio, i prije nego što je Ruanda uvela politiku ohrabrvanja i poticanja pokajanja – otišao lokalnom policijskom inspektoru i priznao svoje zločine. Policijski inspektor je bio zatečen. "Pitao me je zašto?" Emanuel je rekao. "Šta te navelo da dodeš?" I Emanuel mu je rekao, "Moje srce." Objasnio je da su ga proganjale duše ljudi koje je pobio i da je, kad bi ih se sjetio, "To bilo kao da mi srce postaje vrlo teško i hoda mi po tijelu." Ali, nabrajajući svoje zločine policijskom inspektoru, rekao mi je Emanuel, osjetio je da mu srce poprima normalan oblik. Samo je to želio, i kako mi je rekao, bio spreman da bude uhapšen.

U zatvoru, okružen ubicama koje se nisu pokajale, Emanuel je osjećao kako mu se srce u grudima ponovo cijepa i napisao je svoje priznanje, nabrajajući svoja ubistva, praveći inventuru svega što je opljačkao i navodeći imena svih kojih se sjećao da su ubijali s njim. I, ponovo, rekao mi je, zahvaljujući svome osjećaju krivice, smjesta je osjetio tako ogromno olakšanje, koje ga je oslobođilo toliko da nije mogao shvatiti zašto su se drugi opirali tome da priznaju: "Svima sam govorio, Moramo priznati što smo učinili. A oni su govorili: Jesi li lud?" Nazvali su ga izdajicom i doveli do toga da strahuje za vlastiti život. Ali on je doživio svoje rasterećenje, kao što je doživljavao ubijanje, kao zadovoljstvo, i nedugo po puštanju iz zatvora, pridružio se udruženju volontera-pokajnika i preživjelih žrtava koje su im oprostile, svojevrsni klub pomirenja gdje je prvi put javno iznio svoje priznanje. To mu je iskustvo pomoglo čak i više nego priznanje vlastima; sljedeće godine, kad je svjedočio protiv samog sebe i optužio mnoge druge na svom gacaca suđenju, bilo je to pred mnogo brojnijom publikom.

U svojim priznanjima, Emanuel je uvijek govorio da je on ubio jednu ženu u močvari. Ali nije imao pojma ko je bila ta žena sve dok, godinu dana nakon njegove gacace, nije na ulici ugledao ženu bez ruke i prepoznao je kao svoju žrtvu. Nije mu trebalo dugo da sazna njeni ime, i da nade put do njenih vrata. Međutim, umjesto da Alice kaže da su se već ranije sreli, on ju je pozvao da se pridruži njegovoj grupi pomiritelja. Onda je gotovo dvije godine Emanuel njegovao prijateljstvo s njom i zadobijao njen povjerenje, prije no što je jedne večeri odlučio da se razotkrije: "Kleknuo sam pred nju. Rekao sam: oprosti mi. Ona je rekla: Šta? Ja sam joj rekao: ja sam onaj koji ti je odsjekao ruku. I Alice je pala. Onesvijestila se."

Dok mi je Emanuel pričao ovu priču, Alice nam se pridružila u snack baru. Pozdravili su se kratkim zagrljajem. Ona mi je rekla da je istina da je doživjela šok kada joj se Emanuel – "moj ubica," tako ga je nazvala – predstavio na koljenima. Rekla je: "Bilo je kao da sam u tijelu doživjela kratki spoj." Morali su je odnijeti kući, i ostala je tamo, prikovana za krevet, danima, osjećajući se gotovo izgubljenom za svijet, kao što se osjećala kada su je našli beživotnu i kada je već počela da trune, tamo gdje ju je Emanuel ostavio u močvari.

Tri godine nakon genocida, rekla mi je Alice, njena trauma je još uvijek činila da zanijemi. Od njenih roditelja i njihovo devetero djece, samo su Alice i jedna njena sestra preživjele, i ona mi je rekla: "Nisam ni s kim mogla razgovarati. Tek kada sam dobila drugo dijete, progovorila sam." A tek kao sutkinja u gacaci, rekla mi je, stvarno je progovorila. Sjedeći na klupi, među ostalim sudijama, naučila je da prašta kao što je to zakon zahtijevao, impersonalno, i počela je vjerovati da, "ne oprostiti svima ne bi ništa popravilo." Sada je Emanuel presudu stavio na kušnju.

Da je Alice čula njegovo priznanje samo kao gacaca sutkinja ne bi našla razloga da ga odbaci, ali ona je to slušala kao njegova žrtva, i željela je da shvatim da, mada joj je to olakšalo da ga prihvati, na koncu je to učinila iz drugih razloga – ne zato što je morala, već zato što je to bio njen izbor.

"Ja sam oprostila zato što sam željela spasiti vlastiti život," rekla je. "Zato što nisam željela ne oprostiti. Zato što bih, da nisam oprostila, samo ponovo usađivala mržnju u svoju djecu. Željela sam gajiti sreću u mojoj djeci. Željela sam mir u svom srcu. Zato što znam mnoga ljudi koji imaju problem traume u svom srcu zato što ne oprštaju. Željela sam spasiti vlastito srce."

Tako je Alice oprostila iz istog razloga iz kojeg je Emanuel priznao, iz svojevrsnog egzorcizma. Njegovo srce; njeni srce: kada su se pomirili, nijedno od njih zapravo nije razmišljalo o onom drugom. Nisu se nosili sa prošlošću toliko koliko su tražili da se oslobole njenog stiska. Zamišljali su budućnost. To je bio jedini način da pomirenje dobije smisao. Ali svojim riječima i svojim primjerom, Alice i Emanuel nisu mogli jasnije reći šta misle. I opet ostaje paradoks da su, povezujući su u težnji da iskupe vlastitu budućnost, oni sebe još čvršće vezali za svoju poništavajuću prošlost.

Prilikom mog posljednjeg susreta sa Chantal, ja bih je opisao kao osobu koja se pomirila s tim da se ne miri i da je se ne može pomiriti. Ali uskoro nakon što sam upoznao Alice i Emanuela, svratio sam da ponovo vidim Chantal, i kada sam je upitao kako je, rekla mi je: "Dobra atmosfera vlada nakon gacace. Ovih dana, ljudi razgovaraju jedni sa drugima. Ljudi su izašli iz zatvora, i čak ima slučajeva da ubice dolaze u posjetu preživjelima."

Podsjetio sam Chantal na to kako je bila nesretna nakon gacaca suđenja njenom susjedu, i ona je rekla da je bilo tako, ali da je konsekvene gacace počela priznavati u godinama nakon što su ta suđenja okončana. Opisivala mi je sada gacacu kao nešto što je donijelo veliko olakšanje. Nevini ljudi su izasli iz zatvora, krivima je pokazan put pokajanja i povratka u društvo. Iznad svega, rekla mi je, sada je njoj bilo očito da je gacaca uklonila prijetnju odmazde koja je tako gorko dijelila porodice preživjelih od porodica génocidaires.

“Nema staha,” rekla je. “Nakon gacace je mirno. Ima génocidaresa koji žive s nama, i mi razgovaramo, dijelimo ono što imamo – vlada prilično dobar osjećaj. Kada imamo vjenčanja, oni dođu. Kada je kod njih vjenčanje, mi idemo. Ima čak ponovo i nekih mješovitih brakova ovih dana. Ne možete pogledati u dušu svake osobe. Možda ima nekih koji imaju problem zbog toga što su ubijali. Oni ne žele da razgovaraju s nama. Ali to je njihov problem. Ja vam ne mogu reći da se svaki pojedinac dobro osjeća, ali ukupno gledano, stvari nakon gacace idu dobro. Ponovo smo izgradili povjerenje.”

S izuzetkom Alice, ja nisam nikada čuo nikoga ko je preživio bilo šta nalik na gubitke i izdaje koje je Chantal doživjela u genocidu, a da zvuči tako širokogrudo, tako bezrezervno pomireno. Ali, za razliku od Alice, Chantal se nikada nije pomirila sa susjedom koji joj je pobio porodicu, niti sa njegovim saučesnicima. Oni nikada od nje lično nisu tražili da im oprosti, i ona nikad nije osjećala potrebu da oni to urade. Naprotiv, njen osjećaj mira zavisio je od toga da nema ništa s njima – da bude u stanju da ih odbaci kao osobe koji imaju svoj problem, umjesto da osjeća da je sudbinski vezana za njih.

“Kakva je korist biti danas zaglavljen u historiji?” rekla je. “Genocid je prošao, završen je, to je to. Nema izbora. Nema mnogo izbora. Jedini izbor koji imamo je da živimo ponovo u dobroj atmosferi zajedno s drugima. Ako ne – ako stvarate probleme u svom srcu – uvijek će vas to mučiti. Bolje je umiriti se i sebi pružiti mir. To je jedini način da se ovo prevlada.”

Ruanda tada (1994) i Ruanda sada

autor Jack Picone

1994. godine, dok je Ruanda bila u genocidu, ilegalno sam prešao ugandsku granicu kako bih dokumentirao jedan od najmračnijih događaja u novijoj historiji. Bio sam svjedok slomljene zemlje, iskopane, spaljene, prekrivene leševima.

Dvadeset i pet godina kasnije, ponovno sam posjetio Ruandu i pronašao sasvim drugu zemlju - zemlju koja nosi genocid sa sobom u kolektivnom sjećanju, ali odbija da ga definira. Umjesto toga, ljudi iz Ruande transformirali su se i postigli nemoguće, pretvarajući tamu genocida u svjetlost. Zemlja koja je nekad bila prazna sada je puna; zemlja nekad slomljena sada je cjelina; a ožiljci nekada očigledni blijede. Transformacija Ruande ukorijenjena je u neusporedivoj sposobnosti naroda Ruande da opršta.

Foto © Jack Picone

Stranice 150-151: Vojnik RPF-a (Ruandski patriotski front) napreduje u okrugu Gikoro, Ruanda. 1994.

Stranica 153 gore desno: 'Oslobađanje' Vojnici RPF-a napreduju prema Kigaliju. Sjeverna provincija

Dolje desno: Lider pobunjenika Patriotskog fronta (RPF) Paul Kagame tokom sastanka dok je vodio svoje snage u borbi za svrgavanje milicije Hutu. Kagame je kasnije postao predsjednik Ruande. Sjeverna pokrajina, 1994.

Lijevo i desno: 1996. Laurence Nyirabeza je bila šokirana kada je otkrila da se njen bivši komšija, genocidaš Jean Girumuhutase (suprotna slika), vratio da živi u njenom selu. Ona tvrdi da je Girumuhatse ubio 10 članova njene porodice, uključujući njenu djecu i unuke. On nije negirao tvrdnje. Nju i Girumuhatse je intervjuisao novinar Philip Gourevitch s Piconeom. Kada se Picone kasnije vratio na ovo putovanje, Nyirabeza je umro. Njena preživjela unuka je rekla da njena baka nikada nije mogla da nastavi sa svojim životom i uvijek je negodovala zbog blizine Girumuhatsea.

Gore: Optuženi ubice Hutu-a držani su zarobljeni u predvorju katoličke crkve u okrugu Gikoro istočno od Kigalija. 1994.

Dolje: Žena koja steže vrat (u tačnom trenutku ove fotografije) upravo je priznala oficiru RPF-a (vidi se iz prstena) da je ubila 7 Tutsija. Bila je zatvorena zajedno s milicijom, koju je finansirala vlada, odgovornom za masovna ubijanja u okrugu Gikoro, 1994. godine.

Gore: Stadion Amahoro, Kigali. Tokom genocida stadion je privremeno bio "zaštićeno mjesto UN-a", u kojem se smjestilo do 12.000 uglavnom izbjeglih Tutsija. Žena prostire veš dok se granatiranje i ubijanje nastavljuju izvan zidina stadiona. Kigali 1994.

Dolje: Duboko traumatizirana djeca u bolnici Crvenog križa u Byumbi, sjeverno od Kigalija, 1994.

Leševi žrtava masakra Tutsija u predvorju belgijske katoličke crkve u Rukari.

Religija igra važnu ulogu u životima Ruande, a tokom genocida mnogi su tražili utočište u crkvama. Po užasnoj ironiji, crkve su tada često bile lokacije zastrašujućih masakra.

Gore: Danas se odjeća žrtava često čuva kao svetište. 2019

Stranice 160-161: Cécile Murumunawabo sjedi u parlamentu. Murumunawabo je jedna od 61% parlamentarki koje dominiraju parlamentom Ruande, 2019.

Gore: Predsjednik Paul Kagame komunicira sa svojom izbornom jedinicom u okrugu Nayamagabe, južna provincija. Smatrali su ga autentično popularnom ličnošću u Ruandi, a njegovo jednoručno rukovodstvo zaslužno je za značajan ekonomski i socijalni napredak koji je zemlja postigla u protekle dvije decenije. Međutim, politička opozicija je suzbijena. Ustavni amandman usvojen je 2015. godine koji je otvorio put za produženje mandata Kagamea, moguće do 2037. godine.

Dolje: Učiteljica Ruth Mukankuranga danas u školi u Kigaliju. Prije genocida 1994. godine, diskriminacija je bila dio školske kulture, upisana u školske knjige istorije i ovjekovječena u obrazovnom sistemu. Danas je ilegalno identificirati se po nacionalnosti. 2019.

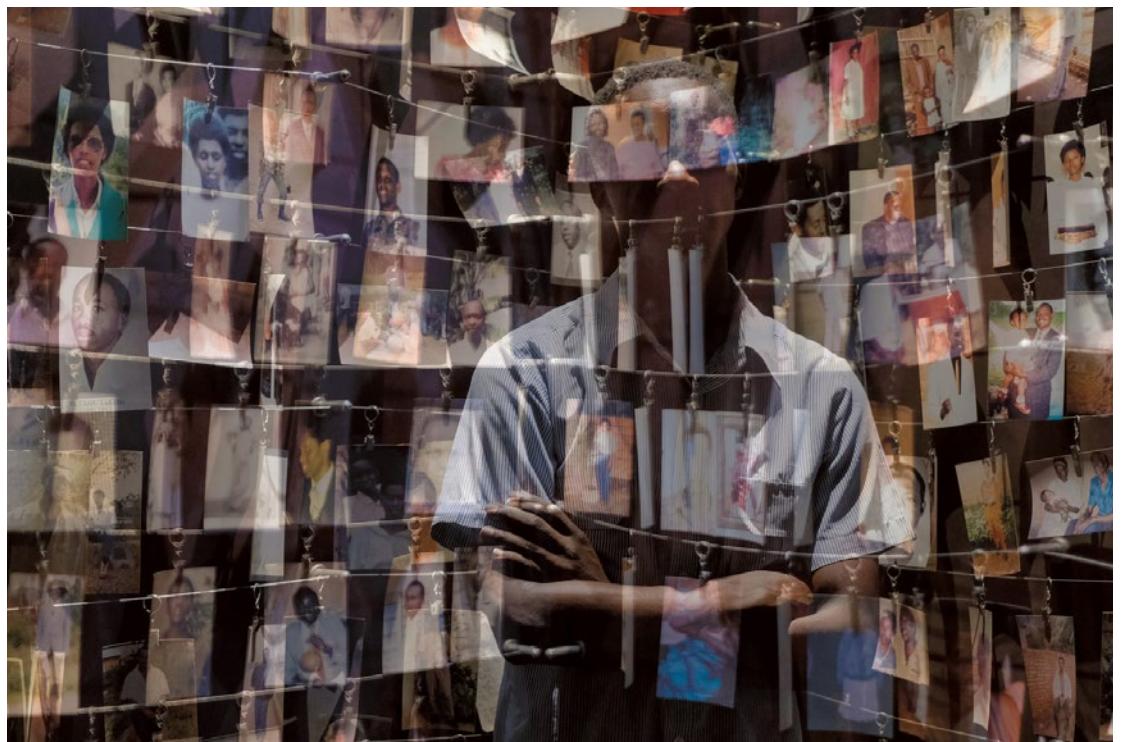

Gore: Radio je bio ubjedljiv oblik komunikacije tokom genocida, koristeći govor mržnje da bi podstakao građane da ustanu i ubiju stotine hiljada svojih sunarodnika. Na isti način na koji je radio potaknuo nasilje, post genocid, nizozemska nevladina organizacija vidjela je mogućnost da ga koristi za razotkrivanje predrasuda i poticanje pomirenja, umjesto poticanja na nasilje, 2019.

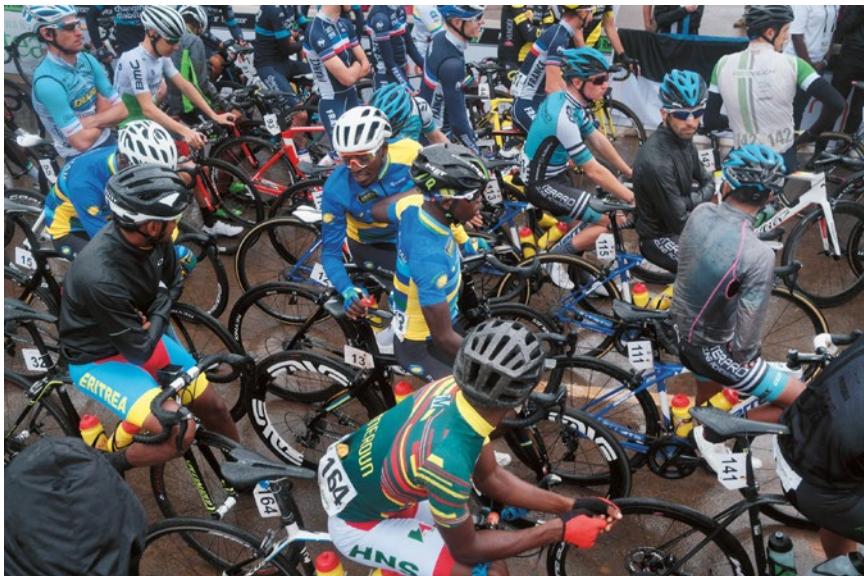
Dolje: Vojnici odbrambenih snaga Ruande (RDF) prolaze obuku za borbu protiv nereda i antiterorizma na Vojnoj akademiji Gako, 2019.

Alice Mukarurinda i genocidaš Emmanuel Ndayisaba. Ndayisaba priznaje da je tokom genocida ubio desetke ljudi. Alice je samo jedna od njegovih žrtava, koja je mrtva ostavljena u močvari nakon što joj je odsjekao ruku. Ndayisaba je zatvoren zbog svojih zločina, ali prema zakonima 'Gacace'; lokalni sudovi osnovani da podstiču istinu i pomirenje, on je priznao svoja ubistva i pušten. Kasnije je prepoznao Alice i priznao joj da je taj dan pokušao da je ubije u močvari. U malo vjerovatnom partnerstvu, oboje su se pomirili i sada rade u restorativnoj grupi koja podučava pomirenje u zajednici. 2019.

Memorijal za genocid u Kigaliju uključuje izložbe za informiranje i edukaciju o uzrocima i posljedicama genocida. Ovdje su pokopani posmrtni ostaci preko 250.000 ljudi. 2019.

Gore: Guardian Village, eko loža u Ruhengeriju. Eko turizam i vrhunska putovanja veliki su dio ruandske ekonomije u razvoju. 2019.

Dolje: Sjajne ceste i usponi Kigalija, grada s tisuću brda, učinili su *Tour du Rwanda* najprestižnijom biciklističkom utrkom u Africi. Utrka kreće sa stadiona Amahoro u Kigaliju, mesta koje je 1994. ugostilo do 12.000 izbjeglica genocida. Kigali 2019.

Gore i dolje: Kigali je poznat kao najčistiji i najsigurniji grad na afričkom kontinentu.

Stranice 168-169: Motociklistički taksi rade u centralnom poslovnom okrugu Kigalija. Kultura mototaxi-ja omogućila je desetinama hiljada Ruanda da postanu mali poduzetnici. Zakonodavstvo primjenjuje motociklističke kacige od strane svih vozača. Vlada sada želi pretvoriti plinski mototaksi u električni mototaksi. Kigali 2019.

Leptiri kraj srca

170

autorica Dydine Umunyana

Tog četvrtka ujutro, 7. aprila 1994, ušla sam, još napola spavajući, u dnevnu sobu mojih bake i djeda. Zijevala sam, i očajnički se željela vratiti u krevetu, ali tetka Agnes je počela sviju buditi. Moji stariji rođaci su sjedili na prostirci u dnevnoj sobi.

Moji roditelji su otisli iz Ruande kad je meni bilo jedva dvije godine. Prvo je otac otisao da se pridruži Ruandanskoj patriotskoj vojsci koju su vodili Tutsi (oružane snage Patriotskog fronta Ruande ili RPF). Uskoro mu se pridružila i majka, ostavljajući mene i mog tek rođenog brata, Filsa, sa majčinim roditeljima.

Dydine Umunyana, koja je sa tri i pol godine svjedočila genocidu u Ruandi, autorica je teksta *Prigrli preživljavanje* (Embracing Survival). Sjećanje na to da je jedva izbjegla genocid joj je još jednakovo svježe kao milijeko koje je nosila tog sudbonosnog dana, ali strah nije tada prestao. Istina, ubijanje je zaustavljeno, ali nasilje nije – veći dio djetinjstva provela je izbjegavajući bijes traumatiziranog oca. U trenutku otkrovenja, odlučila je prihvati svoja iskustva ne kao prokletstvo, nego kao priliku. Umunyana je sada motivacioni govornik, posvećena uspostavi dijaloga između ljudi u cilju razumijevanja zajedničke historije i kulturnih razlika.

Dešavalo se nešto čudno. Pogledala sam da vidim je li svanulo, ali na stolu je gorila lampa, i nikakvo svjetlo nije dopiralo kroz prozore. Tetka Agnes nam je rekla da ne gledamo vani, da tiho sjedimo na podu. Činilo se da je ona jedina odrasla osoba u kući. Nisam vidjela nikakvog znaka da su tu baka i djed. Tetka je hodala naprijed-nazad, kršeći ruke. Nikad prije je nisam vidjela takvu.

Prethodnog dana, avion u kojem je bio predsjednik Ruande Juvenal Habyarimana i predsjednik Buriundijske Cyperien Ntaryamira, oboren je iznad Kigalija, grada u unutrašnjosti. U roku od sat vremena od pada aviona, Predsjednička garda, zajedno sa pripadnicima Oružanih snaga Ruande i grupama Hutu milicije, je postavila prepreke i barikade i počela klati Tutsije i umjerene pripadnike plemena Hutu. Lokalni zvaničnici i radio-stanice pod sponzorstvom vlade pozivali su obične civile u Ruandi da ubiju svoje susjede.

Bilo mi je skoro četiri godine. Gledala sam kako tetka Agnes stavila Filsa u nosiljku na ledima. Njemu je bilo skoro dvije godine, i nije se probudio. Tetka se nervozno kretala, bijesna. Bila je potpuno drugačija od one tetke Agnes koja je zadovoljno pjevajući dok je radila po kući. Stalno je virila kroz prozor, kao da čeka da se pojavi nešto ili neko. Pogledala sam rodake, pokušavajući saznati neke informacije o onome što se dešava, ali njihovi izrazi lica nisu ništa otkrivali. Niko se nije usuđivao ni pisnuti.

Tišinu je prekinuo glas iz našeg malog crnog Sony radija.
“Avion našeg predsjednika oborili su RPF-Inkotanyui. Naš je otac mrtav. U ime Boga, njegova djeca moraju tražiti osvetu i odmah pobiti zmije i žohare.”

Pokušavajući nas zaštiti, tetka je prebacila na drugu stanicu, ali svugdje je odjekivalo isto urgentno upozorenje. Glas pun mržnje bio je jedina pjesma koju smo mogli čuti.

“Moramo se spremiti – idemo u katedralu Rwamagana”, rekla je tetka Agnes. Ja sam jako voljela nedjeljom ići u crkvu sa

porodicom, tada bih mogla birati šta će nositi na službu. Progovorila sam, glasno i ponosno "Želim obući haljinu koju mi je deda kupio za Božić."

Tetka Agnes se okrenula i rekla mi da ušutim, zbog čega mi se plakalo. Stavila mi je ruku preko usta, i prošaputala: "Koja je to haljina koju želiš? Od sad, kad želiš nešto reći, šapući!"

Pogledala sam je duboko u oči, nikad nije bila tako ozbiljna. Nagnula sam se bliže njoj i prošaputala: "Onu bijelu, sa leptirima."

Nestala je na trenutak i vratila se noseći haljinu koja je na sebi imala tri leptira na lijevoj strani, jedan svjetlo rozi, jedan menta zeleni, i jedan svjetlo plavi. Kada je obučem, leptiri su mi kraj srca. U toj haljini sam bila najsretnija djevojčica na svijetu.

Agnes je rekla starijoj djeci da ponesu nas, mlađe, i poredala nas je u red. Moja rodica Mignone imala je osam godina i držala me je za ruku. U drugoj ruci sam stezala malu staklenku s mlijekom. Kad smo izašli, tetka Agnes nam je rekla: "Držite se zajedno, i pazite da ste svi iza mene. Svi se moramo držati za ruke, čujete li me? Idemo."

Glavni put je bio preplavljen Tutsijima. Žene, djece, bebe, muškarci, starci, i njihove životinje, svi nagurani na ulicu. Korpe su im bile pune deka i hrane. Nosili su madrace, a neki stariji muškarci su nosili boce piva. Neki su izgledali kao da su cijelu noć pješačili. Svi su izgledali kao da iza sebe nešto ostavljaju.

Hiljade nas je hodalo prema katedrali Rwamagana i vladinim okružnim uredima koji su označeni kao sigurne zone. Tetka Agnes nam je rekla da nastavimo hodati sa drugim Tutsijima, iako nije znala kuda svi skupa idu. Manje od kilometra niz put od kuće mojih bake i dede, čula sam zvižduke i slabi odjek Hutu pjesama mržnje.

Pjesme su postajale glasnije, i, ne znajući stvarno zašto, osjetila sam kako mi srce počinje lupati. Neko blizu mene je povikao: "Interahamwe dolaze da nas pobiju!" Mora da je do napada došlo neposredno ispred nas, jer su ovi pred nama odskočili u zbumenoj masi. Odjednom je ulica bila puna ubica, koji su pjevali pjesme mržnje u ime Isusa.

Ispustila sam rodicinu ruku. U djeliću sekunde, shvatila sam da sam sama, odvojena od porodice, i da me nosi masa ljudi koja želi pobjeći u sigurnost. Sljedeće čega se sjećam, našla sam se u dvorištu jednog od naših Hutu susjeda. Spustila sam pogled, i vidjela da je moja predivna bijela haljina obojena crvenim mrljama krvi. Nisam više bila mala Dydine. Pogledala sam oko sebe, ali moje porodice nigdje nije bilo.

Samo nekoliko minuta nakon što sam se našla odvojena od svojih, stojim u redu sa mnogo drugih Tutsija u dvorištu jednog od Hutu počinitelja zločina, čekajući da

čujem kakva će mi biti sudska sudbina. Još uvijek stežem staklenku s mlijekom iz koje sam pila kad je rođake i mene tetka Agnes požurila napolje. Pogledala sam na zemlju, i pod svojim nogama vidjela mrtva tijela. U daljini se čuju urlici ljudi koje kolju.

Brdima odjekuju zviždući, koje ispuštaju Hutui, slaveći masakr.

Moje malo tijelo drhti. Znojim se. Šta sam to skrivila da me ovako proganjaju? Sprema se nešto veliko.

Moji otimači se naginju iznad mene. Prekriveni su krvljui, i izgledaju poput malumba (demon) u horor filmovima. Ali ova kuća mi je poznata. Pripada jednom od mojih susjeda, družim se s njegovom djecom. Premlada sam da znam šta znači smrt, da shvatim razliku između dobra i zla. Ja sam tek malo dijete, jedina mala osoba u vrsti sa mnogo odraslih.

Hutu Interahamwe ("oni koji napadaju skupa") počinju hodati duž vrste, sijekući ljude mačetama, jedno po jedno. Tresem se sve jače. Zvuci koje ljudi ispuštaju dok umiru su užasavajući. Bojažljivim glasom pitala sam: "Molim vas, mogu li da popijem svoje mlijeko?" Tetka Agnes me je uvijek učila da ako dijete želi nešto pojести ili popiti, uvijek prvo mora pitati odrasle. Jedan od muškaraca mi se počeo rugati: "Molim vas, mogu li da popijem mlijeko?" Pridružili su mu se i drugi: "Naravno, slobodno ti popij svoje mlijeko; ne bi ti bila Tutsi dijete da ne tražiš mlijeko!"

Podigla sam staklenku do usana, ali sam toliko uplašena da ne mogu piti. Iterahamwe pričaju na koje će me sve načine mučiti prije nego što me ubiju. Pravim se da pijem. Jedan stariji Huta izade iz kuće. Oni koji su stajali u vrsti prije mene su pomrli, a oni koji su još

živi teško su izubijani mačetama i jedva da dišu.

"Gubite vrijeme!" izgrdi ih stariji muškarac. Njegov najstariji sin, vođa ove grupe Interahamwe, progovori: "Ovo je Mupawina kćerka." Oči starijeg muškarca se rašire od prepoznavanja, i odjednom se predomislivši, ponovo progovara: "Trebate se sramiti da ubijate ovakvo nevino dijete, dok vam žene imaju istu takvu djecu. Niko da je nije dotakao – morat ćete prvo preći preko mene!"

To je bilo prvo jutro genocida nad Tutsijima. Trajat će još 99 dana.

Moju su zemlju nekad zvali zemljom meda i mlijeka, ali preko noći, postala je zemlja krvi i tuge. Do završetka genocida, vidjela sam stvari za koje se nadam da ih nikada više ni jedno dijete – a ni odrasli – neće vidjeti. Cijela je zemlja bila u pepelu, sve je bilo uništeno, srca onih koji su otišli bez porodice ili prijatelja bila su slomljena. Mlade djevojke, siročad, udovice su silovane. Životi nas koji smo preživjeli nikada neće biti isti.

Ali ja sam još bila dijete, i bilo mi je dragو da vidim svoje roditelje, po prvi put otkad se sjećam. Radovala sam se ljubavi i sreći koju nikad nisam imala, jer su oni bili u vojsci. Ali poslije genocida, sve je bilo drugačije. Iako smo moji roditelji, brat i ja preživjeli masakr, a vremenom se rodilo još djece, bili smo promijenjeni zauvijek. Postalo je luksuz prespavati cijelu noć. Niko nije imao vremena da sjedi mirno i razmišlja.

Nije puno ljudi u mojoj zemlji razumijevalo post-traumatski stresni poremećaj. Umjesto toga, samo smo pričali o traumi. Tata se vratio u

Ruhengeri da spasi svoju porodicu, ali cijela porodica je bila brutalno ubijena. Niko nije preživio. To se činilo dovoljnim razlogom da čovjek poludi, iako je mama insistirala da to nije bilo ludilo, da mu je bolje.

“Nema života nakon ovog masovnog ubijanja,” rekao bi tata, glasom starca.
“Kad zatvorim oči, sanjam da su Interahamwe ovdje. Vidim ih kako zamahuju mačetama da pobiju moju djecu. Moja jedina utjeha je pomisao da mogu izvaditi pištolj i pobiti nas brzo, prije nego što nas na smrt isijeku mačetama.”

Uvijek sam se čudila mračnim snovima svoga oca. Zašto nas je htio pobiti, kad smo se tako grčevito borili da preživimo?

Nakon još jedne od mnogo loših noći, majka je napustila oca, i povela nas, djecu, sa sobom. Stalno smo se selili iz jedne kuće u drugu da nas ne bi pronašao.

Jedne noći, dok sam duboko spavala, jedna ruka se provukla kroz prozor i pokušala me zgrabiti. Čula sam glas koji šapuće moje ime i moli za pomoć. Vrismula sam tako glasno da sam probudila majku, i ona je utrčala u moju sobu. Zavrištala je kad je vidjela oca kako se pokušava provući kroz prozor. Skupila je svu djecu u svoju sobu. Kako nas je pronašao?

Tatin glas je dozivao: “Dydine, draga moja, otvori mi – znaš da te puno volim. Nemoj biti kao tvoja majka. Vani je tako hladno.” Ovo su bile prve nježne riječi koje sam čula od odrasle osobe u jako dugo vremena. Počela sam plakati i otimati se od majke da otvorim vrata. Mama me je povukla nazad tako kako da sam mislila da će mi iščupati ruku. Tata je počeo skupljati kamenje i bacati ih kroz prozore. Razbio je sve prozore na kući. Prestrašeni glasovi su se javili iz okolnih kuća. Niko nije poznavao tog luđaka u noći.

Ujutro, otac nije bio tu. Ali vraćao se, opet i opet, uvijek noću, uvijek pijan, proklinajući moju majku, i dozivajući svoju djecu.

Niko nije govorio o očevim “epizodama” izvan porodice. Majka je naglašavala da je važno da njegova bolest bude tajna, da bi se zaštitila porodična čast. Meni i Filsu život je bio jadan, ali smo prihvatali da se jednostavno moramo nositi s tim. Mislili smo da je svaka porodica poput naše.

Odmah smo morali živjeti skupa kao Ruandanci. Nije bilo vremena da se oda počast mrtvima i sahrane njihova tijela. Nije bilo vremena za osvetu. Nije bilo vremena za žalovanje za srodnicima. Bili smo umorni od borbi, tako da je postojala spremnost da živimo zajedno i da nađemo načina da to uradimo.

Bilo je nekih 300.000 do 400.000 preživjelih, uglavnom žena i djece. Žene su se suočavale sa posebnom vrstom usamljenosti, jer je toliko muškaraca ubijeno. Nisu imale izbora osim da budu snažne i da izvuku zemlju iz najmračnijeg doba u njenoj historiji. Žene su morale preuzeti nove uloge jer je muškaraca bilo tako malo.

Baka je izgubila šestoro djece, ali kad god bismo išli kod nje, kuća joj je bila puna djece koju nismo poznavali. "Moj dom je dom svima koji svoj dom nemaju," govorila je.

Žene su prihvaćale siročad, obrazovale mlade, pokretale male poslovne djelatnosti, i učestvovali su odlučivanju na najvišem nivou. Moja mama je bila i u vojski, i gledala sam nju i mnoge druge kako grade zemlju na plodnom tlu.

Nisam izabrala da budem rođena u ovoj zemlji u njenom najmračnijem trenutku, kada su jedni Ruandani ubijali druge Ruandane. Ali taj etnički masakr koji нико nije mogao imenovati, svrstati u neku kategoriju, ili objasniti je prestao – nije ga zaustavio svijet koji je gledao, nego sami Ruandani.

Jedna je stvar znati i živjeti kroz taj užas, a sasvim druga je izvući snagu iz njega. Za mene, trenutak kada sam pretvorila bol u pozitivnu aktivnost došao je na školskom izletu u Memorijalni centar genocida u Kigaliju, kad mi je bilo 18 godina. Ušli smo u otvorenu prostoriju sa zidovima punim fotografija uništenja. Onda smo posjedali, i vodič nam je počeo pričati historiju sukoba između Hutua i Tutsija. Odjednom, svi su pažljivo slušali. Nismo znali priču u pozadini mržnje. Jednostavno, odrasli smo prihvaćajući je: Hutui mrze Tutsije, i Tutsi mrze Hutue.

Saznala sam da u ranoj historiji Ruande nije bilo plemena. Nemoguće je iskazati koliki je to imalo utjecaj na mene. Kao da je sve što smo učili o tome ko smo bila laž. Počeli smo postavljati pitanja. Moji kolege studenti su bile uzbudeni, ali ja sam bila potpuno shrvana. Pokušala sam se udaljiti iz grupe, izgubila sam se, i našla se u dječijoj sobi, kružnoj prostoriji punoj fotografija. Djeca su bila prelijepa. Natpisi su navodili njihova imena, šta su voljela, o čemu su sanjala, i koje su im zadnje riječi bile prije nego što su ubijena. Većina ih je molila za život. "Molim vas, oprostite mi", ponavljala se rečenica.

Kad god bih okrenula glavu da ne gledam, dočekalo bi me novo lice, nova priča. Dječja lica su bila puna radosti i svjetla. Sjela sam i zaronila lice među koljena, nagrnule su sve moje uspomene. Vidjela sam se sa tri i pol godine, u vrsti sa ostalima, u dvorištu našeg susjeda. Osjetila sam hladnoću staklenke mlijeka. Po prvi put, plakala sam zbog svega.

Gоворила сам саја себи: "Dydine, ти си преживјела. Погледај ову дјечу. Она никад нису имала прилику одрасти и остварити своје снove. Ти си толико сајалијевала саја себe, и кривила све друже за онo што ти сe десило, али ти имаш прилику. Можеш одлуčiti да све промјениш."

Našla me je jedna od prijateljica i rekla mi da je počela druga sesija. Kad sam ustala, bila sam druga osoba. Shvatila sam koliko sam imala sreće. Moj život više nije izgledao kao prokletstvo, nego kao prilika. Zaklela sam se da od tog dana više nikada neću kriviti druge za svoju sudbinu, ili za neuspjeh u oblikovanju vlastite budućnosti. Živjet ću život sa radošću.

Sve je u glavi: Kako PTSP utiče na mir

176

autorica Elizabeth D. Herman

Fotoreporterka i spisateljica koja sprema doktorat iz političkih nauka na Univerzitetu Kalifornija, Berkeley, **Elizabeth D. Herman** razmatra kako nacionalni narativ o sukobu može umanjiti značaj traume koju proživljavaju pojedinci, i kako zapravo viktimizacija mijenja hemiju mozga i način na koji razmišljamo. Nijedan proces pomirenja nije potpun, piše ona, bez razmatranja mentalnog zdravlja i prepoznavanja efekata posttraumatskog stresnog poremećaja (PTSP).

Svake godine, 25. marta uveče studenti Univerziteta u Daki, u Bangladešu, ponovo proživljavaju sjećanje na masakr koji se desio te noći 1971. godine, što ga je počinila pakistanska armija protiv profesora i studenata tog univerziteta. Taj napad je bio prva faza operacije Searchlight, iznenadnog napada na stanovnike onoga što je tada bio Istočni Pakistan, koji je obilježio početak devetomjesečnog sukoba koji u Bangladešu nazivaju Oslobođilački rat. Preživjeli ponovo kazuju svoje priče o tenkovima što tutnje ulicama i mećima ispaljivanim cijelu tu noć. Sharmin Murshid, bangladeška spisateljica i aktivistkinja koja je odrasla u kompleksu univerziteta sa ocem profesorom i majkom političarkom, sjetila se sljedećeg jutra: "Kad je svanulo, vidjeli smo koliko je sve izgledalo strašno – posvuda mrtva tijela."

Kako je taj rat trajao, nasilje je stiglo gotovo do svakog ugla zemlje i procjenjuje se da je ubijeno između 300.000 i tri miliona ljudi. Muškarci i žene diljem zemlje mobilizirani su da zaštite svoje porodice i domove, formiranjem gerilskih snaga i dizanjem na oružje. Procjenjuje se da je 30 miliona Bangladešana tokom tog rata bilo interno raseljeno, a stotine hiljada žena su silovali pakistanski vojnici. Sukob je okončan 16. decembra 1971., pobjedom Bangladeša, uz pomoć indijske armije.

Rat služi kao momenat koji definira nacionalni identitet u Bangladešu, moćan po svojoj sposobnosti da istovremeno evocira i narative žrtava i narative pobjednika. Sjećanje na njega se javno slavi kroz nacionalne praznike i spomenike, što se mobilizira u političke svrhe, i čuva kao primjer trijumfa dobra nad zlom u procesu rađanja nacije. Bangladeški građani znaju napamet hroniku tog rata, kao da je slikovnica.

Privatno, međutim, pojedinci imaju vlastita sjećanja na rat – komplikiraniji narativi borbe, gubitka, zbrke, nade, traume, i čak odrastanja. Službeno sjećanje, koje ostavlja malo prostora za odstupanje od dominantnog pamćenja, ne odražava te lične pojedinosti.

U njihovim vlastitim pričama o životu tokom rata, kako su mi ispričane u desetinama intervjuja koje sam vodila od 2010. do 2011, Bangladešani naglašavaju da zbog načina na koji se taj rat pamti, pojedinačne traume ostaju nerazriješene gotovo pet decenija nakon što je okončao. Jedna istaknuta bangladeška aktivistkinja ispričala mi je o svojim voljenima koje je izgubila od ruku pakistanskih snaga i opisala sjećanje na jednog prijatelja koga su bangladeški gerilci ubili: zbog njegove visine i svijetle kože, gerilci su ga pobrkali za Pakistana i na licu mjesta ubili. Kazujući mi tu priču, ona se rasplakala. Mada je decenijama razmišljala o ratu i prisustvovala javnim memorijalnim skupovima, nikada joj nije bilo dopušteno da otvoreno iznese svoje lične traume.

Četrdeset i sedam godina nakon rata, političko nasilje ustrajava u Bangladešu, a demokratija te zemlje suočena je sa značajnim izazovima, štrajkovima, političkim nasiljem, te proganjanjem disidenata i političkih protivnika što utiče na svakodnevni život i demokratske procese. Slične obrasce vidimo u drugim postkonfliktnim društvima – mir je postignut, ali taj mir nije ni stabilan, niti čvrst.

Eksperti i pripadnici akademske zajednice često nestabilnost objašnjavaju ukazivanjem na slabe institucije, nerazvijene političke partije, nedostatak (ili višak) nacionalnih resursa, i društvene boljke kao što je žilavi kriminal. Ali, identificirajući te uzroke neuspjelog pomirenja, oni rijetko uzimaju u obzir efekat psiholoških posljedica sukoba. Istraživanje na polju psihologije i neuronauke povećalo je razumijevanje naslijeda nasilja i utjecaj traume na mozak i tijelo, što može pomoći da se objasni zašto i kako mir djeluje ili ne uspijeva djelovati nakon sukoba. "Mi znamo iz istraživanja da proživjeti rat, imati jake neprijatelje, biti viktimiziran, zapravo mijenja način na koji razmišljamo," kaže Mike Niconchuk, viši istraživač u Beyond Conflict's Innovation Lab for Neuroscience and Social Conflict (Inovativna laboratorija za neuronauku i sukobe u društvu nakon konflikta). "Pored načina na koji razmišljate, on mijenja i neke aspekte hemije mozga, pošto bivanje žrtvom konflikta može utjecati na veličinu nekih dijelova vašeg mozga."

Stoga čak i na mjestima gdje ljudi i zajednice žele raditi zajedno, psihološki i fiziološki faktori mogu onemogućiti sposobnost zacjeljenja i učešća u procesima pomirenja – i na individualnom planu i na planu zajednice. U postkonfliktnim društvima, gdje nema podrške pomirenju sa traumama iz prošlosti i gdje nema načina da se ispitaju efekti izloženosti nasilju, naknadni efekti mogu trajati decenijama nakon što se rat okonča.

Istraživanje o načinima na koje mentalno zdravlje i pojedinačna iskustva rata utječu na izgradnju mira rijetka su iz nekoliko razloga. Prvo, tu je ono što naučnici nazivaju problem jedinice analize. Mir se smatra nacionalnim ili barem subnacionalnim pitanjem, dok se mentalno zdravlje obično vidi kao pitanje na nivou pojedinca. Drugo, postoji problem utvrđivanja odgovarajuće naučne discipline. Mentalno zdravlje se uglavnom posmatra kao područje izvan politologije ili vlasti, dok psiholozi ili neuronaučnici posmatraju rat kao nešto što je izvan opsega njihovog rada. Treće, mentalnim zdravljem se premašo bavimo u postkonfliktnim situacijama općenito, pošto se fizičkoj sigurnosti i zdravlju često pridaje ogroman značaj. Sve više se dešava da istraživači osporavaju takva ograničenja. Ali istraživanja su još uvijek preliminarna a mnoga pitanja su i dalje bez odgovora.

Predvidljivo, nekoliko studija koje su počele razmatrati vezu između izloženosti pojedinca konfliktu i perspektive mira došle su do donekle divergentnih nalaza. Politolozi su ustanovili da će pojedinci izloženi nasilju vjerovatno podržati nastojanja na pomirenju. Psiholozi, s druge strane, ustanovili su da negativni odgovori na izloženost nasilju, koje karakterizira posttraumatski stresni poremećaj (PTSP) umanjuju podršku pomirenju, a povećavaju podršku za nastavak nasilja. Taj raskorak sugerira da možda nije dovoljno razumjeti na jedan generalizirani način utjecaj koji proživljeno nasilje ima na perspektivu mira. Umjesto toga, moramo istražiti pojedinačne odgovore na život proživljen u nasilju i kako oni utiču na mir.

Ima logike da ljudi različito odgovaraju na život u ratu, ali ta ideja je često odsutna i iz akademskih istraživanja i, generalno, iz narativa. U stvarnosti, ljudi imaju veoma različite reakcije na doživljaj traumatskih događaja, od negativnih odgovora koje

karakterizira početak PTSP-a ili drugih poremećaja povezanih sa traumom, na jednom kraju spektra, do nikakve promjene u funkcioniranju u srednini spektra reakcija, do posttraumatskog rasta, ili funkcioniranju koje prevazilazi ono prije izloženosti traumi, na drugom kraju spektra.

Za pojedince koji reagiraju negativno na izloženost traumi, pojava PTSP-a može se pojaviti prilično brzo nakon konflikta ili u bilo kojem trenutku u kasnjim godinama. Precizni simptomi razlikuju se od osobe do osobe, ali oni mogu uključivati noćne more, flashbackove, intruzivne misli, i izljeve bijesa. Ono što je važno, PTSP uobičajeno karakterizira ono što psiholozi nazivaju abnormalna reaktivnost na prijetnju. To se najčešće manifestira kao neka vrsta hiperbudnosti, u kojoj pojedinci imaju pojačan odgovor na prijetnju: podražaji koje bi ljudi sa normalnom reaktivnošću na prijetnju mogli identificirati kao neprijeteće (naprimjer, vatromet) izazivaju puni odgovor na prijetnju. (Ponekad suprotno – zatvaranje reaktivnosti na prijetnju – karakterizira PTSP: pojedinci ne reagiraju na stvarne prijetnje odgovarajućom budnošću ili strahom.)

U neuronauci, studije su ustanovile da pojedinci sa pojačanom aktivnošću amigdale, dijela mozga koji upravlja svješću o prijetnji i odgovorima u vidu straha, pokazuju povećano nepovjerenje prema pripadnicima izvan svoje grupe. Tako, pojedinci koji su razvili PTSP čija je karakteristika povećana reaktivnost na prijetnju mogu biti manje voljni da stupaju u interakciju s pojedincima koje percipiraju kao neprijatelje, posebno s pripadnicima vanjskih grupa sa kojima su bili u sukobu – precizno, onima sa kojima bi se trebali pomiriti.

Ova neurološka realnost otvara pitanje ne samo kako graditi mir, već i koju vrstu podrške pojedinci i zajednice mogu trebati kao temeljne, prije nego što stvarno mogu početi razrješavati svoje ratne traume.

U jordanskom izbjegličkom kampu Za'atari, u kojem su smješteni ljudi izbjegli od sukoba u Siriji, rane su svježe, a sposobnost za kretanje onemogućena i fizički (najstroža pravila zabranjuju napuštanje kampa) i psihološki (pristup bilo kakvoj podršci na planu mentalnog zdravlja ili psihološkoj podršci veoma je ograničen).

U jednom nedavnom razgovoru s malom grupom sirijskih izbjeglica koji rade sa Questscope, nevladinom organizacijom čiji je fokus na mlađim i na mlađim odraslim osobama pogodenim sukobom, jedan 30-godišnji sirijski izbjeglica koji živi u Za'atariju razmišljaо je o tome šta bi on želio reći, s obzirom na ono što sada zna, o onoj verziji sebe koja je četiri godine ranije stigla u kamp. Odgovorio je da ideja da mentalno zdravlje nije prvenstvena potreba, poput potrebe za skloništem ili vodom, nema utemeljenja. Bez sposobnosti da se rješavaju psihološke ratne rane, dodao je,

malо se toga drugog može postići. Prisjetio se svih problema među mладима u kampu kada su tek stigli – nasilja, sukoba i nemira – ali je primijetio da su se, nakon što su zajednica i lokalne organizacije počele pružati, kako doslovni tako i figurativni, prostor za rješavanje individualnih trauma, društvene mreže počele ponovo uspostavljati, a nasilje postepeno nestajalo.

U svom radu "A Theory of Human Motivation" ("Teorija ljudske motivacije") (*Psychological Review*, 1943.), Abraham Maslow predlaže rangiranje raznih čovjekovih potreba. Koncept Maslowljeve hijerarhije potreba često se predstavlja kao piramida, sa pet nivoa organiziranih prema važnosti. Maslowljeva je teorija da su donje četiri kategorije – od najniže prema najvišoj, biološke i psihološke potrebe, potrebe za sigurnošću, ljubavlju i pripadanjem, i poštovanjem – potrebe deficijencije (ako nisu ispunjene, pojedinac će osjećati anksioznost). Nadalje, te potrebe moraju biti u velikoj mjeri zadovoljene prije nego što pojedinac može postići samoaktualizaciju – ispunjenje svog istinskog bića, jedinu potrebu za rastom, koja se nalazi na vrhu piramide.

Olakšanje nakon sukoba često se strukturira tako da se ispune donja dva nivoa Maslowljeve hijerarhije potreba, koji prioritet daju skloništu, vodi, hrani i fizičkoj medicinskoj pomoći. To je dijelom stoga što su to najočiglednije potrebe u postkonfliktnim situacijama, a dijelom stoga što su to potrebe za čije su pružanje najveće humanitarne organizacije obučene (i za koje dobijaju finansijska sredstva). "Niko ne postavlja pitanje kad mi liječimo fizičke povrede koje vidimo u ratu, a ipak postajemo jako sumnjivi kada govorimo o mentalnim povredama," izjavio je Niconchuk iz organizacije Beyond Conflict.

Međutim, moderni konflikti sve su više dugotrajni i ljudi koji su prisilno raseljeni u tim okolnostima proživljavaju neodređeno stanje krajnje neizvjesnosti. Prema Svjetskoj banci, dvije milijarde ljudi trenutno živi na mjestima pogodenim krhkošću institucija, konfliktom i nasiljem. Trenutno je više od 65 miliona izbjeglica, azilanata, i interno raseljenih osoba razbacano diljem planete. Većina izbjeglica u Za'atariju tu boravi skoro četiri godine; još uvijek im nije dozvoljeno da sagrade trajna skloništa, a funkcionalan sistem kanalizacije sagrađen je tek 2017. godine (kamp je uspostavljen 2012.).

Zašto se psihološka dobrobit posmatra kao nešto što se može usput rješavati? "Logika bi nam kazala da morate početi tako što ćete osigurati opstanak ljudi... prije nego što možete popravljati štetu [za mentalno zdravlje] koja je nanesena zbog manjka sigurnosti," kaže Niconchuk. "Ja to razumijem, ali realnost zona konflikta je toliko drugačija, a stvaranje sigurnosti je tako subjektivan pojam da bi moglo biti potrebne decenije da se postigne. Pogledajte Afganistan. Zar ne treba da se brinemo o mentalnom zdravlju pošto taj konflikt traje već 25 godina?"

Kada izbjeglica negdje preseli ili se konflikt završi, trauma koja je preživljena tokom rata ne nestaje. Zapravo, ona se može samo pojačati. Pojedinci mogu biti prepušteni osjećaju da nešto s njima nije u redu ili da su "ludi" zato što se, nakon što su izbjegli neposrednu prijetnju konflikta još uvijek osjećaju anksioznim ili deprimiranim. Oni mogu biti opterećeni osjećajem gubitka ili krivicom onog ko je preživio. Mogu se osjećati uznemirenijim ili nesigurnijim u miru, nego u ratu.

Ali zacjeljivanje se može desiti na mnogo načina. Ispričati svoju priču i – ono što je ključno – mogućnost da vas neko sasluša jedan je od najlakših mogućih i najvažnijih oblika suočavanja sa traumom. Istraživanje je pokazalo da terapija iznošenja narativa, koja traži od pojedinaca da postave traume iz prošlosti u širi narativ svog života, tim pojedincima omogućava da takve događaje integriraju kao dio jedne koherentne životne priče. Neklinički pristupi su također usvojili pripovijedanje priča kao način suočavanja sa traumama iz prošlosti i ponovnog zamišljanja budućih mogućnosti. Organizacija #MeWe International Inc. radi sa mladim ljudima pogodenim prisilnim raseljenjem, koristeći pripovijedanje priča kako bi se redefinirali narativi jedne zajednice i pomoglo mladima i mladim odraslim osobama da sebe zamisle kao agense promjene.

“Pripovijedanje priča je ekstremno važno za samosvijest, za izgradnju otpornosti, i za formiranje prosocijalnih odnosa,” kaže Mohsin Mohi Ud Din, osnivač i direktor organizacije #MeWe. Ono jača osjećaj da osoba može uživati pravo da oblikuje svoj vlastiti narativ; priča, dodao je on, nije samo “konsekvenca stvari, već je to izbor koji mi živimo i dišemo.”

Za sada mnogo istraživanja psiholoških naknadnih efekta konfliktata koje imamo dolazi iz studija koje se provode u zapadnim zemljama. Da li se nalazi tog korpusa istraživanja “prevode” u druge kulture i da li se poznati zlatni standard liječenja PTSP-a primjenjuje u svim postkonfliktnim društвima, otvorena su pitanja. Potrebno je više istraživanja da bi se identificirala i testirala efikasnost načina bavljenja naslijedima nasilja koja se uspostavlju u lokalnim sredinama, kao i osnaživanja lidera zajednice koji će onda pomagati u liječenju. Istraživanje također zahtijeva više finansijskih sredstava: samo 0,4 posto ukupne pomoći za zdravlje u svijetu ide na mentalno zdravlje.

Bilo da nasilje još traje, kao što je slučaj u Siriji, ili da je staro decenijama, kao što je to u Bangladešu, produbljivanje našeg razumijevanja kako psihološka naslijeda rata utiču na zacjeljivanje među pojedincima i zajednicama od ključnog je značaja za spoznaje o tome kako graditi trajni mir. U novima situacijama produženih konfliktata i nestabilnog mira, briga za mentalno zdravlje je prevashodna potreba, a razumijevanje nijansi čovjekovih reakcija na nasilje i traumu povećat će perspektive mira nakon sukoba.

“Mir dolazi od ljudi koji saraduju sa drugima i iz ničega nešto stvaraju,” kaže Mohi Ud Din. “To je ono što ljudi čini ljudima. Zato mi preživljavamo – zato što imamo sposobnost da stvaramo na način koji druga stvorenja nemaju.” I dodaje: “Mir je zamišljena realnost, ona koja se za generacije zajednica i ljudi, i kultura, pokušava graditi kroz njihove riječi i priče.”

BOSNA I HERCEGOVINA

182

Ron Haviv
Bosna i Hercegovina tada
(1992–96)

Anthony Loyd
Bog neće zaboraviti

Ron Haviv
Bosna i Hercegovina sada

Elvis Garibović
Vuk kojeg hraniš

Predrag Peđa Kojović
Opasnost nametnutog mira

Bosna i Hercegovina tada (1992–96)

185

autor Ron Haviv

Kad sam u martu 1992. stigao u Jugoslaviju, nisam pretpostavljao da će trenutak označiti početak putovanja koje će trajati više od 25 godina. Tenzije su već bile velike, a nasilje je počelo izbijati u gradu Bijeljina na bosansko-srpskoj granici. Zajednica se brzo podijelila po etničkim linijama i ovdje su započeli mržnja i barbarstvo koji su trebali postati normalni u godinama ovog rata: bankar koji se borio protiv brijača, školski učitelj koji se borio protiv prodavača namirnica. Bio sam svjedok potpunog sloma civilnog društva.

Nasilje je eskaliralo dolaskom bivšeg srpskog fudbalskog huligana, a sada vojskovođe Arkana i njegove paravojne jedinice Tigrovi. U roku od nekoliko sati po dolasku u Bijeljinu oni su izvršili svoju misiju čišćenja grada od onoga što su nazivali “muslimanskim fundamentalistima”. Fotografisao sam paravojne formacije koje su pogubile nenaoružane muslimanske civile i zarobile mladog muškog civila, koji je kasnije pronađen mrtav.

Rođeno je etničko čišćenje.

Ove slike, objavljene širom svijeta, bile su nagovještaj onoga što će doći. Rat je trajao gotovo četiri godine, s više od 100.000 poginulih i gotovo dva miliona raseljenih.

Foto © Ron Haviv

Stranice 186-187: Bosanci izbjegavaju snajpersku vatru na mirovnom skupu u Sarajevu u Bosni i Hercegovini. Oni su pozivali na očuvanje multietničkog društva kada su naoružani ljudi iz radikalne srpske političke stranke otvorili vatru na masu. Kasnije tog dana gomila je u znak protesta upala u zgradu parlamenta. 6. aprila 1992.

Gore: Grafiti na zidu izvan Sarajeva, 1994.

Dolje: Haruš Ziberi, musliman, moli za svoj život od srpske paravojne jedinice koju je predvodio vojskovodja Arkan tokom prve bitke rata u Bosni. Kasnije je tokom ispitivanja bačen sa prozora i na kraju je pronađen u masovnoj grobnici. 2. aprila 1992.

Gore: Kada su mediji početkom avgusta 1992. godine otkrili zatvorenicike logore bosanskih Srba, Haviv je bio sa nekolicinom novinara koji su imali ograničen pristup na nekoliko sati. Fotografirao je iscrpljene muškarce koji su očajnički htjeli ispričati svoju priču, ali znao je da bi to vjerojatno vodilo do njihove smrti. Elvis Garibović je s desne strane kadra, leđima okrenut kameri. Pročitajte njegovu ličnu priču na stranici 232.

Dolje: Sarajevsko predgrađe Grbavica. Srbin pokušava da ugasi požar u svom bloku koji su izazvali srpski piromani. Piromani su pokušavali natjerati čovjeka da napusti grad umjesto da ga puste da ostane pod bosanskom vladom koju predvode muslimani. mart 1996.

Stranice 190-191: Željko Ražnatović, zvani Arkan, bio je srpski paravojni komandant čija je jedinica Tigrovi bila odgovorna za ubijanje hiljada ljudi tokom bosanskog rata. Ovde su Tigrovi Abdurahama i Hamijetu Pajaziti, zajedno sa Ajšom Šabanović, izvukli iz kuće koja je prikazana i ubili ih na ulici tokom prve bitke za etničko čišćenje u Bijeljini. Arkan je kasnije optužen za ratne zločine. Bosna, 2. aprila 1992.

Gore: Srpski zatvorenik se ponovo sastaje sa porodicom nakon puštanja iz zatvorskog logora u srednjoj Bosni, avgusta 1992. Godine

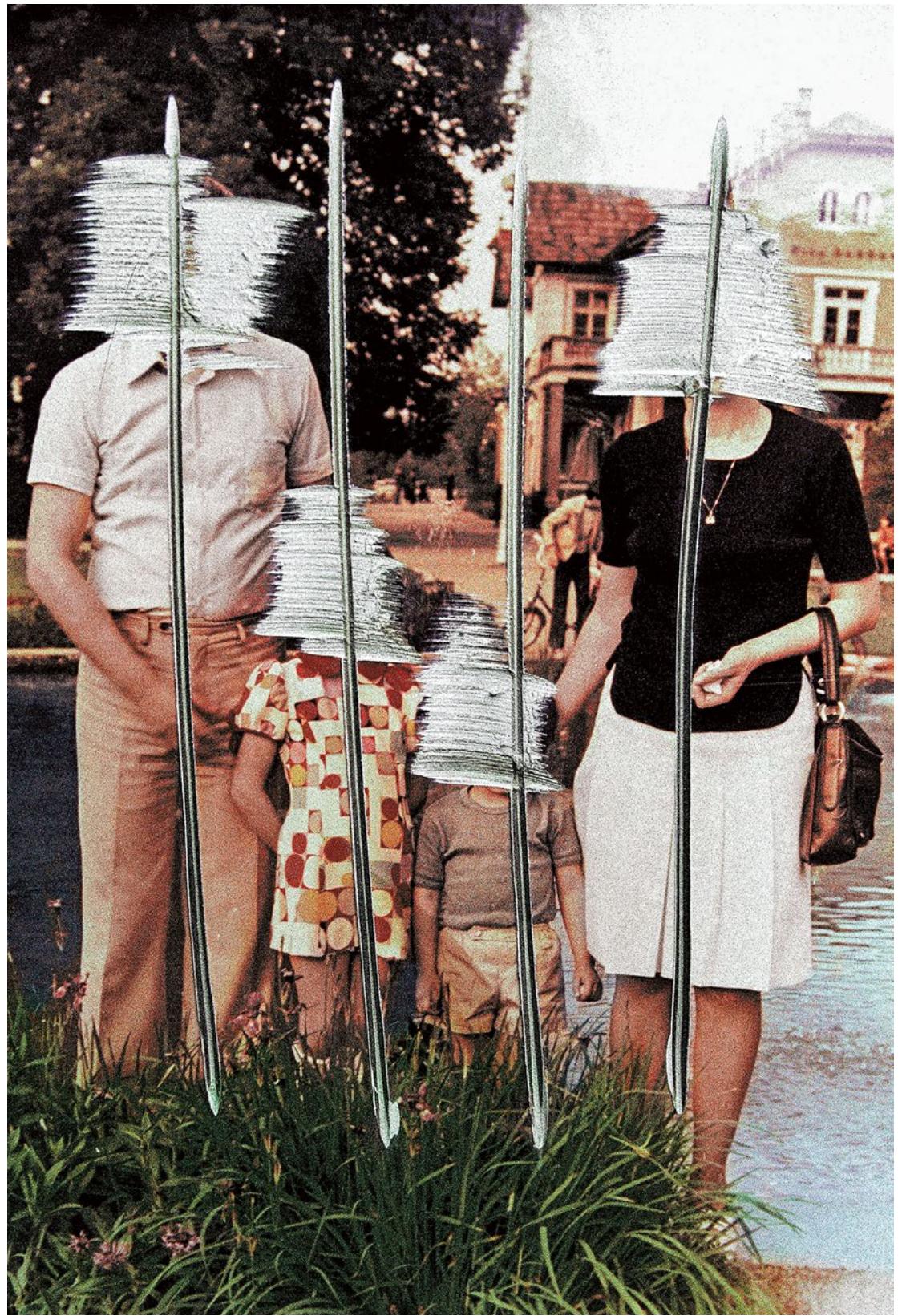
Dolje: Srbi bagerom ekshumiraju svoju rodbinu iz grobova na lokalnom groblju u Ilidži u Bosni, prije nego što su pobjegli iz Sarajeva. Mart 1996.

Srpsko rukovodstvo odlučilo je napustiti Sarajevo kada je Daytonski sporazum ponovo ujedinio grad pod vlašću bosanske vlade koju su predvodili muslimani.

Gore: Senad Medanović, preživio je masakr, pronašao svoj dom u ruševinama nakon što je bosanska vojska zauzela njegovo selo od srpskih snaga. Srušio se nakon što je shvatio da stoji na mjestu za koje se vjeruje da je masovna grobnica 69 ljudi, uključujući grobnicu njegove porodice.

Dolje: Američki vojnici na Brčkom koridoru, u zimu 1995. Stigli su da provedu Daytonski sporazum kojim je okončan rat u Bosni. Više od 30.000 vojnika iz različitih nacija je mirovne snage.

Lijevo: Porodica Fako otkriva unakaženi porodični portret kada se vrate u svoj dom u predgrađu Sarajeva, u Bosni, 17. marta 1996. Srbi koji su okupirali kuću napustili su grad dok je bosanska vlada pod vodstvom muslimana ponovo ujedinila grad. Uzeli su iz kuće namještaj bosanske porodice i ostatak njihovih stvari i ostavili samo ovu fotografiju.

Gore: Nedžiba Salihović, koja je izgubila muža i sina u masakru u Srebrenici, vrišti na vojnika UN-a u izbjegličkom kampu u Tuzli, u Bosni, 17. jula 1995.

Preko 7.000 muškaraca pogubljeno je dok su srpske snage zauzele zaštićenu zonu UN-a u Srebrenici, a hiljade tijela pronađenih u masovnim grobnicama širom grada još uvijek nije identifikovano. (Vidi Salihović 23 godine kasnije u eseju Rona Haviva "Bosna i Hercegovina sada", strane 212-213.)

Bog neće zaboraviti

196

autor Anthony Loyd

Godine 2016, jedan sredovječni muškarac i njegov maleni sin uđu u autobus u Vitezu, koji svakog utorka vozi za Sarajevo, na redovne pregledе kod ljekara. Dječak, star oko 10 godina, ide u grad kod specijaliste. Gledajući ih sa svog sjedišta u autobusu, žena po imenu Irena primijetila je da se otac prema dječaku odnosi nježno i brižno tokom tog jednosatnog putovanja do bosanske prijestolnice.

“Vidjela sam ga kako se saginje i govori nešto poput: “Dušo, ko ti je tako svezao pertle?”, prisjećala se 38-godišnja Irena, koja je tada radila kao službenica za odnose s javnošću u Sarajevu i тамо svaki dan putovala od svoje kuće u Vitezu. “A dječačić bi rekao: „Oh, mama!“ I onda bi mu otac nježno svezao perlu u mašnu.”

Ponekad, kad bi imala priliku, Irena bi tog čovjeka gledala u lice dok je ulazio u autobus i rekla mu “Dobro jutro”. Kad bi ga tako pozdravila, muškarac bi nešto promrmljao i zagledao se u pod.

Nikad nisu razgovarali, ali Irena je o tom čovjeku saznala mnogo od onog dana, 2015. godine, kad je otišla na početak suđenja u Sarajevu. Šestorica muškaraca, sve bivši pripadnici Bosanske armije, optuženi su za premlaćivanje na smrt vojnika, bosanskog Hrvata, nakon što su ga, 22 godine ranije - u septembru 1993. godine, zarobili u jeku sukoba između muslimanske i hrvatske zajednice u toj zemlji. Suočili su se i s optužbom da su zlostavljali i druge hrvatske zarobljenike.

Ubijeni, Ilija Omazić, bio je civil koji je na početku rata bio regrutiran u lokalnim snagama bosanskih Hrvata, Hrvatskom vijeću odbrane (HVO). U napadu, jednog ranog jutra, zarobile su ga muslimanske vojne snage u selu u okolini Viteza, na manje od dva kilometra od njegove kuće. Svjedoci su se sjećali da su ga muslimanski borci - koji su očito prepoznali Omazića, četrdesetogodišnjaka i oca četvero male djece - opkolili i pozvali po imenu. Živog su ga zarobili. Bilo je to 18. septembra 1993. godine. Zvuk napada, pucnjave i eksplozija jasno se čuo u Omazićevoj porodičnoj kući u južnom dijelu grada. Njegova supruga Smiljka pokušala je ignorirati zvukove dok se spremala da peče kolače za proslavu rođendana svojih dviju kćeri.

“Onda nam je, oko 14 sati, komšija došao i pokucao na vrata”, ispričala mi je Smiljka kad smo se sreli mnogo godina kasnije. “Samo su rekli: ‘Ilija je zarobljen’. Prošla je najduža noć u mom životu. Sjedila sam u kući, bez struje, sa svom svojom djecom, očajnički u potrazi za nove vijesti, znajući samo da mi je muž zarobljen.” Deset dana kasnije došlo je do razmjene između suprotstavljenih snaga, HVO-a i bosanske vojske. Ti aranžmani, u kojima su zatvoreni ili tijela poginulih vojnika razmjenjivani tokom mjestimičnih prekida vatre, bili su redovna pojava tokom

Tokom raspada Jugoslavije stasala je jedna generacija mlađih novinara. Anthony Loyd je imao 25 godina kada je naučio srpskokravatski od konobarice u londonskom Notting Hillu. Kasnije je spakirao kofere i stopirao ka istoku, do Sarajeva, gdje je bjesnio najgori evropski sukob nakon Drugog svjetskog rata. Sljedeće četiri godine proveo je izvještavajući o krvavom ratu za utjecajne novine da bi konačno napisao ličnu priču “Moj rat je prošao, tako mi nedostaje”. Loyd se vratio u Bosnu i ponovo uspostavio vezu sa žrtvama i preživjelima iz 1990-ih, nastojeći gledati ono što se krije iza fasade mira kako bi svjedočio jednu novu generaciju u potrazi za pomirenjem. Otkriva da oprštanje dolazi u mnogim formama. Neke žrtve rata u stanju su nastaviti živjeti. Drugi su još uvijek zaglavljeni u metežu prošlosti.

rata. Na taj se način Ilija vratio kući. Ipak, čovjek koji je bio živ zarobljen vraćen je kao leš, strašno unakažen premlaćivanjem i mučenjem, tako da mu je tijelo bilo jedva prepoznatljivo.

Bijes je brzo zamijenio tugu njegove porodice. Smilka mi je rekla da joj se "gade" svi muslimani i poželjela da više nikad s njima ne komunicira.

Njezin bijes nije poznavao granice. Još dugo nakon toga, čak je psovala na vozila sa hrvatskim oznakama koja su prolazila uzbrdo kraj njene kuće prema selu u kojem joj je suprug bio zarobljen.

"Put prolazi tik pored naše kuće", rekla je, "i kad god bi prošao bilo koji odrasli muškarac vojne dobi, psovala bih im: 'Kako si, jebote, ti još živ kad je moj muž mrtav?' Trebalo je proći dosta godina da prihvatom da ne moraju svi umrijeti umjesto njega."

Ilijina djeca nisu mogla razumjeti šta je zadesilo čovjeka kojeg su obožavali. Više od godinu dana nakon njegovog ubistva, njegova najstarija kći, koja je imala samo 12 godina kad je on ubijen, nestajala bi i onda bi je pronašli kako plače kraj očevog groba. Dvije decenije kasnije, sada već odrasla žena sa malim djetetom, osjećaj odsustva oca konstanta je njenog života.

"Nedostaje mi", rekla mi je dok smo sjedili i razgovarali u porodičnoj kući u Vitezu, u jesen 2017. godine, 24 godine nakon ubistva njenog oca. "Nedostajao mi je zbog stvari poput mojih rođendana, mature, rođenja moje kćeri. I dalje mi nedostaje. To nedostajanje se nikada neće promijeniti.

"Ali i ja sam ostala u nevjericu", dodala je. "Mislim, kakva životinja moraš biti da nasmrt pretučeš zarobljenika? Monstrum, zar ne? " Pitanje koje je ponovo počelo proganjati utorkom kad

je viđala onog čovjeka i njegovog dječaka u autobusu za Sarajevo.

Ona je Irena. A čovjek s kojim je utorkom zajedno putovala bio je jedan od šestorice optuženih da su nasmrt pretukli njenog oca.

"Više se ne ljutim", rekla je ravnodušno. "Očekivala sam monstruma, a vidjela sam oca zabrinutog zbog sinovljeve bolesti. Ponekad smo sjedili jedno blizu drugog. Rekla bih mu "zdravo", a on bi izgledao uplašeno. Čini se da je njemu bilo teže gledati me u lice, nego meni njega. Ali stvarno, ne mrzim ga."

Čovjek više ne putuje autobusom. U jesen 2018. godine završen je postupak protiv šestorice bivših vojnika. Dvojica su oslobođeni. Čovjek u autobusu bio je jedan od četvorice koji su osuđeni na ukupno 27 godina zatvora zbog sudjelovanja u sistematičnom mentalnom, fizičkom i seksualnom zlostavljanju hrvatskih zarobljenika. Optužnica za ubistvo Ireninog oca povučena je zbog nedostatka dokaza.

NA PUTU POMIRENJA

Pomirenje je i dalje siroče u Bosni, koje lebdi u sjeni rata koji i dalje progoni traumatizirano stanovništvo nakon više od dvije decenije mira. Nasuprot tome, mržnja je njegov povlašteni rođak, što Irenin stav čini još izuzetnjim.

Iako su Daytonskim sporazumom 21. novembra 1995. godine okončana neprijateljstva, zaustavljene su gotovo četiri godine krvoprolića koje je košталo više od 100.000 života i u kojem je genocid počinjen prvi put u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, u mnogim aspektima sukob je bio prije zamrznut nego okončan. Jednu generaciju nakon

prestanka borbi, pokretačke snage rata – nacionalizam, separatizam i etnička netrpeljivost – ne samo da opstaju, nego cvjetaju, dok su jako male šanse za pomirenje i oprost, dvije ključne komponente trajnog mira. Mnogi vide Daytonski sporazum kao korijen problema koji paralizira Bosnu, stavljajući je u stanje ni rata ni mira. Sporazumi se temelje na priznanju dva odvojena etnička entiteta u Bosni i Hercegovini: uglavnom muslimanske i hrvatske Federacije Bosne i Hercegovine i gotovo isključivo srpske Republike Srpske. Tvorci Daytonskog sporazuma nisu namjeravali da ove strukture budu trajne, a sporazum je uključivao mehanizme za ustavne promjene zasnovane na političkom konsenzusu.

Ali, bosanskohercegovačko političko rukovodstvo nikad nije postiglo bilo kakav konsenzus, tako da 22 godine nakon završetka rata ključni sporovi oko sastava države ostaju neriješeni. Politički dijeleći državu duž etničkih linija, mirovni sporazum koji je okončao sukob ugradio je takoder u novi bosanski identitet upravo one nacionalističke ideologije koje su izazvale rat.

Četiri različita nivoa državnih tijela – direktno izabrano tročlano predsjedništvo, izvršna vlast (Vijeće ministara Bosne i Hercegovine), dvodomni parlament (Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine) i autonomne strukture lokalne uprave svakog od dva bosanska entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) – zacementirali su ove podjele, stvorivši zastoj. Ukupni rezultat je izuzetno komplikiran, duboko neučinkoviti oblik hibridnog upravljanja, kojim dominira etnička politika i gdje Republika Srpska još uvijek želi razdvajanje, hrvatske stranke agitiraju da napuste Federaciju, a Bošnjaci ili bosanski muslimani se bore za veći udio centralne moći.

Neke manifestacije unutrašnjih podjela države su smiješne. Naprimjer, bosanske vlasti koje se stalno oko nečeg natječu nikad se nisu uspjele dogоворити о тексту државне химне. Nakon proglašenja nezavisnosti земље 1992. године, прва босанска химна била је „Jedna si jedina“. Ali то је након рата одбаћено због прitužби босанских Хрвата и босанских Срба да пјесма представља само Bošnjake. Надаље, 1999. године су босанске власти усвојиле још једну химну, „Interlude“. Овaj пут се нису успјели договорити око текста. Године 2009, надајући се да се нашао компромис, парламентарна комисија прихватила је текст који завршава узбудљивим sloganom: „Zajedno idemo u будућност“. Ali парламент ни ове стихове никад nije одобрио – тако да ствар остале нерiješene, химна без текста.

Ostali aspekti bosanske podjele imaju štetnije dugoročne posljedice. Većina školskog sistema u zemlji razdvojena je po etničkim linijama, tako da čak i u Federaciji muslimanski i hrvatski učenici često uče po različitim nastavnim planovima i programima, sa neizbjježnim posljedicama. A s obzirom da se suprotstavljene strane ne mogu složiti oko narativa rata 1992–1995, nastavni planovi obično izostavljaju tu temu.

Svi se možemo složiti da je “rat bio loš”, kaže Enes Muslimović, 24-godišnji Bošnjak, fotograf koji je rođen 12 dana nakon što su hrvatske trupe HVO-a u novembru 1993. ubile njegovog tetka, zarobljenog bosanskog vojnika. “Ali izuzme li se to, podjele su i dalje jake.” (Posjetio sam njegovu porodicu 2015. godine kada sam pisao nastavak njihove priče, o kojoj sam prvi put pisao tokom rata.) Duhoviti, oštroumni i ljubazni

Enes je govorio bez gorčine i s lakoćom je pričao o susretu s prijateljima Hrvatima u lokalnom noćnom klubu Tron, gdje su mladi Bošnjaci i Hrvati, čiji su očevi izašli iz žestokog i krvavog rata vođenog prije četvrt vijeka preko linija fronta udaljenih samo stotinjak metara, sada pili i plesali zajedno, naizgled neometani ratnim utvarama. Ali Enesov glas imao je prizvuk zabrinutosti dok je govorio o odvojenim bosanskim školama i nesposobnosti članova svake od tri glavne zajednice da vide dalje od sopstvenih iskustava i nađu ono što ih spaja.

“Niko nije spreman kritizirati postupke vlastite strane u ratu”, rekao je. “A sa tolikom segregacijom u školi, ako sukob ikad ponovo započne, bit će mnogo lakše formirati etnički podijeljene bataljone. Samo ih treba izvesti iz razreda pravo u jedinice.”

Ova mlađa generacija, čiji je dio i on sam i koja predstavlja najbolju nadu za Bosnu, napušta zemlju u ogromnom broju, glasaju protiv političke stagnacije i ekonomske propasti. Zapravo, Bosna ima najveću stopu nezaposlenosti mladih na svijetu: 67,6 posto.

Ta statistika je tek jedna brojka u trendu sveopćeg pada. Ostale brojke su jednakom sumorne. Bosansko stanovništvo je smanjeno za petinu u odnosu na predratno; broj umrlih je veći od broja rođenih, a trenutna stopa emigracije iz zemlje je toliko ekstremna da je sad na 16. mjestu u svijetu po glavi stanovnika, što je stopa egzodus-a daleko veća nego u bilo kojoj drugoj balkanskoj zemlji.

S obzirom na ovu jezivu listu, nije ni čudo da se korijeni rata još uvijek pružaju široko i duboko i da se mir može definirati više kao odsustvo borbe, nego kao postojan napredak u bolju budućnost.

Ipak, uprkos svemu –usred sve nesreće

i nesloge – pronašao sam bezbroj pojedinaca, poput Irene Omazić u Vitezu, odlučnih da se bave pitanjima pomirenja kao činom svjesnog ličnog izbora, umjesto da se predaju olakim diktatima mržnje.

“Neki preživjeli otkrili su da potreba da prigrle život zahtjeva odustajanje od ogorčenja; drugi, da vrijednosti koje im je usadila porodica omogućile da odaberu toleranciju. Mnogi su otkrili da je rad sa članovima druge etničke grupe na kraju ublažio njihov bijes. Drugi ostavljaju po strani svoje tugovanje, očekujući da će kaznu odrediti neka viša sila.

“Mogu reći da osjećam mir ne zbog bilo čega što je neko drugi uradio da nam dovede mir u Bosnu – gonite ih”, rekla mi je Irena, ocrtavajući tako svoj put ka toleranciji prema ljudima koji su joj ubili oca. “Mir je nastao pod raznim domaćim utjecajima: pod utjecajem moje porodice; kroz vlastiti identitet; kroz religiju; a možda i kroz obrazovanje, iako je obrazovanje posljednje na listi, pošto je bilo podijeljeno.”

Zastala je.

“Ali kad razmišljam o očevim posljednjim trenucima i pitam se koje su mu bile posljednje riječi, sjetim se i ne mogu disati. Onaj teret se vratí.”

“ISTINA JE U GLAVAMA LJUDI”

Hodajući po poprištu masakra jednog jesenskog popodneva 1993. godine, naišao sam na tri mrtve žene, otvorenih očiju, zagledane u podignuti poklopac trapa za žito. Jednoj je više puta pucano u prsa, drugoj u grlo, trećoj u usta. Bile su zbijene, rame uz rame, i držale su se za ruke, tražeći sigurnost i solidarnost suočene sa smrću.

Svi su to bili muslimani koji su pobijeni u jednom vanjskom zahodu u selu Stupni Do, kada su ga hrvatske snage HVO-a zauzele 23. oktobra 1993. godine. Hrvatske snage su ubile ukupno 37 osoba u masakru koji je uslijedio. Najmlađa žrtva imala je dvije godine.

Ono što nisam znao tada, a saznao sam tek kasnije, jeste da je u toj jami bila i jedna preživjela osoba. Godine 2017, 24 godine kasnije, sjedio sam u kafiću u Varešu, oronulom industrijskom gradu koji je nekad bio veliki rudnik željeza i željezara, i razgovarao sa Mufidom Likić, koja se kao 14-godišnja djevojčica sakrila ispod svoje 21-godišnje sestre Medine u jami. Mufida je već krvarila iz rane na lijevoj nozi, rane koju je zadobila kad je vojska pucala na nju dok je trčala u sklonište. Ležala je skrivena, ranjena i šutke, dok su joj ubijali sestruru, zajedno s tetkom i rođicom.

Mufida je čekala sat vremena zatrpana ispod mrtvih, sve dok nije bila sigurna da su ubice otišle. Zatim se izvukla ispod tijela i izašla vani, penjući se uzbrdo prema šumi, gdje se susrela sa ostalim preživjelima.

Četrnaest godina kasnije, 2007. godine, svjedočila je u Hagu na suđenju dvojici bosanskih Hrvata, Milivoju Petkoviću i Slobodanu Praljku. Obojicu je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) kasnije proglašio krivim za višestrukе ratne zločine, uključujući i direktno učešće u masakru u Stupnom Dolu. Osuđeni su na 20 i 25 godina zatvora.

Pravosudna saga se nastavila kada je 29. novembra 2017. jedan od osuđenih, Slobodan Praljak, progutao bočicu s otrovom i izdahnuo jer je MKSJ odbio njegovu žalbu na presudu u jednom od svojih završnih procesa.

Nakon samoubistva Slobodana Praljka, predsjednik Hrvatske biskupske konferencije je osudio ono što je nazvao, "nepravedne presude" Međunarodnog suda i izjavio da su optužbe protiv optuženih krivaca lažne. "Moramo živjeti dobro jedni s drugima i sarađivati", rekao je zadarski nadbiskup Želimir Puljić, "ali ne možemo graditi budućnost kada se o našoj historiji govore laži."

Tako žestoke izjave moćnih ličnosti odražavaju trajnu kulturu negiranja. Uprkos ovoj atmosferi, Mufida kaže da smatra da je Sud u Hagu pružio određeni osjećaj olakšanja žrtvama ratnih zločina. To im je dalo osjećaj da ih se čulo.

**"Bila sam 14-godišnja djevojčica koja se dugi niz godina sjećala kako su me progonili, pucali na mene, i kako sam se sakrila ispod sestre koja je ubijena ležala na meni, prije nego što sam pobegla iz sela u plamenu", rekla je.
"Pomoglo mi je to što sam mogla ustati na sudu i reći: 'Dogodilo se to i to', pomoglo mi je što su me slušali. Ali da sam tražila veći osjećaj olakšanja, ne bih ga baš pronašla. Umjesto toga, dobila sam osjećaj djelomične pravde."**

Rezolucijom 827 Vijeća sigurnosti UN-a u maju 1993. godine osnovan je MKSJ, specijalno radi suđenja za zločine počinjene na teritoriji bivše Jugoslavije. Sud je smješten u Haagu i tokom svog 24-godišnjeg postojanja optužio je ukupno 161 osobu. Posljednju presudu je donio u novembru 2017. godine.

MKSJ je prvobitno promovirao stav da će njegov rad doprinijeti pomirenju u Bosni, kroz rasvjetljavanje krivice pojedinaca – umjesto stvaranja osjećaja kolektivne odgovornosti cijele etničke grupe. Ali ta je težnja u velikoj mjeri poražena, barem kratkoročno, zbog načina na koji su nacionalisti u Bosni presude MKSJ-a tretirali kao taoce vlastitih političkih ciljeva.

S obzirom da su većinu optuženih u Bosni činili Srbi, rukovodstvu bosanskih Srba nije bilo teško objaviti presude MKSJ-a za zavjeru protiv Srba, te time uništavajući nade MKSJ-a u pomirenje kroz prihvatanje jedne zajedničke istine a, umjesto toga, su percepciju suda usadili u svoj kao nacionalni mit. Vodstvo bosanskih Hrvata i sad je podjednako uvjereni da je sud iz političkih razloga preveličao svoju, inače manju ulogu u ratnim zločinima. U međuvremenu, mnogi Bošnjaci su se, zanemarujući umiješanost vlastite strane u zločine, radije usredsredili na veće zločine svojih neprijatelja, potpuno definirajući svoj odnos sa bosanskim Srbima kroz prizmu genocida koji su oni nad njima počinili. To je bilo upravo suprotno prvobitnoj namjeri MKSJ-a.

Posebno me je pogodilo kad sam 2017. godine upoznao Momčila Krajišnika, vodećeg nacionalistu bosanskih Srba tokom rata. MKSJ je osudio Krajišnika na 20 godina zatvora i on je iz zatvora pušten 2013. godine, nakon izdržane dvije trećine kazne.

“Ovdje nema ‘istine’!”, insistirao je. “Istina je u glavama ljudi – to je iluzija u Bosni.” Zajedno sa Radovanom Karadžićem, Krajišnik je 1990. godine osnovao Srpsku demokratsku stranku (SDS) i tokom rata je bio ključna ličnost u Predsjedništvu Republike Srpske. Uhapšen je 2000. godine, a MKSJ ga je 2006. proglašio krivim za zločine protiv čovječnosti.

“Historiju pišu pobjednici”, nastavio je, nasmijan i bez trunke kajanja, u svom uredu na Palama, koje se smatralo uporištem bosanskih Srba iznad Sarajeva. “Vi iz međunarodne zajednice ste ovdje kreirali istinu. MKSJ nije uspio jer postoje tri vizije istine, a svako od Srba, Muslimana i Hrvata svoje borce smatra herojima.”

Uprkos Krajišnikovom mišljenju, pristalice Haškog tribunala sugeriraju da će buduće bosanske generacije jednog dana priznati informacije prikupljene tokom istraživačkog procesa – MKSJ-a kao činjenice, i stoga razumjeti istinu bitnu za pozitivno preoblikovanje njihove zemlje. Pristalice Tribunala se nadaju da će iskustvo Bosne na kraju imati analogiju s iskustvom Njemačke 1960-ih, kada su mladi Nijemci preoblikovali svoju naciju, priznajući nacističku prošlost svojih roditelja.

Još uvijek ima malo dokaza koji podržavaju ovu pretpostavku u Bosni. U trenutku kada je Tribunal završio s radom 2017. godine, sudija Carmel Agius, njegov predsjednik, naglasio je važnost istine u procesu oporavka, ali i priznao da je UN-ov sud imao ograničene ovlasti kad je u pitanju pomirenje. “Zatvaramo vrata, ali vam ostavljamo veliku zbirku bitnih činjenica”, rekao je. “Dajemo vam istinu o onome što se dogodilo. Međutim, mi ne nudimo pomirenje, jer to nije bio mandat ovog suda. Nismo se time uopće bavili.”

Ipak, mnogi Bosanci su u godinama nakon rata i sami otkrili različite stepene pomirenja.

U slučaju Mufide Likić, to što su počinjenici masakra u Stupnom Dolu sada autsajderi u društvu bilo je važnije od ograničene satisfakcije koju je osjetila saznanjem da je nekoliko krivaca u zatvoru u Hagu, jer joj je to omogućilo da nakon rata živi među mještanima Hrvatima.

Hrvati i Muslimani bili su u odličnim odnosima u opštini Vareš, čiji je dio Stupni Do, čak i nakon početka rata u Bosni. Tek kada su tokom jeseni 1993. godine došle ekstremističke hrvatske paravojne grupe - poslane iz drugih dijelova Bosne - dvije su se zajednice počele dijeliti. Ti su ljudi sa strane počinili masakr i napustili područje nakon obavljenog zadatka.

“Trebalo mi je puno vremena da ovdje opet počnem normalno razgovarati s Hrvatima”, rekla mi je Mufida. “Godine. Ali shvatila sam da su ubistva počinili ljudi izvan naše zajednice, a ne mještani. I to mi je stvarno pomoglo u procesu pomirenja”.

“Ali nema oproštaja” dodaje. “Možda jednog dana. Sve je moguće. Ali još ne. Nema praštanja”.

ODUSTAJANJE OD MRŽNJE

Bosna nema nijednu vlastitu inicijativu na nivou države za poticanje pomirenja. Dok sam razgovarao sa preživjelima rata na raznim stranama, video sam da spremnost na pomirenje češće proizlazi iz različitih, a ponekad i sličnih, ličnih razloga. Neki su, poput Mufide Likić, otkrili da su, uprkos njihovoj krajnje velikoj traumi, lokalni uslovi i historijski sklad života jedne izmiješane zajednice neminovno doveli do procesa pomirenja. Drugi su želju za pomirenjem izrazili kao potrebu bez koje se nisu mogli vratiti životu. Kemal Pervanić je jedan od najpoznatijih i najelokventnijih preživjelih iz koncentracionog logora Omarska, gdje su Srbi tokom petomjesečnog perioda, počevši od proljeća 1992. godine, tokom čišćenja područja Prijedoru, zarobili 6.000 Bošnjaka i Hrvata. Opisao je vlastiti put do iskupljenja kao putovanje podijeljeno u nekoliko faza, koje su trajale godinama, tokom kojih je prešao iz faze osjećaja žrtve - okarakteriziran osjećajem mržnje prema svojim mučiteljima i maštanjem o tome da ih ubije - kroz fazu pomirenja, da bi na kraju stigao do faze oprosta.

“Pomirenje dolazi prije oprosta”, rekao mi je kad smo se sreli u Londonu u januaru 2018. “Na našem jeziku, ako doslovno prevedete englesku riječ ‘reconciliation’, dobit ćete riječ pomirenje, što bukvalno znači ‘pomiriti se’. To prethodi stvarnom praštanju”

Kemal je držan 10 sedmica u logoru Omarska, u periodu u kojem su stotine zatvorenika u tom logoru ubijeni, ili umirali nakon što su ih srpski čuvari mučili, ili su bili uklanjeni tokom noći i negdje pogubljeni, a njihova tijela pokopana u jednoj od brojnih masovnih grobnica u prijedorskom kraju. (1992. godine su u Prijedoru ubijene hiljade Bošnjaka i Hrvata). Danas je posvećen pomirenju i izgradnji mira u svom kraju.

Za razliku od Mufide Likić, koja je stradala od pridošlica u Stupnom Dolu, Kemal Pervanić pripada onima koji su trpili teror bivših školskih drugara, čak i učitelja iz njegove srednje škole. Užas je bio intimniji, a naslijedu mržnje se bilo teže oduprijeti.

Njegov vlastiti izbor da krene putem praštanja bio je, kako mi je rekao, djelimično potaknut željom da živi život punim plućima, a dijelom i odbacivanjem sumornih

alternativa koje nudi gorčina koja traje.

“Ne mislim da se nakon takvog iskustva može živjeti normalnim životom ako nisi u stanju oprostiti”, objašnjava Kemal. “Ne oprostiti vodi do unutrašnje korozije. Ako nisi u stanju oprostiti, tada postaješ središte cijelog svemira. Sve se vrti oko tebe. I dalje si žrtva, a biti žrtva je najopasnije stanje duha. To te dovodi do opravdavanja djela koja se zaista ne mogu opravdati.”

Kemal je pojmove pomirenje i praštanje izgovorio uz pažljivo promišljanje i nijansiranje, napominjući da je prvi pojam bio oblik prihvatanja želje za ponovnim zajedničkim životom, uz korištenje pozitivnog načina sjećanja na ono što se dogodilo u ratu. Pojam praštanje, dodao je, zahtijeva odustajanje od mržnje u procesu koji započne iznutra i napreduje, i na koncu se proširi i na one koji su ga zlostavljali u koncentracionom logoru Omarska.

“Ne možete se pomiriti s drugima ako se prvo ne pomirite sa vlastitom prošlošću”, objašnjava. “Morate se pomiriti sa sobom i vlastitom prošlošću. Vi birate, a izbor je: da li želim iz bilo kojeg razloga ostati žrtva, možda zato što se na tom mjestu osjećam ugodnije ili zato što se previše bojim boljeg života?”

Opisao mi je osjećaj unutarnjeg tereta nakon rata, što su isticali i drugi preživjeli s kojima sam razgovarao. Ta težina se istinski promjenila tek kada je Kemal doživio trenutak spoznaje o praštanju, sam pod tušem, mnogo godina nakon što je počeo raditi na pomirenju sa lokalnim Srbima, uključujući i svoje krvnike.

“Bilo je to kao da sam se očistio”, rekao je. “Samo sam rekao, ‘opraštam ti.’ Osjećaj koji je s tim došao bio je trenutak euforije. Osjećate se tako olakšano a da ne znate koliko je bilo

teško nositi taj teret. Taj mi je trenutak smjesta omogućio da ga se oslobodim. Odlučio sam oprostiti i morao sam po tome živjeti. Svjesno sam rekao: ‘Da – opraštam vam.’ Ali da bih došao do toga, proces je potrajaо.”

Proces je značio susret s bivšim učiteljem srednje škole koji ga je islijedivao u logoru Omarska. Sreli su se licem u lice 2002. godine, susret koji je Kemal okarakterisao kao “zaista neprijatnjim”. U početku, taj je čovjek pokušao izbjegći vlastitu odgovornost za zlostavljanje Kemala i drugih. Na kraju je, doduše, na oprezan način razgovarao o konceptu opraštanja.

“U kontekstu tog razgovora tražio je od mene oproštaj”, rekao je Kemal, “iako je cijelo vrijeme govorio “Nije moja krivica, nije moja krivica.”

SVJESNA AMNEZIJA

Prijedorски kraj predstavlja specifične izazove za pomirenje. Za razliku od Vareša, gdje je ratni zločin bio jednokratni događaj koji su počinile pridošlice, u Prijedoru je ogromna većina Srba koji su učestvovali u dugotrajnom pritvaranju, mučenju, ubijanju i zakopavanju zatvorenika bili mještani, i to područje broji najviše osuđenih ratnih zločinaca u cijeloj Bosni. Ipak, uprkos besramnosti i masovnosti ubijanja 1992. godine, danas mnogi Srbi koji žive u Prijedoru više vole ignorirati istinu iz prošlosti, nego se s njom suočiti. Neki je čak i namjerno prikrivaju.

“Bolje je ne razgovarati o tim stvarima”, rekla mi je Rada, 40-godišnja mještanka, bosanska Srpskinja, dok je stajala blizu mjesta zloglasnog masakra na području Keraterma u Prijedoru, bivša tvornica keramike u kojoj je policija bosanskih Srba mitraljezom pobila najmanje 150

muslimana tokom noći 24. jula 1992.

“Svi smo dobri ljudi, ali negdje smo se zagubili”, dodala je Rada. “Potrebni su nam psiholozi. Poludjeli smo. Ali rasprava o prošlosti stvarno ne pomaže. Treba spustiti loptu i nastaviti živjeti.”

Dok je to govorila, Bošnjak, čiji je otac skončao u tom masakru, ponudio joj je dokumente MKSJ-a koje je držao u ruci, u kojima su detaljno opisani zločini ratnog predsjednika Opštine Prijedor zbog uloge koju je odigrao u ubijanju i pritvaranju Bošnjaka u tvornici Keraterm. Rada nije popuštalila. “Puno se lošeg dogodilo s obje strane i ne želim sada razgovarati o tome, ni čitati te vaše dokumente”, ponovila je. “Nismo mi prave stvarne komšije i ne možemo se ponovo povezati.”

Baš kao što Bošnjaci ne dijele zajedničku priču sjećanja na rat, u Prijedoru su podijeljeni oko toga kako se sjećati žrtava. Grad svake godine, 31. maja od 2012, održava komemoraciju žrtvama masakra, Dan bijelih traka, ali posjećenost je slaba. A lokalne vlasti bosanskih Srba ne pristaju na podizanje spomen obilježja za 102 djece ubijene u rata, a kamoli na hiljade odraslih žrtava čistki.

Međutim, neki mladi Srbi su počeli da preispituju svoju noviju historiju i ponašanje generacije svojih roditelja u Prijedoru tokom sukoba. Uostalom, neke činjenice je teško zanemariti, poput Popisa stanovništva iz 2013. godine, koji je pokazao da je sukob sveo prijeratnu bošnjačku većinu u opštini na 32 posto.

“Vjerujemo u ‘odgovorno sjećanje’”, rekao mi je Branko Ćulibrk (31), jedan od osnivača nevladine organizacije Kvart u Prijedoru, koja radi na širenju poruka pomirenja putem lokalnih omladinskih grupa.

Srbin Ćulibrk izgubio je oca tokom rata. Njegov otac, pripadnik paravojne jedinice, ubijen je u akciji. “Većina ovdašnjih mladih ne misli da ima obavezu sjećati se prošlosti, zahvaljujući retorici srpskih vlasti koje im govore da se okrenu budućnosti. Ali ne možete stvoriti odgovarajuću budućnost a da ne priznate istinu o prošlosti.”

Organizacija Kvart je postigla izvjestan uspjeh navodeći nove generacije da se bave temom rata kroz radionice i ljetne kampove, ali i dalje izolirano ostrvo u moru svjesne amnezije. Neki su ljudi dvaput napali Ćulibrka zbog njegovog rada i ciglama porazbijali prozore Kvartova ureda.

“Prijatelji mi govore: ‘Branko – ti si lud! Kako možeš i pokušati revidirati ono za šta smo se borili kad su ti muslimani ubili oca?’” kaže mi, uz osmijeh. “A ja im kažem da ne znam čiji je metak ubio mog oca, ali da svejedno to nije razlog da nekoga mrzim.”

ODGOVORNO SJEĆANJE

Obrazac mirenja pojedinaca u Bosni teško da će naciju odvesti u pozitivniju budućnost bez političkog zamaha i širokog priznavanja pojedinačnog narativa o

vremenu rata koji se temelji na činjenicama. Ipak, u zemlji osakaćenoj najgorim nastojanjima političke elite da ljude dijeli, i dalje se čini izvanrednim što toliko ljudi pokušava krenuti vlastitim putem kako bi se pomirili s prošlošću. Prkoseći političkoj paralizi, ovaj ljudski faktor iznjedrio je preživjele koji su sposobni zastati i reći "Dobro jutro", sjećajući se istovremeno ličnih iskustava ratnih strahota, dok nekadašnji ratni zločinci od stida gledaju u pod. Ipak, taj je obrazac daleko od univerzalnog. Iako su se neki Bošnjaci odlučili uhvatiti u koštač s pomirenjem, drugi se ne mogu oslobođiti predrasuda i mržnje. Iako je Daytonski sporazum zaustavio rat, djela mržnje i dalje su uobičajena i sad, mnogo godina nakon prestanka vojnih neprijateljstava.

Ponekad se poruke mržnje pojavljuju kao pojedinačna, užasna djela. Kada se porodica Fako u proljeće 1996. godine nekoliko mjeseci nakon Daytonskog sporazuma vratila u svoju porodičnu kuću na Iličići, u predgrađu Sarajeva, jedan Srbin se izuzetno potrudio da se osjećaju omraženo. Porodica je muslimanske vjere. Džemal Fako je bio ekonomista, star 50 godina, kada je rat počeo pristizati u grad. Njegova supruga Atija, godinu dana mlađa od njega, bila je profesorica. Imaju sina i kćer: Amelu i Amelu, koji su na početku sukoba imali 22, odnosno 25 godina.

Kada su borbe započele u aprilu 1992., imali su sreće da pobegnu jer Iličić je postala žarište aktivnosti srpskih paravojnih grupa, a tokom čišćenja tog predgrada mnogi su muslimani uhapšeni i kasnije ubijeni. Bježeći u centar Sarajeva, koji je bio pod kontrolom Vlade, i noseći sa sobom tek malo više od jedne torbe, oni su preživjeli rat, iako su paravojne snage Džemalove stare roditelje nasmrt spalile u njihovom domu u istočnoj Bosni tokom prvog ljeta sukoba.

Dana 10. marta 1996. godine, četiri mjeseca nakon Daytonskog sporazuma, Amela i Atija su se vratili svojoj kući prvi put nakon rata da provjere stanje. U njoj je tokom čitavog sukoba živjela neka srpska porodica i otišla je neposredno pred povratak vlasnika, ponijevši sa sobom sve, između ostalog i sav namještaj, veš mašinu, automobil marke Volkswagen, skije, Amelinu harmoniku i Amelovu gitaru.

Međutim, u ona tri dana između odlaska srpske porodice i dolaska porodice Fako, neko drugi je ušao u zgradu. Kada su Amela i Atija ušli u svoj uništeni dom, otkrili su da je provalnik na vrh stepeništa okačio porodični portret. To je bio jedini porodični predmet koji je ostao u praznoj kući. Na fotografiji snimljenoj godinama ranije, Amela i Amel stoje pored roditelja.

Slika je bila unakažena. Fotografija ove unakažene slike koju je snimio Ron Haviv - tako ukočena u poređenju sa mnogim njegovim fotografijama iz Bosne, punim akcije i pokreta – poput mrtve prirode, studija neizbrisive i užasne mržnje, koja je toliko ohlađena namjernim brisanjem lica članova porodice Fako i iscrtavanjem jedne jedine linije – poput kolca - kroz svako od tijela na slici. Ta je slika prizor intimnosti mržnje prema nevinosti i nježnosti jedne porodice. "Bilo je tako puno mržnje", prisjećala se Amela, koja je to ugledala prva penjući se uz stepenice. "Mržnja i bijes bili su vrlo, vrlo precizni."

Porodica i dalje čuva fotografiju skrivenu na dnu ormara kao svjedočanstvo tog mračnog perioda. Sada udata i majka, Amela je svjesno odgojila vlastitu djecu da izbjegavaju ratnu mržnju i govori s mnogo snage o svojoj nadi da će generacija njene djece prekinuti opaki krug etničke podjele koja pogoda Bosnu.

Ali porodica je svjesna i koliko je kompleksna riječ “oprost”.

“Šta zapravo znači oprostiti?” upita Atija. “Kome da oprostim? Nekom lično ili ljudima uopće? Stvarno bih volio da se moje bivše komšije Srbi vrate ovdje, popiju kafu sa mnom u mojoj kući i da iskreno popričamo o onome što se dogodilo. To bi nam bilo najlakše. Ali to se neće dogoditi. Više nismo u kontaktu. Trudili su se toliko da nas podijele da su nas uspjeli spriječiti da ponovo razgovaramo.”

“SVI SMO MI OVDJE GUBITNICI”

Ne gleda svaki počinilac u pod kad se suoči s nevinim. Širom većeg dijela Bosne, oblik bezrazložne poslijeratne mržnje nastavio se čak i u godinama nakon završetka rata. Ova mržnja posebno je rasprostranjena u Republici Srpskoj, čija se želja za odcjepljenjem od Bosne nikad nije ugasila.

Ovdje je i sad uobičajena pojave da srpske zajednice koje žive blizu masovnih grobnica ne žele dati njihove lokacije, umjesto da ih otkriju vlastima, bez obzira što ta njihova šutnja samo produbljuje bol rodbine ubijenih i zauvijek pokopanih. To zataškavanje istine postalo je jedno od najmoćnijih i najsramnijih zataškavanja istine u ovome što je tek nominalni mir. Daleko gore od negiranja jer ukazuje na uživanje u vlastitoj okrutnosti bez imalo opravdanja.

U oktobru 2013. godine bosanske vlasti su otkrile jednu od najvećih masovnih grobnica u Bosni, koja se nalazi blizu srpskog sela Tomašica, samo 20 kilometara južno od Prijedora. Kad je bila skoro ispunjena, u grobnici su bila tijela 596 Bošnjaka i Hrvata. Lokacija je godinama ostala neotkrivena zbog kontinuirane zavjere šutnje mještana.

Među ovim tajnim grobnicama su i mnoge zloglasne sekundarne grobnice u koje su jedinice bosanskih Srba premještale tijela ubijenih muslimana, ponekad i po nekoliko puta, u pokušaju da sakriju tragove dokaza protiv sebe - i da produže bol rodbine.

Nedžiba Salihović, kojoj je bilo 66 godina kad sam je upoznao, 22. novembra 2017. godine, izgubila je muža i sina u zloglasnom masakru u Srebrenici 1995. godine.

Dijelovi tijela njenog supruga su pronađeni u dvije različite grobnice, pošto su ga Srbi premještali. Posljednji put ga je vidjela u holandskoj bazi UN-a u Potočarima u julu 1995. godine, gdje su se okupili Bošnjaci iz enklave koja je pala, u nadi da će ih tu zaštititi.

“Nije bilo vremena ni da se oprostim kako valja”, rekla mi je Nedžiba, prisjećajući se trenutka kada su je ukrcali u autobus koji je vozio za Tuzlu, dok su joj vojnici bosanskih Srba odvodili muža. “Samo mi je rekao: ‘Čuvaj nam sinove.’”

Dva sina su uspjela pobjeći u šumu, ali su Srbi zarobili i pogubili 23-godišnjeg Kirama. Dijelovi njegovog tijela pronađeni su u nekoliko grobnica koje su forenzički timovi ekshumirali tokom godina. Na jednom su mjestu našli glavu, tamo prst, nožnu kost opet negdje drugo. Na kraju, 2007. godine, 12 godina nakon masakra, Nedžiba je odlučila ukopati nekompletan skelet. "Pronašli smo dovoljno dijelova", rekla je, "da sahranimo ono što je nadeno"

Prvi put kad je pokušala posjetiti svoje rodno selo 1997. godine, pod zaštitom Ujedinjenih nacija, lokalni Srbi su gađali konvoj kamenjem. Vratila se 2000. godine u Biljaču, gdje je porodica ranije i živjela, sve dok nisu izbjegli u Srebrenicu početkom rata. Ipak, čak i tada su neki seljani, bosanski Srbi koji su tamo živjeli, iako su poznavali njenu porodicu iz vremena mira, pjevali pjesme koje slave ubijanje muslimana.

"Nije me bilo briga", rekla mi je prkosno. "Rođena sam ovdje, ovdje sam se udala, ovdje sam provela velik dio života i ovdje sam se vratila bez muža i sina. Mogli su me ubiti da su htjeli."

Rekla mi je da su se njene srpske komšije na kraju složile da sa njom jednostavno "ne pričaju o ratu", uz insistiranje da nisu lično učestvovali u masakru. Nakon toga, njihovi su odnosi ušli u novu fazu pomirenja.

U Nedžibinom slučaju, njena vjera i prebacivanje pravde s Međunarodnog krivičnog suda na Boga, olakšali su pomirenje.

"Jesam oprostila", rekla mi je, "a nadam se da će i Bog oprostiti. On je konačni sudija. Molim se svaki dan da mi da snage da nastavim praštati. Tjeram se da zagrlim komšije. Svi smo mi ovdje gubitnici."

Ipak, žudnja za duhovnom odmazdom lebdi tu, u blizini.

"Bog će kazniti krivce", dodala je. "Kad ostare i budu imali unuke i pomisle da su svi zaboravili što su uradili, da su im to najljepše godine života, e tada Bog neće zaboraviti šta su uradili."

autor Ron Haviv

Šta se događa kada 3,5 miliona ljudi pati od posttraumatskog stresnog poremećaja? Šta se događa kada cijela nacija – stvorena iz nametnutog mirovnog sporazuma, sa suprotnim stranama prisiljenima da žive zajedno – ne može prijeći prošlost? Bosna i Hercegovina je zemlja koja nastavlja da se bori sama sa sobom dok se kreće u stalnom krugu.

Spomen obilježja leže u parkovima i vrhovima brda. Razgovori se okreću na politiku i, na trenutak, natrag u rat. Političke stranke ostaju iste kao one koje su dovele do sukoba. Ne postoji dogovorena historija rata koja se predaje u školama. Djeca nauče stare pritužbe od svojih roditelja, osiguravajući da će mnogima rat uvijek biti linija razdvajanja. Priče iz devedesetih sada zauzimaju svoje mjesto uz starije priče o ratu, one od 14. vijeka do Prvog i II svjetskog rata. Potisnuti bijes i mržnja tinjaju tik ispod površine.

Nužno pitanje: Kako možemo koristiti sjećanje da bismo prošli gubitak i stvorili jednu naciju za sve Bosance?

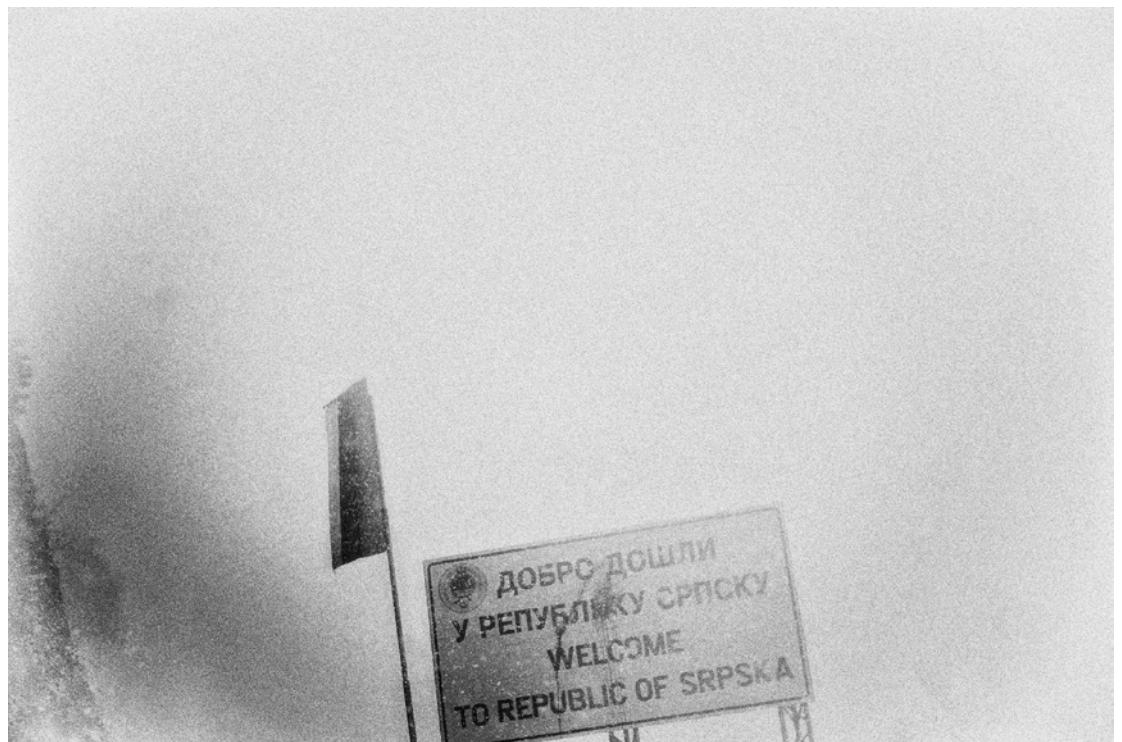

Stranice 212-213: 2017. godine Nedžiba Salihović i druge srebreničke udovice slave osuđujuću presudu generalu bosanskih Srba Ratku Mladiću za njegovu ulogu u genocidu u Srebrenici 1995. godine. Salihović je u masakru izgubila muža i sina

Gore: Žičara na planini Trebević, Sarajevo, ponovo je otvorena 2018. godine, 26 godina nakon početka opsade.

Granica između Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske. Prema Daytonskom sporazumu iz 1995. godine, Bosna i Hercegovina je konstruisana kao jedinstvena suverena država sastavljena od dvije autonomne teritorije. U nadi da će se eliminisati dalji etnički sukobi, sporazum je odredio da Bošnjaci i Hrvati kontrolišu Federaciju BiH, dok će bosanski Srbi kontrolirati Republiku Srpsku.

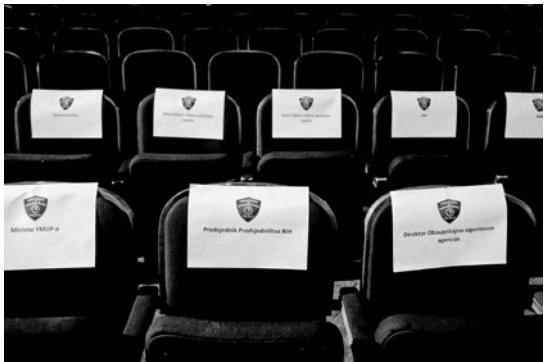

Srpski par vodi prodavnici automobila na mjestu zloglasnog zarobljeničkog logora Keraterm u blizini Prijedora, Republika Srpska.

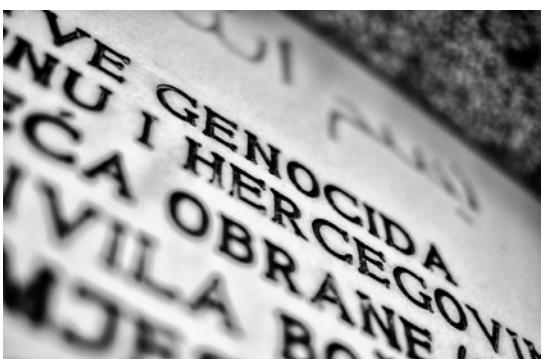
Keraterm je bio jedan od nekoliko logora na području Prijedora u Bosni koji je djelovao u proljeće i ljeto 1992. godine u kojem je bilo oko 7.000 logoraša.

Ostale su rupe od metaka na mjestima gdje su zatvorenici streljani u logoru Keraterm 1992. godine. U logoru je u jednoj noći na ovom prostoru ubijeno oko 200 civila. Vidi priču Elvisa Garibovića, stranica 228.

	TPOX_A2	RELATIONSHIP	PI - V
A1	11.0	Brother	< 1
11.0	Brother	< 1	
08.0	Mother	8.798	
11.0	Brother	33.8	
11.0	Brother	< 1	

- 1.** Imena djece ubijene u Sarajevu tokom rata.
- 2.** Grob za mladog srpskog vojnika poginulog tokom rata na Palama, koji gleda na Sarajevo.
- 3.** Zvanična ceremonija bosanskih specijalnih snaga. Svaka etnička grupa u tripartitnoj vladi ima svoje ministre u kabinetu i predsjednike na duplim pozicijama, svi žele da zastupaju interesne svoje strane.
- 4.** Statua u spomen genocida u Srebrenici.
- 5.** Rupe od metaka iz rata ostale su na zgradama širom Bosne.
- 6.** Spomen obilježje na mjestu zatvora Keraterm. Dio teksta kaže: "Preko 3.000 nevinih Prijedorčana je zarobljeno i mučeno".
- 7.** Krst odaje počast srpskim vojnicima nestalim tokom rata u Republici Srpskoj.
- 8.** U gradu Travniku postoje dvije škole pod jednom krovom - bošnjačka škola s lijeve i hrvatska s desne strane. Oni su simbol etničke podjele i za pristalice i za protivnike te prakse. Travnik 2017
- 9.** Ekran prikazuje podudaranje DNK rođaka i žrtava u kancelariji Međunarodne komisije za nestala lica.
- 10.** Slike Bosanaca pronadene u masovnim grobnicama, u prostorijama NVO Izvor u Republici Srpskoj. Nevladina organizacija pokušava da "uspostavi kulturu sjećanja u lokalnoj zajednici koja nosi veliki teret ratnih zločina".
- 11.** Grafiti u Republici Srpskoj kažu da nacionalisti nisu borci za slobodu.
- 12.** Spomen-obilježje za srpske vojнике na mjestu zatvorskog logora Trnopolje. 2017
- 13.** Ratno spomen-obilježje u čast poginulih srpskih boraca u ratu, na mjestu logora Trnopolje u Republici Srpskoj.
- 14.** Kip partizanskog borca iz Drugog svjetskog rata. Partizani su se borili protiv sila osovine, s krajnjim rezultatom da je Josip Tito vladao Jugoslavijom.
- 15.** Ostaci srušenog srpskog groblja. Kako su različita područja zemlje došla pod kontrolu jednog od dva entiteta koji čine Bosnu i Hercegovinu, svaka strana je uništila ono što je druga ostavila iza sebe.
- 16.** Spomen obilježje Bošnjacima koje su ubili Hrvati u Ahmićima.

Pezer (Hadžo) Emir	1966-1993
Pezer (Ahmed)	1955-1995
Sijak (Ad) Adem	1940-1993
Karalić (Sam) Salih	1972-1993
Pjanic (Hadžin) Muamer	1961-1993
Pezer (Kasim) Osman	1956-1993
Zef (Avdo) Sabahudin	1956-1993
Zalirović (Suljo) Redžep	1956-1993
Mihnić (Mujaga) Smail	1931-1993
Merdan (Numo) Faruk	1942-1993
Hercegovac (Redžo) Ekrem	1942-1993
Đilbašić (Sulejman) Sifet	1944-1993
Mihić (Kjazim) Naser	1944-1993

Gore: Područje unutar Republike Srpske u blizini grada Prijedora, za koje se tvrdi da sadrži neiskopanu masovnu grobnicu bosanskih žrtava.

Dolje: Imena bošnjačkih žrtava ubijenih od strane Hrvata u Ahmićima. 2017

Gore: Model sela koja se grade za stanovnike Arapskog zaljeva kao kuće za odmor oko Sarajeva.

Dolje: U bosanskom gradu Mostaru stotine ljudi okupilo se na molitvi nakon samoubistva bosansko-hrvatskog vojskovođe generala Slobodana Praljka, kojem se u Hagu sudilo za ratne zločine.

Gore: Prikazivanje poruka mira u muzeju genocida u Sarajevu. Ratni turizam čini veliki dio gradske ekonomije. 2017

Dolje: Kosti leže na stolu Međunarodne komisije za nestale osobe, zadužene za identifikaciju tijela pronađenih nakon rata. 2017

Gore: Mladi iz Sarajeva provode vrijeme u klubovima i kafićima, ali sa stopom zaposlenosti od skoro 50 posto mlađih Bosanaca, oni koji mogu napustiti zemlju često se odlučuju za to.

Dolje: Manekenke se pripremaju prije revije bosanskohercegovačke dizajnerice Ene Dujmović za njen brend 'Plusminus'. Ljudi širom svijeta prepoznaju talenat bosanskih filmskih autora i drugih kreativaca.

Gore: Irena Omazić na lokalnoj autobusnoj stanici u Vitezu. Često se morala voziti autobusom za Sarajevo zajedno sa čovjekom koji joj je ubio oca. 2018. godine osuden je na 27 godina zatvora. 2019.

Dolje: Bosanci na pikniku na ratnom spomen-mjestu s pogledom na grad Sarajevo. Sa sve tri strane obilježja su ratnih stradalnika i podsjećaju na prošlost. Ova mjesta, zajedno s usmenim historijama, nastavljaju naslijede razdvajanja. 2017.

Žena oplakuje grob člana porodice izgubljenog tokom masakra u julu 1995. u Srebrenici.

Upozorenja "Pušenje ubija" pojavljuje se na tri jezika: bosanskom, hrvatskom i srpskom. Sve tri fraze izgovaraju se na isti način i znače potpuno isto.

Vuk kojeg hraniš

228

autor Elvis Garibović

Ja sam iz Kozarca, muslimanskog sela u općini Prijedor na sjeverozapadu Bosne i Hercegovine. Dana 24. maja 1992. srpska vojska, koja je 30. aprila preuzeila vojnu kontrolu nad Prijedorom, objavila je svim Bošnjacima i Hrvatima u našem kraju poziv na predaju. Rat je bjesnio diljem Bosne, ali kako su Srbi imali kontrolu nad svim medijima i službama, mi smo živjeli u mraku kad je u pitanju bila eskalacija sukoba. Dat nam je samo jedan sat prije nego što su nas Srbi počeli granatirati. Moje selo je bilo jedna od meta.

Bilo mi je 19 godina i pobegao sam sa svojom porodicom; kasnije smo evakuirani u Sivce, drugo pretežno muslimansko selo nedaleko od Prijedora. Ostali smo u Sivcima do 14. juna, bila je nedjelja. Rano tog dana, brali smo jagode kada su srpske snage stigle sa tenkovima T-84, pješadijskim jedinicama, autobusima i kamionima. Jedan tenk, blizu nas, iznenada je raznio kuću udaljenu od nas 50 metara. Srbi su počeli zarobljavati sve vojnospособne muškarce, ostavljajući žene i djecu iza njih. Dan je nastavio tako što su srpske snage vikale na nas, ljudi su vrištali, čuli su se pucnji, ispaljivane su ručne granate, a tenkovi su tutnjali.

Jedan omanji muškarac iz srpske vojske počeo me tući dok sam stajao u redu sa drugim muškarcima. Bio sam musliman s američkim imenom, pa sam stoga bio obilježen da me ubiju. Pamtim njegove kauboske čizme sa čeličnim špicom kako me udaraju po lijevoj strani: po stomaku, rebrima, lijevom ramenu, lijevoj ruci. Udarao me je tako kako da mu je nakon izvjesnog vremena bajonet sa dvije oštice skliznuo na zemlju pokraj mog vrata. Udaranje je prestalo samo zato što se morao polagano sagnuti da nađe svoj nož. Lijevim okom sam mogao vidjeti kako mu ruka grabi nož. Oštrica je sijevnula tik pored mog grla. Začuli su se krici, i oštrica je nestala.

Moj rođak je u to vrijeme imao 18 godina i stajao je iza mene u redu. Godinama kasnije, rekao mi je: "Mislio sam da će te zaklati." Moj odgovor je bio: "Zamisli samo kako sam se ja osjećao."

Natrpani smo u autobuse za Keraterm, bivšu fabriku keramičkih pločica, gdje smo pretreseni. Sve što smo imali, novac, dokumente i ključeve, oduzeli su nam i bacili u veliku smeđu kartonsku kutiju. Nešto više od 500 ljudi tog je dana odvedeno, a desetine su odmah ubijene.

Keraterm je uskoro stekao "reputaciju" koncentracionog logora.

Ja sam završio u sobi br. 3, sa moja dva brata, rođacima, priateljima i drugom rodbinom. Ta soba će postati zloglasna – smatrana je najgorom sobom u logoru. Više od nas dvije stotine

Elvis Garibović je preživio nešto što se zove noćna mora. Kada ga je srpska milicija zarobila u aprilu 1992. dok se bivša Jugoslavija raspadala i prije nego što će svijet čuti za etničko čišćenje, bio je izložen mučenju i krajnjem ugrožavanju života u improviziranim koncentracionim logorima na sjeverozapadu Bosne, koji je bio pod srpskom kontrolom. Mjesecima kasnije, grupica novinara, koja je nakratko dobila pristup logorima, pokazala je svijetu njegove patnje – zajedno sa patnjama hiljada drugih bosanskih muslimana. Fotograf Ron Haviv je snimio Garibovićevo mršavo tijelo u logoru Trnopolje. (Na Havivovoj slici, Garibović je ledima okrenut kameri, desno na snimku.) Garibović, tada 19-godišnjak, preživio je svoje muke, ali su mu trebale godine i selidba na drugi kontinent da se nekako u sebi pomiri sa tim iskustvom.

bilo je nagurano u prostor veličine garaže.

Toliko smo bili stiješnjeni da ako zaspis stojeći, nećeš pasti na zemlju. Četvorica nas uspjeli smo dobiti paletu veličine metar sa metar. Ja sam raspologao sa 0,25 kvadratnih metara da njima stojim ili spavam. Svi prozori i vrata su bili zapečaćeni; nije bilo svježeg zraka, ni hrane. Mogli smo čuti kako negdje teče voda iz česme i ljudi kako preklinju za vodu.

Prvog jutra, u 5 sati, jedan od stražara, Zoran Žigić (koji je kasnije osuđen za ratne zločine), počeo nas je pitati ko želi u toalet. Pet ljudi je stalo u red. Izvukao je pištolj i počeo udarati po glavi prvoga u redu. Pištolj je opalio i mene je poprskala krv. U sobi je zavladao muk. Jedan čovjek je ustrijeljen; još je stajao, a polovinu glave više nije imao, ostao je bez kose i kože. Nešto bijelo – za što mislim da je bila lobanja – bilo mu je golo. Onda je Žigić ponovo napunio pištolj. U tom je procesu kosa sa čovjekove glave završila na pištolju. Uperivši cijev između očiju povrijedenog čovjeka, vojnik je od njega tražio da skloni kosu sa pištolja. "Polako, polako," Žigić je rekao svojoj žrtvi. Čovjek je preživio to jutro, ali je imao strašne bolove. Danima kasnije i dalje je ležao na betonskom podu dok su se crvi gostili na njegovoj glavi..

Tri su dana srpski stražari neprestano tukli, ubijali i mučili zarobljenike. Laki pristup sobi 3, sa njenih dvoje velikih metalnih vrata, učinio ju je logičnim izborom za stražare i vojnike koji su željeli da prave haos. Noći su bile najgore. Tako je teško sklopiti oči kad po cijelu noć slušaš krike sirotih duša koje su pozivali iz sobe i onda, na nekoliko metara od tebe, tukli, mučili, i strijeljali. Uvijek su ti ljudi, umirući,

zazivali majku, ne svoju ženu, ne svoju djecu. Samo majku, da ih drži u njihovim posljednjim trenucima.

Njihova zadnja borba za dah odjekivala je kroz noć.

Većinu vremena, prijatelji bi mrtve nosili do ulaza tako da ne bi posrtali preko njihovih tijela krećući se po sobi. Mi smo stražare upozoravali da se tijela odnesu, ali onih noći kada je stražarima bilo draže da nas tuku, bivalo je i više žrtava tako da su mrtvi završavali na hrpi kraj vrata, spremni da budu sakupljeni. Kasnije su stražari tražili da ih mi sami tovarimo na palete ispred logora. Kasnije bi odnosili te palete, a crna mrtvačka kola bih ih odvozila dalje. Srpski vojnici su postajali sve efikasniji.

Služen nam je jedan obrok dnevno, oko tri sata poslijepodne. Obično bi to bila vodenasta supa – ako si imao dovoljno sreće da i to dobiješ. Naučio sam da je glad stalni bol u stomaku, bol kojem su trebale godine da nestane.

Obojica moje braće uspjela su se spasiti od nepodnošljivih uslova u sobi 3, i prešli u sobu 2, najveću u logoru, u kojoj će kasnije držati više od 600 ljudi. Da bi se preselilo trebalo je čekati da neko umre – mrtvo tijelo napolje, živo unutra. Mi nismo čak ni ostalima u sobi otkrivali naše planove. (Život se mogao prodati za par cigareta.) Ja sam najmlađi, a moj srednji brat je prvi prešao u sobu 2. Spavao je kraj ulaza u sobu 3, što je bila veoma rizična tačka, pošto su stražari ponekad prolazeći pored čeličnih vrata, ispaljivali po nekoliko metaka iz pištolja u njih i onda odlazili dalje. Pošto je tu spavao nekoliko dana, jedan mladić u sobi 2 je umro samo par metara dalje od mog brata, koji je sa njim zamjenio mjesto. Par sedmica kasnije, moj stariji brat je na isti način otisao iz sobe 3. Ostao sam sâm. Znao sam da nemam izbora: spavati kraj vrata ili

završiti u crnim mrtvačkim kolima.

U julu sam prešao u sobu 2 tako što sam se premjestio na mjesto nekoga koga su izveli da se nikad ne vrati. Nekoliko dana kasnije se desio pokolj u sobi 3. Oko 200 ljudi je ubijeno u jednoj noći.

Ujutro nakon tog pokolja, mog rođaka su pokupili zajedno sa četvoricom drugih muškaraca, dali mu četvrtastu lopatu i odveli ih u sobu 3 da je očisti. Muškarci su zatekli 5 centimetara krvi na podu posvuda po sobi, zgrušanu sa tkaninom, kožom, kosom, zubima. Rodak mi je rekao da nikada neće zaboraviti taj vonj smrti.

Veliki kamion sa 12 metara dugim kontejnerom napunjen je mrtvim tijelima. Stražari su tražili da ranjeni izadu naprijed. Nikada se nisu vratili.

Sljedeće jutro sam prošao pored ulaza u sobu 3. Metalni hidrant stajao je kraj vrata koja su vodila do toaleta, nalik na beskorisnog stražara. Zidovi su bili puni rupa od metaka, a metalna vrata su bila isječena mećima kao da su od papira. Dotaknuo sam metal; i hidrant i izlazne rupe na vratima su bili oštiri kao žleti.

U Keratermu, par dana nakon masakra, 26. jula, bio mi je 20. rođendan, trenutak kada sam shvatio značenje – i moć – nade i volje. Nisam bio spremam da se kockam sa životom, tako da sam počeo posmatrati, učiti – naprsto da opstanem.

Dao sam sebi dvije sedmice života, pošto je izglađnjivanje prijetilo mome tijelu da se ugasi.

Dana 5. avgusta, srpske snage su organizirale autobuse da nas prebače iz Keraterma. U prva dva autobusa koja su napunili, bili su uglavnom muškarci, Hrvati, onda Bošnjaci (izbrojao sam više od stotinu).

Sljedećih 12 autobusa (sa 1.200 do 1.400 ljudi) trebalo je ići u Trnopolje – simbolično ime. Kada sam ugledao Trnopolje, ponadao sam se da bi тамо moglo biti bolje. Bilo nas je na hiljade, Bošnjaka i Hrvata. Godinama kasnije, muškarce iz prvih autobusa pronaći će u masovnoj grobnici.

U prvom redu za hranu u Trnopolju, nakon što sam prebačen iz Keraterma, osoba koja je sipala hranu odbila je da napuni plastičnu kesu, veličine 10 sa 15 centimetara, koju sam držao u džepu za hranu. Rekao je da neću preživjeti tu noć i moju porciju dao sljedećem u redu.

Kasnije, 5. avgusta, došlo je do komešanja. Ljudi su odjurili do ograde od bodljikave žice. Vidjeli smo neku reporterku koja je pokušavala razgovarati s ljudima. Kamere su snimale.

Sljedećih dana stiglo je još fotografa, među njima i Ron Haviv. Vidjevši ih tamo, sa dvije ili tri kamere obješene o vratu, odlučio sam da skinem košulju u nadi da će tako skrenuti na sebe njihovu pažnju i da će me uslikati. Tako bi moja porodica znala za posljednje mjesto na kojem sam bio, ako nestanem kao što je već nestalo bezbroj drugih.

Nisam shvatio koliko sam mršav sve dok nisam skinuo košulju.

Studio sam se svog izgleda jer su mi sve kosti probijale kroz kožu – rebra, kičma, mršave ruke. Bol koji sam morao pretrpjeti, samo stojeći tamо, na vrelini ljeta da bi me neko slikao, bio je neopisiv.

Dana 21. avgusta je stigao drugi konvoj; rečeno mi je da je on stigao da odveze neke od nas na slobodnu teritoriju. Moja dva brata i ja uspjeli smo ući u autobus. Ali onda je ušao srpski stražar, skinuo zatvarač sa kalašnjikova, i rekao da će nas sve pobiti, ako ne izademo.

Kada smo izašli iz autobusa, u masi ljudi koji su se gurali i tiskali, ugledao sam jednog Ukrajinca kojeg sam znao iz osnovne škole. (Otac mu je bio lokalni brico.) Pitao sam ga može li nas ubaciti u autobus, a on je rekao: "Elvis, molim te ne pitaj to." A onda je otišao. Nakon nekog vremena, nas trojica braće uspjeli smo da stignemo ispred sve veće gomile. Bili bismo sljedeći za ulazak u autobus na putu u slobodu.

Jedan od naših srpskih susjeda pojavio se niotkud sa kalašnjikovim uperenim u nas. Vikao je da se vratimo. Molili smo ga da nas pusti u autobus. Ali bio je nepokolebljiv. Mogli smo vidjeti da je u autobusu bilo još mjesta. Sa naše lijeve strane, upravo su pustili grupu od devetoro ljudi da uđe. A onda je naš susjed Ukrajinac okrenuo pušku u

stranu i gurnuo nas njome nazad u gomilu. Gledali smo kako oni drugi sretnici ulaze i mašu nam.

Više od 220 muškaraca koji su bili u tom autobusu ubijeno je tog dana na Korićanskim stijenama na planini Vlašić – bačeni u 300 metara duboki klanac. Po njima su bacali ručne granate, u slučaju da je neko preživio. Desetorica od njih jesu.

Godinama kasnije, nakon rata, moj je otac otišao u Bosnu i posjetio našeg susjeda, oca čovjeka koji nas je odgurnuo od autobusa. Dvojica očeva sjedila su i razgovarala. Moj otac se raspitivao za taj dan. "Moj sin je znao šta će im uraditi," rekao je susjed. "Nadam se da su i oni shvatili da je znao."

Crveni krst (IRC) je stigao u Trnopolje krajem avgusta 1992. godine i registrirao sve preživjele u logoru. Rekli su nam da neće biti više konvoja. Dobio sam broj OO 206 145. Prije polaska iz Trnopolja, potpisali smo dokumente u kojima smo naveli da ćemo svu svoju imovinu ostaviti srpskoj strani; inače nas ne bi pustili. MCK nas je odveo u Karlovac, u Hrvatskoj; vjerujem da nas je tamo bilo 1.512 preživjelih. Tamo smo proveli šest sljedećih sedmica. U intervjuu, jedna starija Engleskinja me je pitala kud bih volio otići. "Što je dalje moguće od ovog pakla," odgovorio sam.

Odlučeno je da će grupica nas, tridesetak ljudi, biti poslana na Novi Zeland.

Dana 2. oktobra 1992, bio sam slobodan. Mislim na to kao na moj drugi rođendan, kada je počeo moj novi život.

Tokom XIV zimskih olimpijskih igara u Sarajevu, 1984. godine, maskota

igara bio je Vučko, vuk koji je česta zvjerka u šumama tog kraja. U basnama, vuk utjelovljuje hrabrost i snagu i simbolizira zimu. Kada sam otišao iz Bosne, osjećao sam da su u meni dva vuka, jedan fini i ljubazni i dobri, i drugi pun gnjeva, mržnje i tuge. Nisam htio dopustiti da onaj loši vuk pobijedi; nisam ga hranio.

Novi Zeland je bio savršena zemlja da se započne novi život i zacijele rane koje ljudsko oko ne vidi. Bilo je tako mirno. Bilo je prekrasno. Ali prijelaz nije bio lagani. Teško mi je bilo razgovarati sa drugim mladima – bili su tako nezreli. Ja sam vodio bolje razgovore s njihovim roditeljima ili djedovima i bakama. Naći posao stajalo je visoko na mojoj listi, a kada sam kupio prvu kuću u dvadeset i četvrtoj godini, osjećao sam da sam se stvarno skrasio na Novom Zelandu.

Prošle su godine i ja sam upoznao najnevjerovatniju ženu, Lindu. Zajedno smo već 18 godina i imamo kćerku i tri sina.

Prije pet godina odlučili smo preseliti u Australiju, da započnemo novu pustolovinu i uživamo da vrijeme provodimo na otvorenom. Kupili smo café, o kojem je moja žena sanjala cijeli život.

Sva moja djeca idu u školu, i mi pokušavamo da budemo najbolji roditelji na svijetu, uvijek ih hrabreći i odgajajući da budu veliki ljudi jednoga dana.

Ja sam visok 196 centimetara. Onog dana kada me je Ron Haviv snimio u Trnoplju imao sam malo više od 60 kilograma. Danas imam 110 kilograma, i dižem tegove u teretani.

Jedan dan u koncentracionom logoru je kao godina normalnog života. Svjedočite krupnim događajima svaki dan, ako ga preživite. Shvatite da možete tu biti još nekoliko sati ili nekoliko dana, tako da činite da vam svaki trenutak bude vrijedan. Morate odgovoriti na pitanje – Kakva si osoba?

Ja sebe vidim kao Bosanca u jednoj novonastaloj državi sa više nacionalnosti, baš kao što su Hrvati, Slovenci, Srbijanci i Makedonci sebe doživljavali u svojim novonastalim državama nakon raspada Jugoslavije. U današnjoj Bosni, mi sebe nazivamo Bosancima, Bošnjacima, Srbinima ili Hrvatima. Jedan drugog ne označavamo religijom. Druga strana je nama dodijelila termin “muslimani”, a ja sebe ili bilo kojeg drugog čovjeka ne mogu definirati po njihovoj religiji, bili oni muslimani, katolici, pravoslavci ili jevreji.

Upoznao sam Bosanca na Novom Zelandu koji je preživio Auschwitz. S njim mogu podijeliti svoju priču i on može svoju sa mnom. Od tada bolje razumijem

Jevreje i preživjele holokausta. Mi smo vidjeli surovost koju je jedan čovjek spremam činiti drugome.

Da bi se oprostilo nekome ko vas je poslao u pakao treba mnogo unutarnje snage. Zašto žrtva mora biti onaj koji prašta? Da li ga to čini boljom osobom? U čijim očima? Ili ga to čini slabičem tako da oni to mogu opet učiniti? Ja ne mogu da gledam sve Srbe kao iste. Dok me je jedan pokušavao ubiti, drugi mi je spasio život.

Posjetio sam koncentracioni logor Mauthausen u Austriji, 2002. godine. Pogledao sam u oči logoraša na fotografijama i prepoznao taj pogled. I ja sam ga nekoć imao. To je bilo kao da gledajući kroz njihove oči, vidim bol, patnju, očaj, tugu, glad, ali i ljubav, volju i nadu.

Naučio sam da je govoriti o svom iskustvu najbolji način da se s njim nosim. Važno je da ljudi postanu svjesni da su se te stvari dogodile. Ali ja svoju priču pričam samo onima koji je zavrjeđuju – onima koji su spremni slušati, koji su iskreni, ljubazni, koji razumiju, onima koji mogu voljeti. Samo oni koji istinski žele razumjeti otvorit će svoje srce.

Vratio sam se u Bosnu, u posjetu, 2002. godine, i video da sam ja jedan od sretnika. Sjećam se svih dobrih ljudi koji više ne hodaju po zemlji. Mnogi koji su preživjeli traže pravdu. Mnogi osjećaju da pravdu ne mogu naći. Mnogi shvataju da ne mogu krenuti naprijed. Neki biraju da to ne čine. Neki me pitaju planiram li se vratiti.

Moj odgovor je jednostavan: Platio sam ogromnu cijenu. Dovoljno sam dao.

Opasnosti nametnutog mira

236

Političar promišlja o
nedostacima Daytonskog
sporazuma, razgovor Predraga
Peđe Kojovića s Fionom Turner

Fiona Turner: Možete li nam nešto reći o sebi – o svom prelasku iz novinarstva u politiku?

Predrag Peđa Kojović: Kada sam odlučio da dam отказ u Reutersu i vratim se u Sarajevo, nisam planirao uključivati se u politiku. Zamišljao sam da će sa svojom partnericom, Kimberley Music, i prijateljima iz djetinjstva voditi mirniji život, s manje stresa. Ali, bilo mi je etički neprihvatljivo da živim u vlastitom balonu i ignoriršem dominaciju desničarske politike i negativne ekonomске, društvene i psihološke posljedice koje ona ostavlja na ljudе. Isto su mislili i neki moji prijatelji, kao što su filmski režiseri Danis Tanović i Dino Mustafić.

Predrag Peđa Kojović živi u Sarajevu. Roden je u Travniku 1965. godine od oca Srbina i majke Hrvatice. Kada se početkom 1990-ih godina zemlja rascijepila, Kojović je počeo izvještavati za agenciju Reuters, vjerujući da će vanjski svijet, ako bude znao šta se dešava, potaci promjene. Razočaravši se, nakon rata je nastavio svoju novinarsku karijeru baveći se međunarodnim vijestima. Kojović se vratio u Bosnu i Hercegovinu kako bi bio suosnivač Naše stranke, progresivne liberalne političke stranke. Godine 2018., izabran je za zastupnika u državnom parlamentu. On tvrdi da rigidno kodiranje etničkog identiteta u državnom ustavu zapravo blokira napredak ka miru.

Britanska novinarka Fiona Turner, koja je za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini radila kao producent za ABC News, zamolila je Kojovića da iznese svoja promišljanja o tom sukobu, o Daytonsksom sporazumu, o demokraciji i o budućnosti svoje zemlje. Ovaj intervju raden je prije izbora 2018. godine.

Smatrali smo da bi moglo biti neke istine u Danteovim stihovima da su najgora mјesta u paklu rezervisana za one koji u vremenima moralne krize zadržavaju svoju neutralnost. Takoder smo smatrali da djelovanje preko organizacija civilnog društva ili kao javnih intelektualaca ne predstavlja djelotvoran način za doношење stvarnih promjena. Oni koji ne vole revolucije, a ipak žele donijeti stvarne, suštinske promjene u društvu to najdjelotvornije mogu učiniti kroz parlamente (u BiH ima više parlamenta). Tako smo 5. aprila 2008. godine osnovali političku stranku pod imenom Naša Stranka.

Naša Stranka je multietnička i najprogresivnija bh. stranka. Iznikla je kao inicijativa iz uličnih protesta, iz neslaganja s političkim establišmentom i prerasla u najbrže rastuću socijalno-liberalnu stranku u regiji te je sada punopravna članica Alijanse liberala i demokrata za Evropu (ALDE). Očekujemo da ćemo ući u vlast nakon oktobarskih izbora.

Što se tiče mene lično, zanimljivo mi je i pomalo razočara-vajuće vidjeti da vrlo često ono što sam kao novinar mislio da se dešava u političkim pregovorima iza zatvorenih vrata, nakon što se završi poziranje pred kamerama i davanje izjava, nije tako plemenito niti ozbiljno kao što sam očekivao. Ali, isto tako sada znam koliko bi se toga moglo uraditi ako uspiješ zadobiti povjerenje većine glasača.

FT: Kakva je bila vizija Daytonskega sporazuma i koje su njegove osnovne mane?

PK: Svaki sporazum kojim se zaustavlja ubijanje, etničko čišćenje, drugim riječima rat, predstavlja postignuće vrijedno pohvale. Daytonski mirovni sporazum u tom smislu zavrjeđuje naše poštovanje i zahvalnost.

Da nije člana IV, koji je postao i još uvijek je Ustav BiH, Daytonski sporazum bi se mogao kvalifikovati kao dokument bez velikih mana.

Prva i osnovna mana Daytonskog Ustava, kako se popularno zove, je to što je član IV kako bi sačuvao vitalne etničke interese, doveo do pravne, procesne i političke noćne more. BiH zauzima manje od polovine teritorije države New York, a ustav je ipak ovu prije rata malu i jednostavnu državu podijelio na dva entiteta koji se ponašaju kao države. Jedan entitet se zove Republika Srpska, a drugi Federacija Bosne i Hercegovine. Federacija se dalje dijeli na 10 kantona, a kantoni su dalje podijeljeni na općine. Također postoji i grad na sjeveru, Brčko, koji je poseban distrikt i ne pripada nijednom entitetu.

Predsjedništvo BiH sastoji se od tri člana, pripadnika naroda: Srbina iz Republike Srpske, i Bošnjaka i Hrvata iz Federacije. Predsjedavajući Predsjedništva BiH mijenja se svakih osam mjeseci po principu rotacije između tri člana. Oni održavaju sastanke na kojima glasaju o pojedinim pitanjima, a svaki član ima pravo veta. Svaki leti posebnim avionom, putuje pod posebnom pratnjom i ima, de facto, posebnu malu vojnu jedinicu za doček.

Ovo tročlano predsjedništvo samo je vrh komplikiranog, birokratiziranog političkog modela koji pati od svih boljki istočnopravoske neefikasnosti i korupcije. Za upravljanje državom od jedva 3,5 miliona ljudi potreban je veliki broj tijela vlasti i stotine ministarstava te više od 50 posto BDP-a države. Ovaj model diktira strukturu svakog tijela vlasti primjenom rigidnih etničkih formula. On članovima parlamenta daje pravo veta čak i u slučaju donošenja etnički neutralnih zakona. Time se praktično eliminira najosnovniji od svih principa demokracije: pravilo o donošenju zakonodavnih odluka većinom glasova.

Druga osnovna mana je u tome što Daytonski ustav definira BiH kao državu etničkih Bošnjaka, Srba i Hrvata. To isključuje više od 20 zakonom priznatih nacionalnih manjina, kao i brojne građane koji svoj identitet izražavaju jednostavno kroz pripadnost Bosni i Hercegovini. Sam ustav vrši diskriminaciju nad građanima na osnovu njihove etničke pripadnosti.

Ako se javno ne izjasnite kao Bošnjak, Srbin ili Hrvat, ne možete se kandidovati na izborima za člana Predsjedništva BiH, ne možete se kandidovati na izborima za određena zakonodavna tijela, ne možete biti izabrani za profesora na državnom univerzitetu, ne možete dobiti neki važan posao u javnim preduzećima i ne možete raditi u nekim vladinim agencijama. Pored toga, ako ste Bošnjak ili Hrvat, a živate u Republici Srpskoj, ne možete se kandidovati za člana Predsjedništva. Ako se izjašnjavate kao Srbin, a slučajno živate, kao ja, u nekom dijelu Federacije, isto tako se ne možete kandidovati za člana Predsjedništva.

Sumnjam da bi više od pola Amerikanaca prihvatile živjeti s ustavom koji svojim građanima Hispanoamerikancima, Afroamerikancima i Kinezima zabranjuje da

obavljaju dužnosti u vlasti ili ne dozvoljava nikome osim ljudi britanskog, irskog ili njemačkog porijekla da se kandiduje na izborima.

Evropski sud za ljudska prava sa sjedištem u Strasbourgu je 2008. godine donio odluku da je neprihvatljivo da ustav tako direktno diskriminira svoje građane na osnovu etničke pripadnosti i da se mora promijeniti. Međutim, vode bošnjačkih, srpskih i hrvatskih nacionalističkih stranaka su se oglušile o presudu ovog suda. Za njih je postojeći sistem savršen. On ohrabruje političku homogenizaciju unutar svake etničke grupe i omogućuje njihovim strankama da putem manipuliranja poslijeratnim traumama vlastitog naroda i širenja straha od novog sukoba ostanu na vlasti.

Međutim, temeljna greška Daytonskog ustava je nepostojanje etike. Ovaj ustav je legalizirao ono što su zaraćene strane postigle vojnim sredstvima i kriminalom politikom etničkog čišćenja i ratnih zločina, uključujući i genocid u Srebrenici. Nakon rata, Daytonska mirovna sporazuma nije ove političke partije proglašio nezakonitim nego im je zapravo dao prednost i one od tada koriste politiku za nastavak rata drugim sredstvima.

FT: Možete li nam dati jedan primjer iz vlastitog iskustva koji ilustruje zašto veći sistem ne funkcioniра?

PK: Ja sam rođen u Travniku, u blizini Sarajeva. Majka mi je po etničkoj pripadnosti Hrvatica, a otac Srbin. Međutim, u bližoj porodici imam i Bošnjaka i Crnogoraca. Moja porodica uopće nije obraćala pažnju na to koje je ko nacionalnosti ili vjerske pripadnosti. Ni najmanje.

Kako bih mogao učestvovati na izborima 2014. godine, morao sam zvanično izabrati svoju nacionalnost tako da sam na obrascu zaokružio "Srbin". Ali zbog toga, kao Srbinu koji živi u Federaciji, zabranjeno mi je da se kandidujem za člana Predsjedništva BiH.

Ja sam jedan od mnogih koji vjeruju da bi se, s jednim predsjednikom koji je izabran glasovima naroda, čak i ako se većina njegovih ustavnih ovlasti prenese na vladu i parlament, potakla drugačija, inkluzivna politička retorika. Taj kandidat bi morao privući sve građane i sve etničke grupe. To bi bio prvi veliki korak ka ozdravljenju društva koje je rat razorio. Sistem koji sada imamo Bosnu i Hercegovinu gura u suprotnom pravcu. On nas sve više i više dijeli po etničkim i vjerskim linijama. A to nije život kakav smo ovdje stoljećima živjeli.

FT: Ključni element uspješnog mirovnog procesa je velikodušnost u pobjedi i odsustvo osjećaja poniženja u porazu. U kojoj mjeri je mir u Bosni manjkav zato što niko ne može proglašiti pobjedu ili poraz?

PK: Predsjednici Hrvatske i Srbije su se par puta sastali pred sami rat u BiH u restoranu u Karadžorđevu, historijskom gradu u Srbiji. Na salveti su nacrtali novu kartu Balkana i dogovorili se da među sobom podijele teritoriju BiH. Izvršioci ovog dogovora trebali su biti nacionalističke stranke Srba i Hrvata u BiH, dok bi susjedne zemlje pružile vojnu, finansijsku i političku podršku.

U postupcima pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju u Hagu utvrđeno je da se ova agresija zaista dogodila. Ali, u uvodu Daytonskog sporazuma rat je definiran kao "tragični sukob u regiji", čime se izbjegla njegova kvalifikacija kao agresije Srbije i Hrvatske na jednu suverenu državu. Nacionalističke stranke je ova definicija zadovoljila jer im je omogućila da stvaraju narative, nove nacionalne mitove koji su im odgovarali. Svaka od zaraćenih strana imala je svoj i različit odgovor na pitanje "Šta se desilo 1990-ih godina?" Predstavljali su se kao herojski branitelji svojih naroda od zla i barbarizma drugih. Putem kontrole nad medijima i nastavnim planovima i programima u poslijeratnoj BiH, stvorili su najmanje tri suprotstavljenja stajališta o ratu. Još uvijek ne znamo da li su njihova propagandna nastojanja nakon više od 20 godina ostavila dubok i trajan trag na umove i srca mladih ljudi.

FT: Kakvu je ulogu imala međunarodna zajednica?

PK: Jaka, jednoglasna politička izjava međunarodne zajednice i nalet lovaca u klasičnoj vojnoj formaciji "četiri prsta" u proljeće 1992. godine bi zaustavili rat i novija historija ove regije bi bila potpuno drugačija. Na kraju krajeva, upravo to je i trebalo da se zaustavi rat, ali tek nakon proživljenih 1.425 dana straha, gladi i bijede, nakon što je raseljeno 1,2 miliona i ubijeno 120.000 ljudi.

Međunarodna zajednica ima mandat da upravlja Bosnom i Hercegovinom sve dok se ne bude smatralo da je zemlja politički i demokratske stabilna i samoodrživa. BiH još uvijek značajno ovisi o stranoj finansijskoj i političkoj pomoći. Međunarodne oružane snage su daleko najjače vojne snage u zemlji. Visoki predstavnik za BiH, koji djeluje u ime Vijeća za provođenje mirovnog sporazuma, predstavlja konačni autoritet za tumačenje Daytonskog ustava. Vijeće se sastoji od 55 zemalja i agencija koje na više načina podržavaju mirovni proces. Zbog ovog ovog međunarodnog vrhovnog ustavnog autoriteta još je teže shvatiti zašto ne idemo u pravom smjeru. U međuvremenu, upravo ovi problemi nacionalizma, rasizma i vjerske netolerancije koje članice Evropske unije i međunarodna zajednica pokušavaju riješiti u BiH pojavili su se i u njihovom dvorištu. Pretpostavljam da to značajno slabiti njihovu odlučnost.

FT: Kakvu ulogu mogu imati javni narativi?

PK: Žalosno je da javni narativi u BiH nisu usmjereni ka pomirenju među ljudima i reintegraciji zemlje nego upravo u suprotnom pravcu. Javni narativ, onaj koji je dominantan jer ga promoviraju nacionalisti, ratne užase tretira kao materijal za vođenje kampanje. Nacionalisti sipaju sol na ranu time što negiraju ono za što su sudovi ustanovili da se desilo. Oni ukazuju na zločine drugih zaraćenih strana, a istovremeno su potpuno slijepi na zločine vlastitog naroda. Oni se hrane time što BiH čine nefunkcionalnom državom. To dokazuje njihov stav da ne možemo živjeti zajedno onako kako smo stoljećima živjeli. Manipulišu ratnim traumama ljudi, igraju se s njihovim posttraumatiskim stresom i strahom od novog rata, i koriste ih u političke svrhe.

Moram sa žaljenjem reći da su ove političke kampanje uspješne. Nacionalisti su pobijedili na svim izborima od Dayton. Čini se da Evropskoj uniji ovaj pristup ne smeta.. Oni se rukuju s ovim političarima, tapšu ih po ramenu i smješkaju se prilikom zvaničnog fotografisanja.

Širi svijet, posebno EU, mora zauzeti sofisticirani pristup i mora uskratiti podršku - i prestatи se slikati s - onima koji su radi političke moći spremni ignorisati istinu utvrđenu na međunarodnom nivou.

Moja politička stranka se veoma trudi da ispriča drugaćiji javni narativ, da omogući iznošenje alternativnih priča stvarnih ljudi.

Na cijelom Balkanu, samo u crnogorskom jeziku postoji ne jedna, nego dvije riječi za "hrabrost". Jedna riječ, hrabrost, koja je uobičajena, hrabrost definira kao čin odbrane sebe od drugih. To sebe, naravno, uključuje vas, vašu porodicu, vaš grad i vašu zemlju. Druga riječ, čojstvo, odnosi se na hrabrost u odbrani drugih od sebe. I ta riječ nedostaje ne samo u rječniku BiH, nego i u njenoj politici u svim godinama nakon nezavršenog rata.

FT: Kako ćemo zaustaviti prenošenje kivnje i predrasuda na naredne generacije?

PK: Prije nekih pet ili šest godina bio sam na stranačkom skupu na kojem sam razgovarao s novim članovima naše stranke u Srebrenici. Nakon što se završio zvanični program, sjeo sam da malo neformalno popričan s nekim od novih članova. Tu su, između ostalih, bili jedna žena srednjih godina, jedan stariji čovjek i jedan mladić. Žena je bila jako mršava, ispijena. Lice joj je bilo pokriveno tragovima užasa i patnji kroz koje je prošla. Muž, sinovi i kćerka, kao i mnogobrojni rođaci su joj za vrijeme rata u Srebrenici ubijeni ili čak pogubljeni. U životu je držao preživjeli sin od brata. Držala je moju ruku u svom krilu dok mi se tihim glasom obraćala.

"Sviđaš mi se. Mislim da si dobar čovjek. Da se ne bojim da mi moja ubijena djeca nikad ne bi oprostila što sam podržala Srbina, glasala bih za vas."

Mladić je rekao, "Moj otac, Srbin, ostao je u Srebrenici u našoj kući dok je većina ostalih Srba otišla malo prije nego što su je Srebrenicu okružila vojska Ratka Mladića. Čak je uzeo i pušku i pridružio se Armiji BiH, koju su 100 % činili muslimani. Ipak, došli su jedne noći i odveli ga u policijsku stanicu i više se nije vratio. Njegovo tijelo smo pronašli tek nakon rata u jednoj od onih masovnih grobnica. Na njega su pucali, toliko znamo, jer je na njegovoj lobanji bila rupa od metka. Nadam se da su ga samo upucali. Nadam se da je to bilo brzo."

Žena je počela plakati. Sjedili smo u tišini neko vrijeme.

"Šta vi radite?" pitao sam starijeg čovjeka, koji je bio čelav, s velikim stomakom i najljepšim osmijehom. "Pravim vino," rekao je, "vino od jagodičastog voća. Stvarno je dobro - moraš ga probati. Postaje poznato."

Ustao je od stola da doneše bocu. "On vodi veliku firmu," rekao je mladić dok smo čekali da se vrati ovaj stariji čovjek. "Mislim da imaju stotine zaposlenih. To je jedno od rijetkih mjesta ovdje gdje možeš naći posao."

"Ko su 'oni'?" pitao sam.

Mladić reče, "On ima partnera, Srbina. Zajedno vode ovu firmu, a to je jedina firma ovdje u kojoj zajedno rade Srbi i Bošnjaci. Sve drugo u ovom gradu je podijeljeno prema nacionalnosti."

Čovjek se vratio i na sto stavio bocu svog vina koje se zove Malina.

"Otvori ga kad se vratiš kući pa mi reci šta misliš," rekao je dok je bocu zamotavao u dnevne novine koje je našao na susjednom stolu.

"Čuo sam," rekao sam, "da imate partnera Srbina."

"Da, mog starog predratnog druga. Sve radimo zajedno. Imamo 400 zaposlenih."

"Jeste li bili ovdje za vrijeme rata?" pitao sam ga.

"Da," reče on. "Ja sam bio u bosanskoj armiji sve do kraja rata."

"A gdje je on bio?" pitao sam. On je, naravno, bio u srpskoj vojsci.

"Slušajte," reče, "znam šta me pitate i reći ću vam ovo. Morao si biti u vojsci; svi su morali u vojsku. Ja sam bio u vojsci sa svojim narodom, a on je bio sa svojim. Ali, to je rat, to rat radi ljudima. On nije činio ratne zločine, ja nisam činio ratne zločine i kad smo se sreli nakon rata, sjeli smo i razgovarali i onda smo rekli, 'Sve one koji su okrvavili ruke treba optužiti i kazniti, a mi koji smo preživjeli i nikoga nismo mrzili zbog njegove nacionalne ili vjerske pripadnosti trebamo nastaviti život, ponovo izgraditi ovaj grad i pokušat živjeti onako kako smo živjeli prije nego što su nacionalisti zatrovali ljude i pokrenuli rat.' Nas obojica, moj partner i ja, imamo djecu i ne želimo im da ikada dožive ono što smo mi doživjeli. Nikada. Svim ljudima trebaju iste stvari: mir, sigurnost, dobar posao - i treba da uče kako bi živjeli bolje nego što mi sada živimo."

Stol za kojim smo sjedili je nakratko obuzela tišina. Mladić je govorio o tome kako u gradu nema njegove generacije. "Ako želiš studirati, moraš otići u Beograd ili u Sarajevo. Ovdje nema dobrih univerziteta, samo ima privatnih koji praktično prodaju diplome. Srbi idu u Beograd na studij i nikad se ne vrate. Bošnjaci idu u Sarajevo i isto tako ostanu тамо. Zašto bi se vratili ovdje? Ovo je crna rupa."

"Jeste," klimnula je žena.

FT: Kao političar, morate imati nade u budućnost. Kako ćemo pripremiti bolju budućnost za naredne generacije?

PK: Oni su naša najveća i posljednja nada. Stariji su obuzeti svojim ratnim iskustvima. Svako ko je ovdje bio za vrijeme rata je na neki način ranjen. Kada slušate priče o silovanjima i masovnim ubistvima i srećete ljude koji su izgubili cijelu svoju porodicu, koji su izgubili sve što su imali, teško ih je gledati kako zamišljaju svjetliju budućnost, posebno uzimajući u obzir da u svakodnevnom životu, na ulici, susreću počinitelje tih zločina. To me podsjeti na pitanje Theodora Adorna da li je “pisanje poezije nakon Auschwitza barbarstvo.”

Ali, to je u stvari retorički stav. Nemamo izbora. Moramo pisati poeziju. I to mora biti poezija nade i onoga “da se nikad, nikad ne ponovi”. Imali smo tu nesreću da živimo u onome što je Hegel nazvao “zgusnutom historijom” - vremenom krupnih političkih tektonskih promjena i dramatičnih, masovnih, političkih, nasilnih dogadaja. Etničko čišćenje, vjerska netolerancija, državna korupcija i nacionalizam ispunili su vakuum moći nakon pada komunizma. Historija je narednim generacijama u BiH ostavila sve ove stvari kao teške, gotovo neprobojne prepreke prema boljoj budućnosti.

Ne tek puki post scriptum rata: Uloga međunarodnih krivičnih sudova

244

autor Sudija Richard Goldstone

Sudija Richard Goldstone je služio kao prvi glavni tužilac UN-ovih krivičnih tribunala za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu, 1994–96. godine. Kao sudija u svojoj rodnoj Južnoj Africi, bio je na čelu Goldstoneove komisije, koja je istražila političko nasilje u toj zemlji početkom 1990-ih. Goldstone je posvetio veliki dio svog života istraživanju ratnih zločina i međunarodnog kršenja ljudskih prava, između ostalog ona u Iraku, na Kosovu, i u Gazi. On tvrdi da međunarodna krivična pravda nudi više od pukog zakonskog post scriptuma državama koje su izašle iz rata. Ona može utjecati na put ka miru a pruža važnu utjehu žrtvama.

Moderna međunarodna krivična pravda počela je sa suđenjima glavnim njemačkim i japanskim ratnim zločincima nakon što je 1945. godine okončan Drugi svjetski rat. Bila je to era koja je doživjela agresivni rat voden za osvajanje evropskih zemalja, rasističkim politikama koja su metodično izbrisale sa lica zemlje milione nevinih uz nehumano postupanje prema civilima i prema ratnim zarobljenicima. Primarna svrha tih suđenja bila je kažnjavanje vođa koji su bili odgovorni za činjenje užasnih zločina i koji su kompromitirali ljudsko dostojanstvo. Bila je to nada da će, ako se pojedinci budu proglašili odgovornima, to društвima omogućiti da se distanciraju od kolektivne krivnje i započnu obnovu. Uz takvu nadu išlo je uvjerenje da će suđenja odvratiti od agresije u budućnosti te time pomoći cilju postizanja mira u svijetu.

Toj nadi je bilo suđeno da u velikoj mjeri bude osujećena u decenijama koje su uslijedile. Razorni ratovi su nastavljeni – često unutar samih nacionalnih država. Kriminalni napadi na nevine civile nastavljeni su. Gorčina i nepravde često su sprječavali države da zacijele rane.

Teško je i nije mudro generalizirati o doprinosu međunarodne krivične pravde očuvanju ili obnovi mira. Kontekst je itekako važan. Ipak, kada se razmotre različita iskustva posljednje generacije, to nam pomaže da shvatimo ulogu međunarodnih tribunala.

Ratni zločini počinjeni u bivšoj Jugoslaviji početkom 1990-ih naveli su Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija da u maju 1993. godine uspostavi Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Prema međunarodnom pravu, Vijeće sigurnosti je moglo preduzeti takvu radnju samo uz korištenje imperativnih ovlasti koje su mu date u Poglavlju VII Povelje UN-a, i jedino kao sredstvo oticanja prijetnji za međunarodni mir i sigurnost koje je predstavljao rat koji je tada bio u toku. Kako bi se uspostavio MKSJ, Vijeće sigurnosti je moralo povezati mir i pravdu.

MKSJ nije sprječio daljnje činjenje ozbiljnih ratnih zločina. Doista, zloglasni genocid u Srebrenici u julu 1995. izvršen je po naredbi Radovana Karadžića (samoproglašenog predsjednika Republike Srpske) i Ratka Mladića (komandanta vojske bosanskih Srba) nekoliko mjeseci nakon što je MKSJ javno objavio da se pripremaju optužnice za ratne zločine protiv njih dvojice za zločine koji uključuju genocid i zločine protiv čovječnosti. Ta optužnica je obznanjena 25. jula 1995.

Međutim, optužnica protiv Karadžića koju je objavio MKSJ 1995. godine postavila je pozornicu za skup koji će se održati u blizini Dayton, u državi Ohio u Sjedinjenim Državama, u novemburu te godine. Bila je to konferencija koja je rezultirala sporazumom poznatim kao Daytonski sporazum. Da je Karadžić pokušao da prisustvuje toj konferenciji, Sjedinjene Države bi ga uhapsile i prebacile u Hag na suđenje. Efektivno, ta optužnica je sprječila navodnog ratnog zločinca da učestvuje u pregovorima; time je politički omogućeno da lideri Bosne i Hercegovine na njoj učestvuju. Daytonski sporazum je okončao rat. Mir koji se održava proteklih 24 godine možda nije uspio donijeti sigurnost regionu, ali je bez sumnje spasio hiljade života. Teško je, ako ne i nemoguće, utvrditi do koje mjere je prisustvo Haškog

tribunala i istrage koje je vodio, dok je rat još uvijek bjesnio, odvratilo činjenje ratnih zločina, ali izvjesno je da su politički i vojni lideri Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine eksplicitno primili k znanju postojanje Haškog tribunala. U nekim prilikama, oni su svoje oružane snage upozoravali da ne čine ratne zločine.

Mada je MKSJ možda pomogao pregovorima o miru u Daytonu, teško da je on izmirio narode bivše Jugoslavije. Trajni mir još uvijek izmiče narodima Balkana. Ali dokazi koje su dale stotine svjedoka i hiljade i hiljade stranica analiza sadržanih u presudama Tribunala izgradila je činjenični temelj o sukobu iz 1990-ih. Bošnjačka zajednica Bosne i Hercegovine, iz koje dolazi velika većina žrtava, općenito je prihvatile nalaze Tribunala. S druge strane, nacionalizam i populizam igraju krupnu ulogu u poticanju mnogih u srpskoj i hrvatskoj zajednici da osporavaju legitimnost i nalaze MKSJ.

Više od godinu dana nakon uspostave tribunala za Balkan, u novembru 1994. godine Ujedinjene nacije uspostavile su Međunarodni krivični sud za Ruandu (MKSR). MKSR je donio pravdu svim liderima Ruande koji su bili odgovorni za genocid i zločine protiv čovječnosti počinjene u toj zemlji sredinom 1994. godine. Rad Tribunala onemogućio je poricanje užasnog ubistva oko 800.000 nevinih civila i odigrao je ulogu u javnom utvrđivanju krivice lidera. Neki od relevantnih dokaza i nalaza MKSR-a predstavljeni su u Muzeju sjećanja na genocid u Kigaliju.

Rad MKSR-a također je omogućio Vladi Republike Ruande da se posveti uspostavi tradicionalne pravde (gacaca) kako bi se istražila krivica ili nevinost desetina hiljada osumnjičenih koji su držani u užasno neadekvatnim zatvorima. Ako bi se procjenjivala po modernim međunarodnim standardima, gacaca teško da se može smatrati pravičnim sistemom pravde. Međutim, ona je dala rješenje za ogromni problem nalaženja odgovora i rješenja za optužbe protiv osumnjičenih. Danas više nema nasilja između naroda Hutu i Tutsi u Ruandi. Mada Ruanda nipošto nije uzor demokratije, mir i prosperitet u toj su afričkoj zemlji očigledni.

Nakon primjera Jugoslavije i Ruande, 1997. godine su uspostavljena Vanredna sudska vijeća u Kambodži (ECCC), dvije decenije nakon genocidnog ubijanja u toj zemlji. Domaća politika sprječila je da ECCC odigra značajnu ulogu u doноšenju pravde žrtvama koje su još uvijek bile žive, a ipak je na hiljade Kambodžana prisustvovalo saslušanjima ili slušalo radijske i televizijske prijenose sudskega postupaka.

Drugi oblici tranzicijske pravde mogu žrtvama dati ono što zasluzuju i državama donijeti mir. Najočitiji primjer je komisija za istinu i pomirenje. Takva komisija je javnost upoznala sa užasnim zločinima koje su počinile snage vlade aparthejda u

Južnoj Africi. Proces istine i pomirenja pomogao je Južnoj Africi da se ublaže politički animoziteti i podjele iz ere aparthejda. Te podjele ni u kojem slučaju nisu nestale – nejednakosti u društvu poslije aparthejda još uvijek su sveprisutne u tom društvu nejednakosti koje i postoji i danas, više od dvije decenije nakon što je Južna Afrika postala demokratska zemlja.

Očekivanja koja pobuđuju međunarodni sistemi krivične pravde zavise od konteksta u kojima oni djeluju. U slučaju sudjenja u Nurnbergu i Tokiju, rat je bio završen potpunom predajom Njemačke i Japana. ECCC je uspostavljen nekoliko decenija nakon što je režim Pol Pota počinio zločine. Isto tako je i MKSR uspostavljen nakon što su ubijanja okončana. S druge strane, MKSJ je nastao tokom borbi u ratu na Balkanu. U prve dvije godine svog postojanja, MKSJ je djelovao paralelno s krvavim ratom, a od kraja 1995. godine nastavio je djelovati pošto je rat bio okončan. Ponovo je, mada kratko, poduzeo istrage u vezi sa tad još aktuelnim ratom 1999. godine, kada je NATO primijenio vojnu silu kako bi zaštitio albansko stanovništvo Kosova.

Bez obzira da li su ovi tribunali uspostavljeni tokom ili nakon rata, koristi koje se mogu očekivati od međunarodne krivične pravde u velikoj mjeri se prenaglašavaju. Cijena međunarodnih sudova je visoka, a stopa donesenih presuda često niska. Mada sudjenja u Nurnbergu i Tokiju nisu obuhvatila više od ledenog brijege ogromnih zločina počinjenih tokom Drugog svjetskog rata, uspjela su detaljno evidentirati zločine njemačkih i japanskih lidera i njihovih oružanih snaga. To uveliko otežava nastojanja onih koji još uvijek pokušavaju poricati krivična djela ili reviziju historije tog perioda.

Krajem 20. stoljeća, uspjesi ad hoc i hibridnih krivičnih sudova bili su dovoljni da ohrabre značajan broj država da podrže uspostavu jednog stalnog međunarodnog krivičnog suda. Rezultat je da se 120 država koje su se sastale u Rimu sredinom 1998. godine dogovorilo o statutu za Međunarodni krivični sud (ICC). Rimski statut je postavio veoma visoki prag da bi bio uspostavljen – ratifikaciju od strane najmanje 60 država. Većina onih koji su podržavali ICC strahovali su da će za tako visoko postavljen prag biti potrebne decenije ili još duže, da bi se statut ratificirao. Trajalo je kraće od četiri godine. Ipak za žaljenja je da četiri najmnogoljudnije države u svijetu – Kina, Indija, Rusija i Sjedinjene Države – nisu ratificirale Rimski statut, prvenstveno zbog važnosti koju pripisuju vlastitom suverenitetu. Unatoč činjenici da je ratifikacija Rimskog statuta nekompletна, da ICC danas ne postoji, mnogim bi državama to predstavljalo snažan poziv da ga ipak uspostave.

ICC je sporo započinjao svoj rad. U 17 godina, on je održao veoma malo sudjenja i nije postigao dovoljno da omogući da se prosuđuje njegov efekat na očuvanje mira. Međutim, Kolumbija nudi zanimljivu studiju slučaja. Godine 2002, ta latinoamerička država ratificirala je Rimski statut. Čini se da je prijetnja krivičnog gonjenja od strane ICC-a, vladu i neke pobunjeničke grupe, pogotovo *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia* (FARC, Revolucionarne oružane snage Kolumbije), dovela za pregovarački stol. To je, zauzvrat, dovelo do prekida vatre, a potom do mirovnog sporazuma i predaje oružja pod UN-ovim nadzorom. FARC je postao

regularna politička partija i učestvovao na izborima u Kolumbiji 2018. godine. Mir nipošto nije siguran, značajan dio izbornog tijela odbacuje mirovni sporazum i poziva na strožije kažnjavanje onih pripadnika pobunjeničkih grupa koji su počinili zločine protiv naroda Kolumbije. Vrijeme će pokazati da li će veliki trud mirovnih pregovarača dati trajna rješenja. Bez obzira na to, intervencije i prijetnja da će ICC preduzeti istrage pozitivno su utjecale na lidere na svim stranama.

Najvažnija lekcija koju smo naučili iz povijesti međunarodne krivične pravde i tribunala je da žrtve ogromnih zločina pozivaju, i doista zahtijevaju, neki oblik odgovornosti i pravde. Ako se taj poziv guši, u društvu će se razviti rak koji će se prije ili kasnije manifestirati kroz daljnje cikluse nasilja. Historija Balkana i Ruande pruža dokaze koji podržavaju ovakvu tvrdnju. U toj su mjeri, barem, mehanizmi pravde pomogli da se očuva mir u nekoliko poslijeratnih društava.

Druga lekcija je da je postizanje pravde u domaćim sudovima zemalja koje se nalaze na prijelazu iz rata i opresije u demokratiju preveliki teret da bi se to praktično postiglo u samim tim zemljama. Nijedan domaći sistem nema resurse potrebne da se istraži, krivično goni i sudi za desetine hiljada ratnih zločina i kršenja ljudskih prava – posebno s obzirom na broj počinjenih zločina i veličinu tih zločina. Nadalje, u mnogim situacijama, najveće krvce će vjerovatno zaštititi oni koji ih podržavaju, ili će biti meta odmazde njihovih žrtava. Stoga mi ne nalazimo ilustracije učinkovitog domaćeg mehanizma krivične pravde nakon masovnih ratnih zločina i kršenja ljudskih prava.

Moderni međunarodni krivični sudovi, u nekim okolnostima, dovode počinioce pred lice pravde, a neki također pomažu da se očuva mir. Ali međunarodna krivična pravda pruža više od pukog pravnog post scriptuma za zemlje koje izaju iz rata. Oni kojima oni donose ključnu korist su žrtve kojima tribunali mogu pružiti bar malo utjehe. Na koncu, uspjeh ili neuspjeh tribunala treba prosudjivati po stvarnim koristima koje od njih imaju stradalnici.

SJEVERNA IRSKA

250

Martin Fletcher
Mir bez harmonije

Gilles Peress
Bitka za historiju
(1994–2019)
Tekst Chris Klatell
s Gillesom Peressom

Monica McWilliams
i Avila Kilmurray
“Žensko sjelo”

Mir bez sklada

252

autor Martin Fletcher

Jednog hladnog, vlažnog decembarskog popodneva pridružujem se u zapadnom Belfastu dvojici mladih turista iz Amerike i starijem paru iz Corka, ispod Falls Roada, republikanskog uporišta u tom dijelu grada. Tamo upoznajemo Peadara Whelana, bivšeg pripadnika IRA-e koji je 16 godina odležao u zloglasnom zatvoru "Maze" u Sjevernoj Irskoj zbog pokušaja ubistva policajca u prvim danima Nevolja. Učestvovao je u protestima poznatim kao "blanket protests" kasnih 1970-ih, kada su republikanski zatvorenici odbili da nose zatvorske uniforme i uništili zidove svojih celija nakon što im je oduzet status političkih zatvorenika. Bio je u tom zatvoru 1981. godine kada su se Bobby Sands i još devet zatvorenika IRA-e umrli uslijed štrajka gladi.

Martin Fletcher je 1997. godine po zadatku stigao u Belfast u novinar lista London Times da bi zatekao, kako sam kaže, "klaustrofobičnu pokrajinu, izoliranu i izgubljenu u vremenu". Tri desetljeća nevolja značile su da se McDonald's otvorio u Moskvi prije nego što je došao u Sjevernu Irsku, stranci su bili rijetkost, a ulične pucnjave su i dalje bile uobičajena pojava. Fletcher je svjedočio kako se republikanci i nacionalisti sa jedne, a unionisti i lojalisti sa druge strane, 1998. godine bliže historijskom Velikom petku ili sporazumu iz Belfasta. Dva desetljeća kasnije, Fletcher se vratio u Sjevernu Irsku i shvatio da je politička, socijalna i ekonomска diskriminacija, koja je nekoć poticala Nevolje, sada prošlost. Ali pred izgradnjom mira, za razliku od uspostave mira, i dalje je bio dug put. Iako su se ove dvije zajednice složile da se ne slažu, a da pritom ne pribjegavaju nasilju, i dalje je među njima bilo malo sklada, malo stvarnog pomirenja i zajedničke vizije budućnosti. A nad svim tim se nadvijao mračni oblak Brexita, koji je prijetio da će srušiti sporazum iz 1998. godine i ugroziti ionako krhki mir.

Danas, gotovo četiri decenije poslije i sa punih šezdeset godina, Whelan radi kao srdačan i zabavan vodič na jednoj od tura Nevolja u kojima se turisti upoznaju s novijom poviješću Sjeverne Irskе. Način na koji nam pripovijeda pokazuje da jedva da je ublažio političke stavove. Pokazuje nam gdje su 1969. godine, na samom početku Nevolja, "lojalistički mafijaši" započeli "masakre" nad rimokatoličkim porodicama, "sistematici paleći sve što im se našlo na putu". Pokazuje nam rupe od metaka koje su ostavili u zidovima od crvene cigle na zgradi osnovne škole St. Comgall. Pokazuje nam murale u čast štrajkačima gladu i spomen obilježja za "dobrovoljce IRA-e i civile koje su ubile lojalističke i britanske snage."

U ulici Bombay, na prvoj liniji bojišta u tim ranim bitkama, stoji ploča u znak sjećanja na Gerarda McAuleyja, petnaestogodišnjaka koji je ustrijeljen iz snajpera dok je katoličkim obiteljima pomagao u bijegu od lojalističkog napada. Bio je prvi IRA-in "dobrovoljac" koji je umro tokom Nevolje.

Uredne gradske kuće u ulici Bombay naslanjavaju se na ogromni mirovni zid – odvratnu barijeru od betona i čelika – odvratne međe od betona, čelika i žičane mreže više od dvadeset metara koja je podignuta krajem 1969. godine kako bi podijelila republikanski "Falls Road" od lojalističkog uporišta Shankill Road na sjeveru. Stražnji vrtovi ogradieni su čeličnim mrežama. Whelan insistira da je takva zaštita i danas neophodna. Lojalisti i dalje bacaju projektile preko zida, kaže nam. Baš u tom momentu, jedna žena prolazi pored njega. Pitam je bi li voljela da se zid sruši. "Voljela bih da je još viši", uzvraća nam.

Whelan nas zatim vodi do jedne od rijetkih kapija na tom zidu dugom dva kilometra. Tamo nas prepušta našem drugom vodiču, koji je njegov lojalistički odraz u ogledalu, i traži da ga oslovljavamo samo sa "Jim". Whelan se ne upušta proći dalje u Shankill Road. "Ne bih da riskiram", kaže na odlasku.

Jim je otprilike istih godina kao Whelan i jednako je ljubazan, iako malo suzdržaniji kad ga pitamo o njegovoj prošlosti. I ovaj bivši pripadnik lojalističke paravojne formacije Ulster Volunteer Force, odležao je u zatvoru "Maze" - 15 godina. "Ubistvo", kaže on sramežljivo, dodajući: "Šta god se tražilo da učinim tokom sukoba, ja sam učinio."

U poređenju sa gusto naseljenim i relativno prosperitetnim kvartom "Falls", Shankill je oronuo, depresivan i pust. U sljedećih sat vremena, Jim nam pokazuje zašto se "sa šesnaest godina odlučio pridružiti oružanoj grupi". Vodi nas turobnim/mračnim i depresivnim ulicama, pored napuštenih trgovina, do mjesta gdje su tri puba, ribarnica i salon namještaja, sve redom uništeno "u bombaškim napadu koji je bez upozorenja izvela sektaška IRA", kad je ubijeno mnogo nevinih muškaraca, žena i djece. "Siguran sam da vam vaš vodič [Whelan] nije pričao ni o čemu od ovoga", kaže nam.

Križ napravljen od crvenih metalnih makova (cvijeće koje je simboliziralo odanost Sjeverne Irske Britaniji) obilježava svako mjesto. Na ploči pored jednog stoji: "U znak sjećanja na pet nedužnih protestanata koje je ovdje zaklala republikanska ubilačka banda." S druge strane, na muralu piše: "Sjećamo se žrtava genocida koje je izvršio Provisional Sinn Féin" i osuđuje "trideset godina nasumičnog klanja koje su počinili takozvanih nesektaški irski borci za slobodu."

Kada sam mu rekao da tako ljutite riječi moraju otežati pomirenje, Jim mi je odvratio: "Oni osporavaju republikanski narativ o ovom sukobu. Ne želimo da ljudi zaborave što se dogodilo. Sinn Féin bi rekao da nisu radili te stvari, ali to je revizija historije. Majstorski to rade."

Nakon obilaska, žurim natrag u centar grada u potrazi za toplinom i hranom,

nesiguran da li me je ohrabrilo ili obeshrabrido ono što sam video. S jedne strane, izvanredno je što se turisti sada okupljuju na ulicama Falls i Shankill: u krugu od tri kilometra od malog spomen-parka u Shankillu u vrijeme Nevolja život je izgubilo najmanje šest stotina ljudi. Još je neobičnije što bivše republikanske i lojalističke paravojne formacije, nekada smrtni neprijatelji, sada saraduju u ovim popularnim turističkim turama.

Ali četvrt stoljeća nakon mirovnog procesa u Sjevernoj Irskoj, pogodilo me je i to da neprijateljstvo traje, zbog žilavosti dva krajnje suprotstavljenia narativa o onome što se dogodilo i očite nesposobnosti obje zajednice da krenu dalje. Ništa to ne simbolizira više od kontinuiranog prisustva tog grotesknog mirovnog zida, čije se kapije i dalje zaključavaju svaku noć.

Whelanove posljednje riječi prije nego što nas je prepustio Jimu, zadržale su mi se u mislima. Na moje pitanje je li mu drag njegov lojalistički kolega, odgovorio je: "On je unionista. Ima unionistička uvjerenja. Želi ostati dio Britanije. Kao republikanac, želim da se sprege s Britanijom prekinu. Kakvu god ljudsku i ličnu vezu nas dvojica imamo, odlučujući faktor je politički."

Sjećam se i Jimovog pronicljivog zapažanja na kraju obilaska, kod mirovnog zida: "Prije nego što se ovo sruši, moraju se srušiti zidovi u glavama ljudi."

Prvi put sam stigao u Sjevernu Irsku, pokrajini otprilike veličine Connecticuta ili Yorkshirea, 1997. godine kao dopisnik London Timesa iz Belfasta.

Bilo je to turobno mjesto. Oko 3.600 civila, pripadnika paravojnih formacija i snaga sigurnosti je pobijeno, a

oko 50.000 ranjeno, tokom tri decenije sukoba između protestantske većine, koja je utvrdila da Sjeverna Irska treba ostati dio Ujedinjenog Kraljevstva, i katoličke manjine, koja je željela da se Irska ponovo ujedini. Teško da su ijedan grad i jedno selo ostali bez ožiljaka od tog nasilja.

IRA i lojalističke paravojne formacije proglašile su prekid vatre tri godine ranije i započele su spori, mučni mirovni proces, ali ubijanja i premlaćivanja, progoni i pucanja u koljena nisu prestajali.

Tokom prvog dana mog boravka ovdje, 18-godišnja katolkinja Bernadette Martin ubijena je dok je ležala u krevetu svog momka, protestanta u lojalističkom selu Aghalee. Ubrzo potom, još jedan tinejdžer katolik, James Morgan, otet je dok je autostopirao u okrugu Down, izmasakriran do neprepoznatljivosti i onda bačen u rupu ispunjenu vodom koja se koristila za odlaganje životinjskih trupala. Onda je 79-godišnji muškarac John Browne, postao najstarija osoba kojoj je ikada pucano u koljena nakon što su republikanske siledžije u lovnu na zlostavljača djece u sjevernom Belfastu provalile u pogrešan stan.

Teško naoružane trupe i dalje su patrolirale ulicama vjerovatno najmilitariziranijeg društva u Evropi. Sivi oklopni policijski Land Roveri tutnjali su kroz neveselu stambena naselja razdvojena odvratnim mirovnim zidovima. Vojne baze, policijske stanice, sudovi i javne zgrade bile su prave utvrde, simboli britanske države u potpunosti zatvoreni u kavezima od čeličnih mreža.

Lojalisti i republikanci označavali su svoje teritorije zastavama, obojenim ivičnjacima i muralima koji su slavili njihove naoružane ljude. Kako se bližio 12. juli, dan kada je lojalistička sezona marša doživljavala svoj vrhunac – povodom godišnjice pobjede protestantskog kralja Williama nad katoličkim kraljem Jamesom u bitci kod Boynea 1690. godine – većina građana koji poštuju zakon ili su utekli iz grada, ili su se opskrbili i zabarikadirali u kuće, dok se neizbjegni haos ne stiša.

Ta je pokrajina bila klaustrofobična, izolirana i zarobljena u vremenu. Nevolje su dovele do toga da se McDonald's otvorio u Moskvi prije nego je ta franšiza stigla u Sjevernu Irsku, a gigantski britanski lanci supermarketa tek su se počeli doseljavati. Stranci su bili prava rijekost. Čak su i sami Britanci i Irci izbjegavali to turobno mjesto.

Sjeverna Irska je bila duboko patrijarhalna zemlja, u kojoj među dvadeset i jednim članom Britanskog i Evropskog parlamenta nije bilo ni jedne žene. Bila je duboko konzervativna, predvođena fundamentalistom Ianom Paisleyem koji je pjenio protiv "sodomista u Stormontu" kad je Elton John nastupio u sjedištu Vlade Sjeverne Irske; predstava Jesus Christ Superstar proglašena je bogohulnom. Sektaški sukob dominirao je političkim životom, dok su socijalna pitanja bila isključena, a ta pokrajina izolirana od progresivnih vanjskih uticaja.

Tada se dogodilo nešto nevjerojatno. Osjetivši da je sukob iscrpio obje zajednice, britanski premijer Tony Blair i irski Taoiseach (premijer) Bertie Ahern dali su se u potragu za mirom. Uz pomoć američkog predsjednika Billa Clintonia i penzioniranog američkog senatora Georgea Mitchella, nisu htjeli dopustiti da proces ometu protesti, nasilje ili žestoki sukobi oko onog što se smatralo

nerješivim pitanjima. Ubijedili su vođe suparničkih zajednica Sjeverne Irske – među njima i Davida Trimblea, vođu Ulster Unionističke stranke, i Gerryja Adamsa i Martina McGuinnessa iz Sinn Féina – da prihvate dotad nezamislive kompromise. Na Veliki petak 1998. godine, nakon završne maratonske pregovaračke sjednice koja je trajala 33 sata, glavne stranke Sjeverne Irske postigle su historijski sporazum da okončaju najduži evropski sukob.

Nacionalisti i republikanci, s jedne strane, prihvatili su da se Irska može ujediniti samo uz pristanak većine naroda Sjeverne Irske. Lojalisti i unionisti, s druge strane, složili su se da dijele vlast u Skupštini Sjeverne Irske, u Stormontu. Obje strane obavezale su se da će nesuglasice rješavati mirnim putem. I dok su se oni koji su pripremali Veliki petak ili sporazum iz Belfasta razletjeli na sve strane da prikupe naučene lekcije sa drugih problematičnih mjesta širom svijeta, ja sam prešao u Brisel – ostavivši za sobom tu pokrajinu ispunjenu nadom kakvu su njeni građani ranije rijetko osjetili.

Vrativši se dvije decenije kasnije, sa zadovoljstvom i olakšanjem otkrio sam da je veliki dio tog optimizma bio opravdan. Uprkos sitnim nezadovoljstvima, posebno lojalističkih zajednica pogodenih velikom nezaposlenošću, niskim standardom obrazovanja i osjećajem da su “izgubili rat”, Sjeverna Irska je nesumnjivo bila daleko bolje mjesto od onog koje sam upamtio.

Paravojne snage sigurno nisu nestale. Republikanski disidenti i dalje pucaju na vojnike, policiju i zatvorske službenike. Lojalističke grupe su mutirale u kriminalne bande koje su zainteresirane za trgovinu drogom i iznudu nego za borbu protiv republikanaca. Obje strane još uvijek vrše brutalna premlaćivanja i pucnjavu kako bi uspostavile kontrolu nad svojim radničkim kvartovima. U aprilu 2019. republikanci disidenti izazvali su međunarodni bijes kad su pucali na mladu novinarku Lyru McKee, tokom nereda u Derryju izazvanih policijskom potragom za oružjem.

Ali nivo nasilja je dramatično opao i drži se pod kontrolom. Britanskih trupa, utvrda, kontrolnih punktova i helikoptera uglavnom je nestalo. Sveprisutni murali, na kojima su nekad prikazivani prijeteći naoružani ljudi, danas su većinom spomenici ili kulturni spomenici.

Nova policijska služba Sjeverne Irske (PSNI) zamijenila je osramoćenu, pretežno protestantsku Royal Ulster Constabulary i upola je manja. Preostalo naslijede nepovjerenja znači da se PSNI i dalje bori da se zaposli dovoljno katolika, ali mu je stopa prihvatanosti u javnosti 74 posto, a nadgleda ga policijski odbor u koji je uključen Sinn Féin. PSNI patrolira u neoklopnim vozilima i više ne toleriše područja gdje im je zabranjeno da uđu.

Zatvor Maze, taj snažni simbol Nevolja, u kojem je bilo zatvoreno na stotine pripadnika republikanskih i lojalističkih paravojnih grupa u osam odvojenih, poluautonomnih H-blokova, zatvoren je i uglavnom porušen. Zatvor Crumlin Road u Belfastu, u kojem su se nalazile na stotine lojalističkih i republikanskih zatvorenika, sada je muzej i konferencijski centar. Snažno utvrđene kasarne u Andersonstownu, s pogledom na ključnu raskrsnicu republikanskog zapadnog Belfasta, zamijenio je javni park.

Lojalistička stambena naselja u Belfastu još uvijek su u ruševinama, ali središte grada transformirano je blistavim novim uredskim i stambenim blokovima s pogledom na očišćenu rijeku Lagan, te trgovačkim centrima, elegantnim hotelima, skupim restoranima, koncertnom dvoranom i sportskom arenom. Svi su izgrađeni iz mnogo stakla – materijalom čija je upotreba nužno bila svedena na minimum u danima terorističkih bombaških napada.

U Derryju, drugom gradu po veličini u Sjevernoj Irskoj, veoma simbolični pješački Most mira sad elegantno krivuda preko rijeke Foyle, povezujući pretežno katolički zapadni dio grada s protestantskim. Završava se kasarnom Ebrington, zloglasnoj bivšoj vojnoj bazi, iz koje su britanski padobranci pokrenuli Krvavu nedjelju u pohodu na građanska prava 1972. Katolici su se nekada bojali i prijeći rijeku, ali danas se obje zajednice slobodno miješaju na paradnom terenu, koji ugošćuje koncerete i festivalne.

Ekonomija potaknuta značajnim američkim i evropskim investicijama pojačala je osjećaj Sjeverne Irske da ponovno oživjava, iako ta pokrajina još uvijek ima prevelik javni sektor i oslanja se na pozamašne britanske subvencije. Diskriminacija katolika na radnom mjestu, osnovni uzrok Nevolja, praktično je eliminirana. Stranci se često sreću, kao i automobili s irskim registarskim tablicama koje bi lojalisti gađali u doba Nevolja. Belfast sada pati od saobraćajnih gužvi, što se ranije nikada nije dešavalo..

Turizam – koji praktično nije postojao prije 20 godina – uzeo je maha, jer je Sjeverna Irska privukla rekordnih 2,6 miliona posjetioca u 2016. godini. Odluka HBO-a da u Sjevernoj Irskoj snimi Igru prijestolja dala je pokrajini ogroman podstrek, iznje-

drivši živu filmsku industriju i namamivši desetine hiljada “Thronija” iz cijelog svijeta na brojne spektakularne lokacije na kojima je serija snimana. (Dijelovi ruralne i priobalne Sjeverne Irske su nevjerojatno lijepi.)

Turisti hrle i u novi muzej Titanic Belfast, spomenik industrijskoj baštini grada, podignut gdje je 1911. godine porinut onomad najveći brod u svijetu. Mjesto koje je prije bilo pusto, jer je RMS Titanic izbrisana iz historije grada, pošto je potonuće Titanica bila sramota za protestantsku radnu snagu koja ga je izgradila.

A šta je s onim lojalističkim paradama koje su svakog ljeta izazivale tako ružne sukobe – posebno one Reda Oranžista, koji slave protestantsku historiju i kulturu i koje nacionalisti smatraju trijumfalistima? Danas sve, osim vrlo malog dijela, prolaze mirno – zahvaljujući sveopćem zamoru od sukoba, postojanju više lokalnog dijaloga i presudama neovisne Komisije za parade, osnovane u vrijeme Sporazuma Velikog petka.

Jednog sunčanog, ali strašno hladnog nedjeljnog jutra, iz znatiželje sam se vratio u župnu crkvu Drumcree, koja stoji usred polja na rubu Portadowna, na sat vremena vožnje južno od Belfasta. Još u julu 1998. godine ovo je bila ratna zona. Nova komisija zabranila je lokalnim pripadnicima Reda Oranžista da, nakon godišnje crkvene službe u spomen na bitku kod Boynea, nacionalističkom cestom Garvaghy marširaju u grad. Na hiljade pristalica se pojavilo da im pomogne da dovrše paradu koju su održavali svake godine od 1807. godine, ali ih je blokirala jedna od najvećih vojnih operacija koju je Sjeverna Irska ikad vidjela. Neredi su izbili širom pokrajine, a osam dana nasilja završilo se tek kad su tri brata, mladića, poginula u

paljevini kuće jedne katolkinje koja živi na lojalističkom imanju u mjestu Ballymoney, u okrugu Antrim.

Zapanjujuće je da Portadownove pristalice Narandžastog reda pokušavaju simbolično završiti svoj prekinuti marš svake nedjelje nakon tog dogadjaja prije od 20 godina. Ove nedjelje njih 19, većina sada već ostarjelih, svi u svojim tradicionalnim crnim odijelima sa narandžastim pojasima, krenuli su iz crkve u tačno 13 sati.

Stotinu metara niz zaledenu uličicu, gdje most prelazi preko potoka, jedan policijski narednik im je zapriječio prolaz. David Jones, veteran okružni sekretar lojalne lože Oranžista Portadowna, predao je policajcu pro forma žalbu, s riječima: "Nastavit ćemo ovdje protestirati jer smatramo da bismo trebali imati ista prava kao i svi drugi građani Velike Britanije." Narednik registrira protest. Pristalice Reda Oranžista tada formiraju krug i čitaju Bibliju i mole se; potom marširaju nazad do crkve, gdje pjevaju britansku himnu; i - za razliku od 1998. godine - odvoze se mirno kući na nedjeljni ručak.

To je to: bez strasti, bez ljutitih riječi, bez sukoba. Osjećam da gledam rekonstrukciju historije, a ne politički protest.

Fizička i ekonomска transformacija Sjeverne Irske je očigledna, ali nakon nekoliko dana boravka u pokrajini počinjem shvatati da je ova nova fasada normalnosti varljiva. Ispod površine još uvijek nedostaje nekoliko bitnih elemenata mira – zatvaranje poglavљa, pravda, pomirenje, iscijeljenje i snažno vodstvo.

Jednog popodneva, posjetio sam učiteljicu u penziji Anne Morgan u njenom domu na

obodu Newryja. Priča mi svoju priču u dnevnoj sobi ukrašenoj božićnim ukrasima. Osmo je dijete katoličkog mesara po imenu John Ruddy. Deveti je bio Seamus, koji se, kao student, pridružio političkom krilu irske republikanske Narodnooslobodilačke vojske (INLA) a zatim se 1983. preselio u Pariz da predaje engleski jezik.

Godine 1985. izbila je svađa unutar INLA-e i Seamus je nestao. Mjesecima kasnije, odjeća njenog brata pronadena je u Seinei. Sa obje strane kapuljače na jakni bile su rupe od metaka, a na kragni mrlje od krvi.

Sljedećih četrnaest godina Seamusova je porodica živjela u užasnoj neizvjesnosti, ne znajući šta se s njim desilo. Nisu mogli otvoreno razgovarati o njegovom nestanku iz straha od osvete INLA-e. Ljudi su ih izbjegavali. Posljednju deceniju svog života, Seamusova slomljena majka je provela sjedeći na prozoru, gledajući niz ulicu. "Mislimo da je čekala da se on pojavi iza ugla", kaže mi Morgan.

Zatim, nakon Sporazuma Velikog petka, republikanske paravojne formacije objavile su spisak onih koji su "nestali" zbog raznih navodnih prekršaja. Seamus je bio na njemu. Nova Nezavisna komisija za pronalaženje ostataka žrtava ovlaštena je da prima povjerljive informacije koje se ne mogu koristiti u krivičnom postupku, a tiču se lokacija šesnaestoro nestalih. Posmrtni ostaci očeva, muževa, sinova i jedne majke ekshumirani su iz močvara i sa plaža na kojima su strijeljani i sahranjeni dvije ili tri decenije ranije.

Voda INLA-e pozvao je Morgan u Dublin i dao joj grubu mapu šume u Normandiji s križem gdje joj je navodno bio zakopan brat. Komisija i francuske vlasti dvaput su pretražili područje, ali ništa nisu

našli. Godine 2017. pokrenuli su treću pretragu koristeći napredne forenzičke tehnike i nove informacije od izvora iz INLA-e. Nakon četiri dana bezuspješne potrage, Morgan je sa suprugom krenula natrag u Pariz, da bi u vozu dobila poziv. Pronadeni su Seamusovi posmrtni ostaci. "Zagrlili smo se i plakali. Bilo je nevjerojatno", rekla mi je Morgan.

Pri povratku u Newry, Seamus je imao sprovod koji mu je trideset dvije godine bio uskraćen i sahranjen je pored svojih roditelja. Morgan je prvi put osjetila pravu sreću. Mogla je uživati bez osjećaja krivice. "Spoznaja da nije sam u šumi u Francuskoj, znači mi sve", kaže ona. "Sada pjevam u autu na sav glas s uključenim radijem."

Porodice šesnaestoro nestalih niko ne bi nazvao sretnicima i oni sigurno nisu dobili pravdu, ali imaju sreće jer svi, osim troje, sada imaju neku vrstu osjećaja olakšanja. To se ne može reći za većinu ostalih žrtava Nevolja, iako se u Sporazumu Velikog petka naglašava važnost iscjeljenja nakon dugog, krvavog sektaškog sukoba kakav se dogodio u Sjevernu Irsку. U njemu stoji: "Nužno je priznati i riješiti patnju žrtava nasilja kao nužni element pomirenja."

Bilo je nekoliko važnih istraga ubojstava, a posebno dvanaestogodišnja istraga o Krvavoj nedjelji, koja je koštala 190 miliona funti, kojom je krivnje oslobođeno dvadeset i osam nenaoružanih civila koji su tog dana ustrijeljeni – četrnaestoro njih smrtno – za što su optuženi vojnici. Ti su zaključci imali ogroman katarzičan uticaj na Derry i nesumnjivo su pomogli da se grad počne oporavlјati.

Ali za većinu običnih ljudi koji su bili unesrećeni, povrijedeni ili traumatizirani tokom Nevolja, takvog postupka nije bilo, a dobili su tek skromnu naknadu.

Niz izvještaja o načinima suočavanja s prošlošću uzrok su trajne političke podjele Sjeverne Irske. Tim koji je trebao ispitati svako ubistvo tokom Nevolja raspušten je 2014. godine zbog optužbi za pristrasnost. Uspostava predložene nove Jedinice za historijske istrage više puta je odgadana zbog svade oko pitanja poput poziva na amnestiranje britanskih vojnika i uskraćivanje dokaza iz razloga nacionalne sigurnosti. Onemogućeni su i drugi napor, kao što je novi postupak pronalaženja informacija koji bi počiniocima omogućio da daju informacije bez straha od krivičnog gonjenja i rezultirao stvaranjem arhive usmene povijesti kojim bi se umrlima odalo priznanje.

Ministarstvu pravosuđa odbijeno je 10 miliona funti potrebnih za finansiranje preko pedeset istraga vezanih za Nevolje, odgađanih desetljećima, jer su previše složene ili se tiču pitanja nacionalne sigurnosti: sindikalisti su blokirali finansiranje jer su mnogi od tih smrtnih slučajeva rezultat policijskog djelovanja ili vojne akcije, a ne IRA-inih napada.

Oko pet stotina najteže stradalih žrtava Nevolja desetljećima je uskraćivano za prijeko potrebne dodatke skromnim državnim penzijama, jer je njih deset ozlijedeno vlastitom krivicom – praveći ili podmećući bombu, naprimjer: Unionistički političari neće odobriti isplate onima koje naziva teroristima, dok Sinn Féin tvrdi da ne može postojati hijerarhija žrtava.

Judith Thompson, otvorena Engleski-nja koja sada brani ranjene i ožalo-šćene kao povjerenica za žrtve i preživjele u Sjevernoj Irskoj, računa da otprilike 500 000 ljudi - gotovo trećina stanovništva - još uvijek pati na neki način kao posljedica Nevolja, njih 200 000 ima probleme sa mentalnim zdravljem, dok ih 17 000 ima post-traumatski stresni poremećaj. Šezdeset organizacija koje se bave traumatiziranim žrtvama i dalje primaju godišnje na hiljade ljudi koje im upućuju zdravstvene ustanove, a nije slučajno što Sjeverna Irska ima najveću stopu samoubistava u Velikoj Britaniji. Mnogo više ljudi - 4 500 - ubilo se od Sporazuma Velikog petka do danas, nego što je ubijeno tokom čitavog trajanja Nevolja.

"Mirovni proces pružio je žrtvama i preživjelima ono što se nudi svima, a to je mnogo, mnogo bolje mjesto za život", kaže mi Thompson tokom intervjuja u njenom uredu u Belfastu. "Međutim, za one ljude koji su najteže pogodeni Nevoljama, on je spektakularno podbacio kad se radi o davanju odgovarajuće odštete, odgovara-jućeg pristupa istini, pravdi i priznanju - a ljudima je krupna stvar."

Žrtve i preživjeli u međuvremenu stare. "Vlada vrlo oštar osjećaj da oni samo čekaju da mi umremo", kaže Thompson, s mnogo osjećanja.

Ovaj neuspjeh u rješavanju naslijeda Nevolja je bitan. On hrani mržnju. Koči pomirenje. "To je ogromna zapreka", zaključuje Thompson. "Bez ovog, nećemo uspjeti obaviti ostalo. To je ono što nas sputava".

Među običnim ljudima, mnoge grupe i pojedinci rade na poboljšanju odnosa između zajednica. Među njima su bivši

borci poput Johna "Jackie" McDonalda, krupnog, tetoviranog vođe službe Ulster Defence Association iz južnog Belfasta koji je proveo pet godina u zatvoru Maze zbog iznude, ucjene i zastrašivanja.

McDonald sada sarađuje sa svojim bivšim protivnicima iz IRA-e kako bi u očima mladih ublažio tenzije i oduzeo glamur paramilitarizmu. "Bili smo u zatvoru. Neki od naših najbližih prijatelja su ubijeni", objašnjava tokom našeg susreta u tvrdom lojalističkom uporištu, okrugu Sandy Row u južnom Belfastu. "Sve smo to prošli i znamo da se tamo ne možemo vratiti."

Ovi lokalni aktivisti postižu izvjestan napredak, posebno u Derryju, gdje su započele i Nevolje i mirovni proces. Taj grad ima veliku katoličku većinu, mada njegovo sektaštvo nikada nije bilo tako zarazno kao u Belfastu. Ugodno sam iznenaden, naprimjer, kad zateknem stanovnike male, tvrde lojalističke enklave zvane Fontana, gdje murali još uvijek poručuju "Pod opsadom" i "Nema predaje", kako priređujući zajednički božićni sajam zanata sa nacionalistima, s druge strane visoke ograde od čelične mreže koja okružuje njihove domove.

Ali ono što me najviše pogada je koliko je Sjeverna Irska i dalje podijeljena. Još uvijek ima protestantske sportove, novine i muzičke instrumente – kao i katoličke. Stranci i dalje izvode verbalne menuete kako bi utvrdili razgovaraju li s protestantom ili katolikom. Zajednica muškarca i žene iste boje kože, nacionalnosti i kršćanske vjere - iako različitim konfesijama - još uvijek se naziva mješovitim brakom i u nekim je krajevima stigmatizirana.

Od osam stotina socijalnih stambenih naselja u pokrajini, 90 posto je zadržalo "jedinstveni identitet" - bilo isključivo katolički ili protestantski. Nekih

devedeset mirovnih zidova i dalje dijeli ta naselja, gotovo isto koliko i u vrijeme Sporazuma Velikog petka, a ankete pokazuju da se oni koji žive u blizini zidova u velikoj mjeri protive njihovom uklanjanju.

“Nema iscijeljenja”, objašnjava mi Jennifer Hawthorne, regionalna direktorkica Uprave za stambena pitanja Sjeverne Irske za Belfast. “To su zajednice koje su najviše pogodene [Nevoljama] i zato nose nasljeđe neprestane povrijeđenosti, bola i sektaštva.” Izvršna vlast trebala bi srušiti sve zidove do 2023. godine, ali s obzirom da je to gotovo nemoguće učiniti, umjesto toga pokušava ih uljepšati.

I obrazovni sistem Sjeverne Irske nastavlja s onim što neki nazivaju “benignim aparthejdrom”. Jaki interesi, posebno Katoličke crkve, osigurali su da se integriralo samo šezdeset i pet od 1.150 osnovnih i srednjih škola u Sjevernoj Irskoj. Jedva 22 000, ili osam posto, djece Sjeverne Irske pohađa te škole. To znači da je preostalih 92 posto razdvojeno od katoličkih ili protestantskih kolega već od četvrte godine.

“Ako ćemo ikada nešto promijeniti u Sjevernoj Irskoj, moramo mnogo, mnogo ranije izmiješati naše zajednice”, kaže May Blood, bivša sindikalna aktivistkinja iz Shankilla koja je sada članica Doma lordova i neumorno vodi kampanje za integrirano obrazovanje.

Govoreći uopćeno, barunica Blood iznosi žalbu koju više puta čujem tokom svog povratka u Sjevernu Irsku: “Nismo postigli napredak koji smo trebali postići. Za to su krivi naši političari koji nas koče.

Potpuno je u pravu. Pokrajinski političari zaista moraju preuzeti na sebe veliku krivicu za to što nema iscijeljenja. Oni su uglavnom ignorirali naredbu iz Sporazuma Velikog petka da “na svaki praktičan način teže pomirenju i zbližavanju”. Uglavnom nisu postigli uspjeh u podjeli moći. Tokom većeg dijela protekle dvije decenije, Skupština Sjeverne Irske i njena izvršna vlast teturali su iz krize u krizu, a te su institucije godinama bile suspendirane uslijed žestokih sporova oko pitanja poput raspuštanja IRA-e i navodnog manjka poštovanja unionista prema nacionalizmu.

Dr. Jonny Byrne, viši predavač o pitanjima mirovnog procesa na Univerzitetu u Ulsteru, to ovako tumači: “Ako naša vlada i stranke ne mogu zajedno učestvovati u vlasti, kako onda možemo početi davati primjer našim zajednicama?”

Tokom jednog kratkog razdoblja, dva najnevjerovatnija partnera u Sjevernoj Irskoj - Martin McGuinness i Ian Paisley - ponudili su onu vrstu vizionarskog vodstva koja je pokrajini toliko bila potrebna.

McGuinness, jedan od sedmoro braće i sestara odgajanih u malenoj kući u nacionalističkom kvartu Bogside u Derryju, napustio je školu sa 15 godina da bi radio kao pomoćnik mesara, uhapšen je zbog posjedovanja eksploziva, te je postao vođa IRA-e u Sjevernoj Irskoj. Discipliniran i nemilosrdan, nesumnjivo je odgovoran za mnoga zlodjela, uključujući ubistvo lorda Mountbattena, rođaka kraljice Elizabete II, prije nego što je započeo dugu, mučnu transformaciju iz paramilitarca u mirotvorca, koja je dovela do nekih zapanjujućih scena, kao što je susret tog bivšeg teroriste i Tonyja Blaira u Downing Streetu: primili su ga uzastopno svi američki predsjednici u Bijeloj kući, čak se i rukovao s kraljicom – liderkom države protiv koje je McGuinness vodio tako krvavi rat. (“Još sam živa”, zagonetno je odgovorila na njegovo pitanje kako je.)

Paisley je bio vatreni fundamentalista, propovjednik i doživotni neprijatelj nacionalizma, republikanizma i katoličanstva koji je koketirao sa lojalističkim paravojnim formacijama, iskoristio moć rulje i okupio pristalice protiv niza mirovnih inicijativa uz povike “Ni centimetra”, “Nema predaje”, i “Nikad, nikad, nikad.” Odbio je dopustiti Demokratskoj unionističkoj stranci (DUP), koju je osnovao, da učestvuje u mirovnim pregovorima Velikog petka. Ali konačno - u 81. godini - i on je 2007. godine popustio i pristao ući u Vladu u kojoj su i predstavnici Sinn Féin.

Trinaest mjeseci, protivno svim očekivanjima, Paisley i McGuinness su zajedno radili tako konstruktivno i skladno, kao ministar i zamjenik ministra, da su ih prozvali “Braća Chuckle”. Nažalost, to partnerstvo pokazalo se kao zastranjivanje, kratka stanka.

McGuinness i Paisley su sada mrtvi, a nova generacija političkih vođa Sjeverne Irске nije pokazala takvu spremnost na saradnju.

Današnja čelnica DUP-a Arlene Foster je vidjela kako pucaju na njenog oca – policajca koji je radio honorarno – u vrijeme Nevolja, a i sama je preživjela eksploziju bombe koju je IRA podmetnula u školski autobus. Ali ni ona ni njena kolegica iz Sinn Féina, Michelle O’Neill, nisu aktivno učestvovale u Nevoljama. Nisu pregovarali o Sporazumu Velikog petka, pa su se manje zalagali da on uspije. Nedostaje im autoritet, status i uticaj njihovih prethodnika.

Njihove dvije stranke, najveće u Sjevernoj Irskoj, vode politiku nedjelovanja. Bave se prikupljanjem bodova i upiranjem prsta. Bore se za svoje zajednice, a ne za opće

dobro. Ne nude nikakvu viziju zajedničke budućnosti i malo ih zanima kompromis, jer znaju da će glasači koji se boje da će izgubiti svoju kulturu i identitet izabrati tvrdokorne stranke koje najvatrenije obećavaju da će ih braniti. Relativno centralistička, nekada dominantna Ulsterska unionistička i Socijaldemokratska i Laburistička stranka bile su izborno zakinute zbog ustupaka koje su ranije učinile u mirovnom procesu. UUP više nema ni jednog zastupnika u Westminsteru, dok SDLP ima samo dva od osamnaest parlamentarnih mjesta u Sjevernoj Irskoj.

A, naravno, ulozi više nisu tako visoki. "Kada je generacija mog oca zatajila, cijena je bila više nadgrobnih spomenika. Za ovu generaciju, rezultat je tek stagnacija - kaže mi Paisleyev sin, Ian Paisley Jr., dok pijemo kafu u Gradskoj vijećnici Ballymene.

"Podsjeća me na ples", kaže on. "Ako želite plesati s nekim, a i ta osoba želi plesati s vama, to je sjajno, ali trenutno mi nismo čak ni u istoj sobi." Paisley Jr., koji sada u Parlamentu zastupa izbornu jedinicu Sjeverni Antrim, što je pozicija koju je njegov otac držao 40 godina, i dalje svako jutro nosi pištolj i provjerava ima li bombe ispod automobila.

Nad svim tim nadvija se proces Brexita, čiji je rasplet za mandata Borisa Johnsona i dalje nemoguće predvidjeti, ali koji potencijalno predstavlja ozbiljnu prijetnju za Sporazum Velikog petka.

Genijalnost tog sporazuma bila je u tome što je poništio 310 kilometara dugu granicu između Sjeverne Irske i Republike Irske - tog stoljetnog ožiljka i simbola podjele ostrva. Granicu je fizički ukinuo: kraj sukoba i činjenica da su Britanija i Irska bile članice carinske unije i jedinstvenog tržišta Evropske unije, uklonile su potrebu za kontrolnim punktovima i graničnim prelazima. Otklonjena je i psihološka granica, dopuštajući stanovnicima Sjeverne Irske da budu britanski državljanji, irski državljanji ili oboje.

Brexit bi mogao sve to srušiti. Ovisno o uslovima britanskog odlaska iz EU, Brexit bi mogao podrazumijevati obnavljanje granične kontrole bilo u Sjevernom moru između Sjeverne Irske i Britanije, što bi naljutilo unioniste, ili između Sjeverne Irske i Republike Irske, što bi naljutilo nacionaliste. Svaka takva infrastruktura duž kopnene granice postala bi meta republikanskih paravojnih formacija. Britanske snage sigurnosti tada bi je morale zaštititi, potakнуvši bijes republikanaca i proširivši prostor za sukobe.

Brexit je već na druge načine naškodio mirovnom procesu. Umanjio je povjerenje u britansku vladu: Theresa May dopustila je DUP-u da diktira politiku jer nije imala parlamentarnu većinu, Johnson je napustio DUP nakon što je dobio većinu, a stariji članovi vladajuće Konzervativne stranke općenito su pokazali prezir prema krhkome statusu quo te pokrajine.

Nacionalistička zajednica vidjela je da se sada unazađuje dvije decenije stalnog zbližavanja sjevera i juga lo. Brexit je zategnuo odnose između Dublina i Londona, a sada prijeti da omete prekogranično poslovanje, ugrozi saradnju između sjevera i juga u oblastima od zdravstvene zaštite do razmjene obavještajnih podataka te da oslabi zaštitu ljudskih prava.

Sa toliko fluktuacijom, Brexit je također oživio razgovor o "anketi o granici" - referendumu o ponovnom ujedinjenju Irske koji bi prije nekoliko godina bio gotovo nezamisliv. Sjeverna Irska je na referendumu o članstvu Britanije u EU 2016. godine glasala sa 56 prema 44 posto za ostanak u EU. Do 2019. podrška preostalih je porasla na skoro 70 posto. Centristički orientirani glasači, uključujući neke umjerene unioniste, sada su spremni barem uzeti u obzir ponovno ujedinjenje kao sredstvo za ostanak te pokrajine u Europskoj uniji.

Izvjesno je da mirovni proces Sjeverne Irske nije propao. Ključno je što su njegove suparničke zajednice naučile kako rješavati nesuglasice bez međusobnog ubijanja, a to je ogroman dobitak.

"Nekad smo bili krvavi i podijeljeni. Sad smo samo podijeljeni", kaže mi Ian Paisley Jr. za vrijeme našeg razgovora u Ballymeni.

"Sad smo u sasvim drugoj poziciji", kaže Barney Rowan, koji je tokom većeg dijela trajanja Nevolja izvještavao o bezbrojnim monstruoznostima kao veoma cijenjeni dopisnik BBC-ja za pitanja sigurnosti iz Sjeverne Irske. "Komentar koji me najviše nervira je kada ljudi kažu da se ništa nije promijenilo. Razmišljam o onome o čemu smo izvještavali 80-ih i 90-ih - sve se promijenilo, ali još uvijek treba puno toga uraditi."

I dok ne postoji nepromjenjivo pravilo koje kaže da se mirovni proces ne može unazaditi, nisam sreo nikoga ko vjeruje da će se pokrajina vratiti u loša stara vremena sedamdesetih i osamdesetih. Republikanci su od politike postigli mnogo više nego što su ikad postigli nasiljem, i nema više uzroka nezadovoljstva koji su potaknuli Nevolje.

"Nacionalistička zajednica nema osjećaj da je potlačena ili da su gradani drugog reda, što su bili uslovi u kojima je IRA vodila svoj rat", kaže mi Danny Morrison, postariji republikanski državnik dok jednog jutra razgovaramo u njegovoj kući u Falls Road. "Država u kojoj sam sada nije država u kojoj sam odrastao. Nema položaja koji nacionalista ne može dobiti. Nacionalist može postati sudac, šef tužilaštva, premijer."

Ni mirovni proces nije sasvim uspio. Donio je mir, ali ne i sklad. Omogućio je toj pokrajini da upravlja problemima koje su prouzrokovala dva suparnička plemena koja dijele isti maleni dio zemlje, ali koji su i dalje neriješeni. Iako se ove dvije zajednice uglavnom više ne služe nasiljem, i dalje su duboko podijeljene, a njihove vođe i dalje vatreno teže da ostvare svoje potpuno različite vizije budućnosti Sjeverne Irske.

Euforije rođene Sporazumom Velikog petka odavno nema. Većina ljudi je duboko razočarana svojim političarima. Rasprostranjen je osjećaj propuštene šanse. "Sporazum Velikog petka bio je brod koji je porinut, ali koji nikada nije zaplovio", žali se Jackie McDonald, vođa paravojnih formacija lojalista.

Nakon dvije sedmice boravka u Sjevernoj Irskoj, u istoj sam dilemi s kojom sam se susreo nakon prvog boravka u vrijeme Nevolja: nesiguran da li da osjećam nadu ili očaj zbog onoga što sam vidoio.

U potrazi za širom perspektivom, tražim Jonathana Powella, izuzetno iskusnog bivšeg šefa kabineta Tonyja Blaira, koji je naporno radio, kao i svi, kako bi se postigao Sporazum Velikog petka, a sada je na čelu nevladine organizacije koja pomaže u rješavanju oružanih sukoba širom svijeta.

Iz svog mirnog westminsterskog ureda, Powell ne pokazuje da osjeća neuspjeh ili razočaranje – zapravo, upravo suprotno. Sporazum Velikog petka je “stvar zbog koje sam najsretniji u životu”, kaže on. “Ljudi podcjenjuju njegovu važnost a to čine na vlastitu štetu. To sigurno nije bajka, ali život je puno bolji za većinu ljudi koji žive u Sjevernoj Irskoj.

Reći da je mirovni proces propao, bilo bi potpuno nerazumijevanje situacije, dodaje. Mirovni sporazumi su jednostavno sporazumi pomoću kojih se osnovne razlike počinju rješavati politikom, a ne nasiljem. Oni znače početak, a ne kraj napornog rada. Izgradnja mira, za razliku od mirotvorstva, može potrajati i generacijama, a u Sjevernoj Irskoj, s njenom vjekovnom historijom mržnje i nepovjerenja, vjerojatno i hoće.

“Da stvarno dođete do onoga što biste mogli nazvati funkcionalnim političkim sistemom koji se ne tiče samo identiteta, tako nešto bi vjerojatno potrajalo 50 godina”, zaključuje on.

Powell je naravno u pravu. Gorko nasljeđe Nevolja nije ni moglo nestati preko noći, ali ima osnova za nadu da je barem počelo erodirati.

Posljednje noći u Belfastu – u petak – otisao sam u katedralu, u nedavno obnovljenom starom dijelu grada. Bilo je to pravo otkriće. Ovdje, barem, nema zastava ili ofarbanih ivičnjaka, nema otvorenih znakova sektaštva. Njegove kaldrmirane ulice i “ulazi” ili uličice okruženi su restoranima, klubovima i barovima, mnogi sa živom svirkom. Vrve od mladih školovanih ljudi, studenata i milenijalaca – progresivno nastrojenih ljudi kao što su Fionnghuala Nic Roibeard (24) i Emmett Costello (26) za koje su Nevolje tek povijest kojih se slabo sjećaju. Kao i mnogi iz njihove generacije, oni glatko odbacuju plemensku pripadnost i na svoje skromne načine rade na tome da se ona prevaziđe.

Rioibaird, student historije i sociologije koji govori i galski jezik, s Univerziteta Queens, aktivist je koji pomaže u organizaciji zajedničkih skupova dvije zajednice protiv zastarjelih zabrana homoseksualnih brakova i pobačaja u zemlji. Kćerka bivšeg pripadnika IRA-e koji je proveo 14 godina u zatvoru Maze, čak se je upoznala i prijateljila s kćerkom istaknutog poslanika DUP-a na takvom jednom skupu pro-

choice grupe. "Govorimo o pobačaju i pravima homoseksualaca, a ne o plemenskoj politici. Možete to spomenuti, ali većina bi pomislila da ste idiot - kaže mi. "Mislili bi da živite u prošlosti."

Barem što se tiče prava homoseksualaca, Roibeard i njegove kolege postigli su značajan napredak. Zabrana homoseksualnih brakova konačno je ukinuta u januaru 2020. godine, nakon dugogodišnjeg otpora DUP-a. Prije dvadeset godina, gay klubovi ili barovi u Belfastu bili bi nezamislivi, a sada ih je nekoliko. Godišnji Pride festival u Belfastu trenutno je najveća parada u Sjevernoj Irskoj, koji lako zasjeni bilo koji marš Reda Oranžista. Ankete pokazuju ogromnu podršku homoseksualnim brakovima, posebno među mladima, a otpor prema mješovitim brakovima također opada.

Costello vodi kompaniju pod nazivom "Inside Moves" koja organizira mjesečne pop-up zabave u različitim mjestima u Belfastu. Pred ponoć, vodi me na rave party u praznim bivšim štamparijama lista Belfast Telegraph, na rubu četvrti gdje je i katedrala. Tamo me dočekuje zapanjujući prizor: 1.700 mladih iz cijelog grada, protestanata i katolika, plešu kao jedan ispod disko svjetla.

"Nema tenzija, nema ni nagovještaja neprijateljstva." Pokušavamo organizirati zabavu i pokazati da u Belfastu postoji duh zajednice", kaže Costello, koji čini više na promoviranju jedinstva nego pokrajinski političari. "Religija uopće nije problem za našu generaciju. Većini je nebitna. Mi smo generacija koju Nevolje nisu direktno oštetile, samim time ni bol nije toliko rovita, pa nam je lakše gledati preko te barijere.

Prestar za rave, ne zadržavam se tu, ali odlazim impresioniran energijom i dinamikom te četvrti oko katedrale, njenom kreativnošću, inkluzivnošću i tolerancijom u pokrajini koja nije poznata po tim odlikama. To je tek mali, rijedak zajednički prostor u podijeljenoj pokrajini, ali bez obzira na to, služi kao uzor onome što bi Sjeverna Irska mogla - i još uvjek može - biti.

**Bitka za historiju
(1994–2019)**

269

autor fotografija Gilles Peress
autor teksta Chris Klatell
s Gillesom Peressom

1.

1994. godine, Irska republikanska vojska i Kombinovano lojalističko vojno zapovjedništvo proglašili su prekid vatre u ime dominantnih paravojnih organizacija na sjeveru Irske. Politički razgovori vukli su se desetljećima, ali prekidi vatre pokrenuli su proces koji je na kraju doveo do 1998. Velikog petka ili Sporazuma iz Belfasta i prekida aktivnih neprijateljstava. Još 26 godina kasnije, niko ne zna hoće li ovaj prestanak biti trajan. Slične su pauze bile tokom 800-godišnje britanske okupacije Irske, a čak se ni primirje 1994. nije pokazalo ni trajnim ni univerzalnim. Ali nešto se danas nesumnjivo promijenilo.

U prethodnih 30 godina dominirao je Sjevernoirske sukob, sukob koji nije definiran nasiljem, već napetošću između potreba svakodnevnog života i periodičnih, neizbjegljivih erupcija nasilja koje su ubrzavali Britanska vojska, lojalisti i republikanci. Gilles Peress definira strukturu historije tokom ove mračne i ubilačke ere kao helikoidnu. Činilo se da ništa nije napredovalo ili nazadovalo. Umjesto toga, svaki dan je postao ponavljanje svakog prethodnog dana: dana kada je neko ubijen ili otišao u zatvor; nedjelja nakon pobune; godišnjica bombardiranja ili bitke; rijetki dan kad ste nakratko pobegli na selo.

Mirovni proces promijenio je ovaj obrazac: život je nakratko postao ili se barem činio usmjerenim. Promijenila se i tekstura postojanja: britanske trupe su postepeno nestajale s ulica; kontrolni punktovi i granični prijelazi su se istopili; nastala su nova imena, paradne rute i vladine strukture; i učestalost bombaških napada, hapšenja i ubijanja - i protesti, neredi i godišnjice koje su ih pratile - uvenuli su.

Ali historija nije nestala. Zadržala se u pozadini s istom kvalitetom bivanja pod prokletstvom kao i kad su bombe svakodnevno eksplodirale i kad ste morali otvoriti torbicu na ulazu u svaku trgovinu: prokleti ste ako se sjećate; prokleti ste ako to ne učinite. Prokleti ste ako se sjećate jer ćete biti traumatizirani prošlošću i stoga ćete ponavljati svoje pogreške, a prokleti ste ako to ne učinite jer ih nećete moći prepoznati i izbjjeći.

2.

Pobjednici su milenijima pisali historiju. Pobijedili ste u ratu, masakrirali svoje neprijatelje, a zatim kontrolirali priču o njihovom uništenju. Ali tehnologije predstavljanja i komunikacije radikalno su se promijenile, gurajući nas u narativnu epohu u kojoj pobjednici sukoba više ne pišu historiju. Danas pobjednike često ex-post određuje onaj ko autorije historiju sukoba.

Od 1998. godine niko nije pobijedio u Sjevernoirskom sukobu. Nijedna rezolucija nije ubrzala kraj aktivnog sukoba. Nijedan diktator nije svrgnut. Nezavisnost nije proglašena, a nije bilo ni osvajanja ni ujedinjenja Irske - upravo suprotno. Kraj rata nastupio je nakon što su IRA i britanska vojska prepoznali da nijedna strana ne može vojno poraziti drugu. Stav svake zajednice opstao je isti, ali morao se usmjeriti

u različita polja osporavanja: nominalno demokratska politika, ali i šire, bitka za historiju.

Odluku da IRA-ino oružje stave “van upotrebe” republikanci su teško prihvatili, s obzirom na njihovo dugo odbacivanje bilo kakvog britanskog prisustva u Irskoj, ali irski nacionalisti zadržali su konkretni cilj - ujedinjenu Irsku - i razvili vjerovatan narativ (promjenjiva demografija u kombinaciji sa političkom reprezentativnosti i građanskim pravima) kako bi se to na kraju moglo postići. Da bi unaprijedili ovu strategiju, neki su se jaki ljudi bacili na izgradnju Sinn Féina kao političke stranke, dok su se drugi, koji nisu uspjeli napraviti pivot, našli ostavljeno sa strane.

U međuvremenu, unionisti i lojalisti držali su se svoje vječne nade da će nadživjeti nacionalističku opsadu, sada također preoblikovanu u demografskom i izbornom smislu.

A Britanci su imali svoju igru: preinaciti svoju ulogu u aferi. Ovaj napor započeo je ozbiljno njihovim navodom, ugrađenim u Deklaraciju Downing Street-a iz 1993. godine, da “nisu imali nikakav sebični strateški ili ekonomski interes u Sjevernoj Irskoj” i da su umjesto toga tražili samo “da se mir, stabilnost i pomirenje uspostave sporazumom između svih ljudi koji naseljavaju ostrvo. “Mir, proglašen deklaracijom, “vrlo je jednostavna ideja”.

Komplikacija za mnoge u Irskoj proizašla je iz uvjerenja da se stoljetno nasilje, od Olivera Cromwella kroz plantažu, glad, podjelu i internaciju, mogla pripisati britanskoj tvrdnji o njenim strateškim i ekonomskim interesima. Povlačenje vojske sada se činilo uslovljenim ponovnim preispitivanjem ove historije, koja je sada preokrenula borbu kao puki sukob između dvaju razornih urođenika. Imperijalizam, Krvava nedjelja, politike pucanja i ubijanja i službeni dogovor ne trebaju biti uzimati u obzir. To su bile komplikacije; mir je bio “jednostavan”. Dok su se porodice i zajednice na sjeveru odupirale, zahtijevajući javnu odgovornost kao preduvjet trajnog mira, naišli su na britanski establišment koji je bio jednako namjeran krenuti dalje.

To su crte u bitci za historiju, bitka koja se na rubovima života vodi od 1994. To je bitka u kojoj mora sudjelovati republikanska strana da ne bi napustile koncept ujedinjene Irske i bitka koju lojalisti moraju platiti za održavanje unije do koje je stalo samo manjini ljudi u Irskoj ili Britaniji. A za Britance je to referendum ne samo o Irskoj već o ideji carstva, a time i bitka oko ideje same Britanije.

Foto © Gilles Peress/Magnum/za Imagine:Refleksije o miru

3.

Oružani sukob danas je sublimiran u posredničke ratove, institucionalizacijom dvobojnih jezika koji većina ljudi ne govori (irski, ulster škotski) i fenomena poput muzeizacije. U posljednjih 20 godina pojavilo se mnoštvo muzeja koji se bave historijom: Narandžasti red, republikanci, Free Derry i Šegrtski dječaci iz Derryja imaju po jedan. Britanska vojska ih ima nekoliko. Crumlin Road Gaol je sada jedan. Čak i Udruga za odbranu Ulster i dobrovoljačke snage Ulster - terorističke organizacije - imaju muzeje. A pored muzeja djeluje industrijski kompleks Sjeveroirskog sukoba: obilazak terorizma, instituti tranzicijske pravde, mirovni forumi i poluzvanična izvješća u koji služe klasi "neutralnih" profesionalaca i akademika koji iz daljine mogu mahati prstima na "sektaštvo" i druge brigade radničke klase.

Murali i grafiti na zidovima Belfasta, koji su nekoć upozoravali autsajdere da se klone, sada pozivaju turiste da se fotografiraju ili služe kao scenografija za periodične televizijske emisije, a njihovo nasilje pretvorilo se u nešto potrošno, gotovo nostalgično. Ali za ljude na sjeveru, zastave i krijesovi nagovještavaju neriješene stvari. Plešu na rubu svijesti ljudi, signal da bitka za historiju tek treba biti odlučena.

4.

Pojava Evropske unije stabilizirala je mirovni proces u Irskoj: evropske garancije slobodnog kretanja robe i ljudi i pribjegavanje evropskom zakonu zamijenili su bilateralne i trilateralne sporazume koji bi pokrenuli bljeskove. U tom smislu, Ugovori iz Maastrichta i Lisabona odigrali su jednako važnu ulogu kao i Sporazum o Velikom petku. Ovijen Europom, sjever je upao u paradigmu "izaberite svoj avanturu": Nacionalisti su imali irske EU pasoše, mogli su kupiti benzin u Buncrani i imali otvoren put za Dublin. Unionisti su imali britanske pasoše, funte sterlinga i letove EasyJet-a za Edinburg i London. Oslobođeni ugnjetavanja neizlječivog sukoba, ljudi su počeli iznova zamišljati svoj život, razmišljati o poslovima i obrazovanju, pa čak i zamišljati individualni napredak.

Ali na građanskem nivou, odlazak u Europu omogućio je uspostavljanje atrofije, ostavljajući opasno neriješeno pitanje kako će mir preživjeti povlačenje iz EU. Institucije za podjelu vlasti stvorene sporazumom o Velikom petku rijetko su zasjedale, a još manje funkcionirale; prema zadanim postavkama, Sjeverna Irska je nedavno uređena ili nije uređena kao kolonija.

Sad, suočeni s Brexitom, ljudi na sjeveru shvatili su da oni, kao i drugi kolonizirani narodi, nemaju puno riječi o vlastitoj budućnosti. Lojalistički DUP, koji je sanjao da bi mogao utjecati na britansku politiku, našli su se zapostavljeni od strane konzervativaca kao višak. A svaku izbornu jedinicu koja graniči s jugom predstavlja je poslanik Sinn Féin koji nije priznao legitimitet britanskog parlamenta i stoga nije imao glasa u njegovim raspravama i nije imao pravo glasa.

5.

Neizbjježno je da bi irska granica postala prepreka za Brexit. Obje strane trebale su negdje uspostaviti granicu da bi Britanija napustila EU i njenu carinsku uniju, ali granica ne može biti u Irskoj bez podrivanja Sporazuma o Velikom petku, ili izvan Irske, a da ne podriva uniju s Britanijom.

Originalna particija stvorila je Sjevernu Irsku; to je rodonačelnik sjevera i njegov izvorni grijeh, stogodišnja carska gesta koja je potaknula građanski rat i stoljeće nerješivog sukoba. Kad bi se ponovno pojavilo, posljedice bi bile jednakon nepredvidive. Nacionalisti su govorili da će se Irska okupiti, ali “ne u mom životu”. Odjednom, to je “moguće u mom životu”.

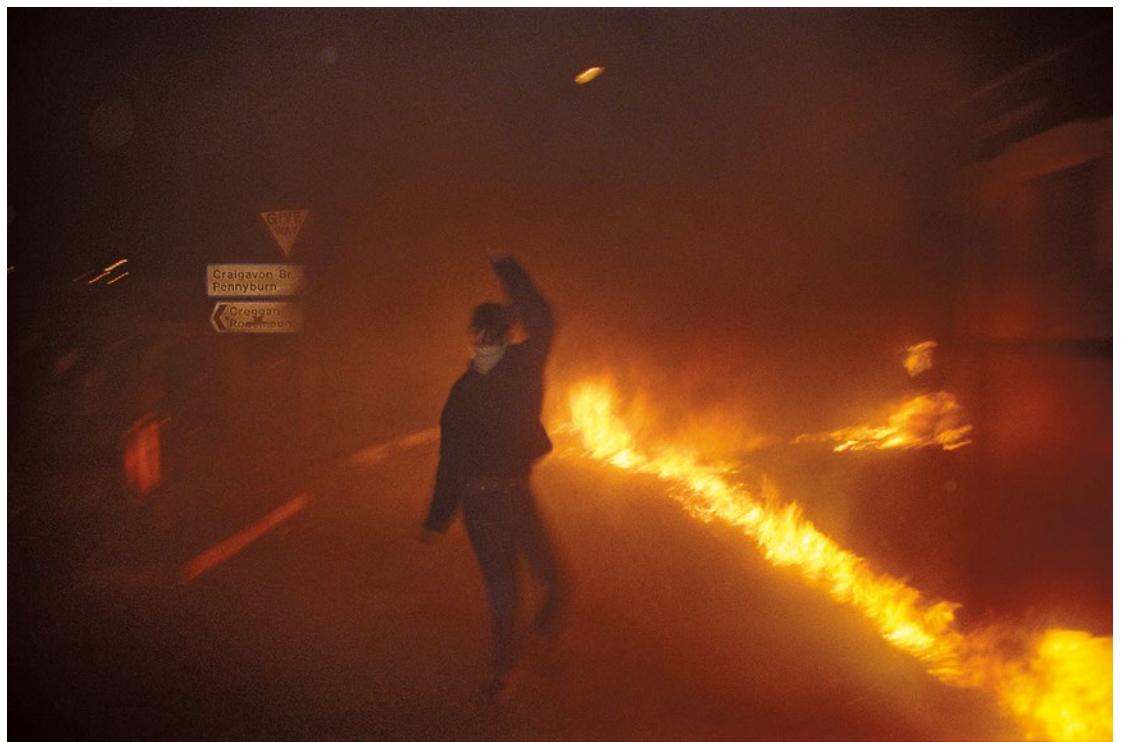
Ako danas putujete granicom, ne vidite ništa. Vidite prekrasne krajolike i one dosadne. Vidite puno kiše i malo sunca. Jedina razlika su tekstura asfaltiranja puta i znakovi ograničenja brzine, koji pokazuju kilometre na jugu i milje na sjeveru.

Od prije britanskog osvajanja, hodočasnici su slijedili ove puteve do Lough Derga u okrugu Donegal, sada odmah preko granice. Bosi kruže po oštem kamenju, posteći i moleći se za oslobođanje, vjerujući da će, kroz svoju patnju, jednog dana pronaći vječni mir.

Chris Klatell
sa Gillesom Peressom

2

3

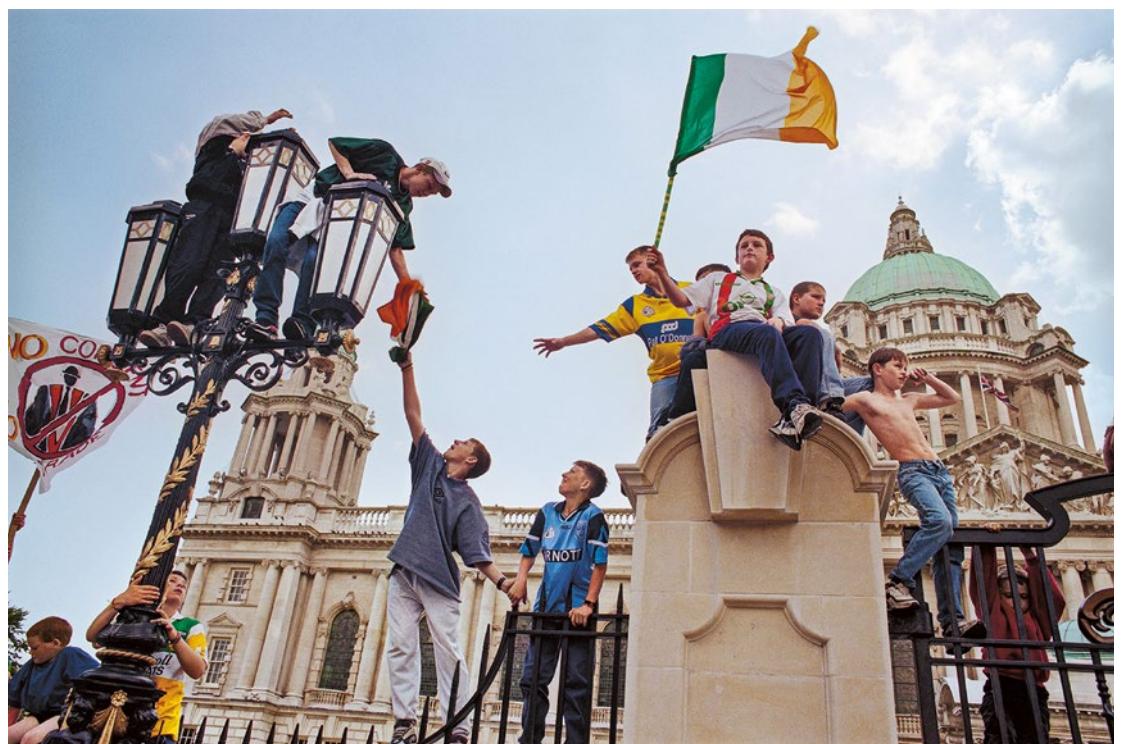

8

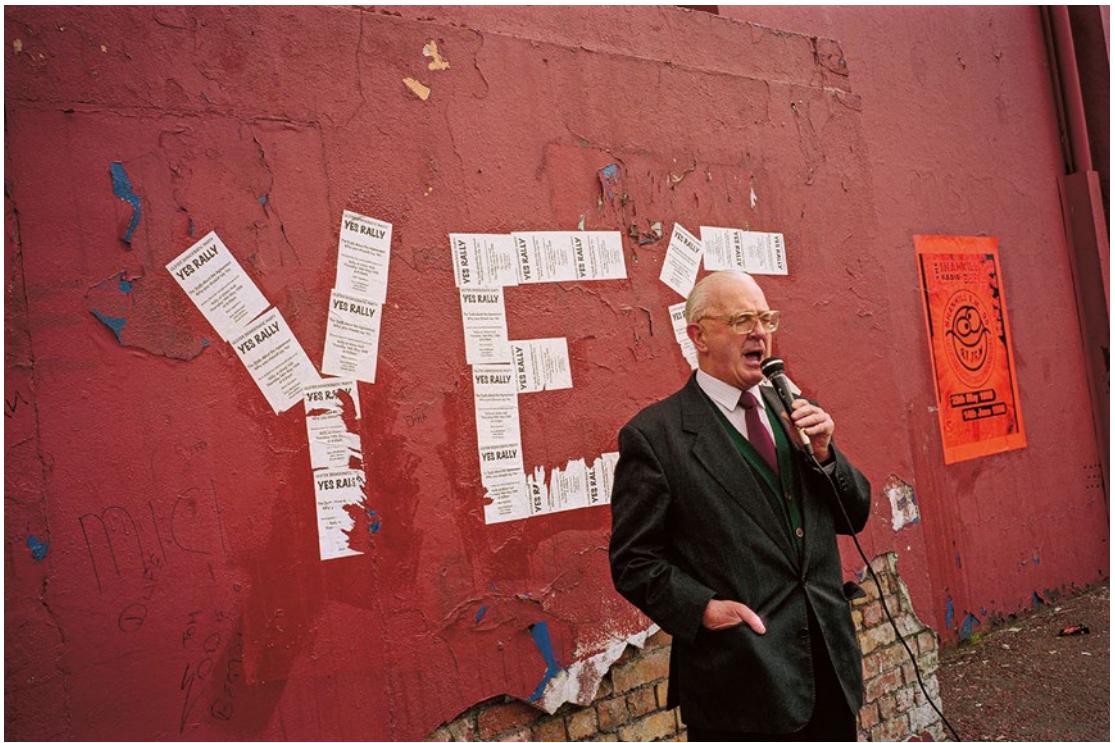
9

10

11

16

286

17

18

288

19

20

290

21

22

292

23

24

25

26

296

27

28

298

29

1. Derry, Sjeverna Irska, 1996.
2. Short Strand, Istočni Belfast, Sjeverna Irska, 1996.
3. Derry, Sjeverna Irska, 1996.
4. Blizu Enniskillena, Sjeverna Irska, 1998.
5. Derry, Sjeverna Irska, 1996.
6. Blizu Clonards, West Belfast, Sjeverna Irska, 1994.
7. Blizu Ardoynea, zapadni Belfast, Sjeverna Irska, 1994.
8. Shankill Road, zapadni Belfast, Sjeverna Irska, 1998.
9. Bogside, Derry, Sjeverna Irska, 1996.
10. Vijećnica, centar grada Belfasta, Sjeverna Irska, 1996.
11. Short Strand, Istočni Belfast, Sjeverna Irska, 1994.
12. Parada 12. jula, centar grada Derry, Sjeverna Irska, 1996.
13. Parada 12. jula, blizu Ardoynea, zapadni Belfast, Sjeverna Irska, 2013.
14. Shankill Road, zapadni Belfast, Sjeverna Irska, 1998.
15. Near Clonards, West Belfast, Sjeverna Irska, 1994.
16. Nakon bombaškog napada u Enniskillenu, centar grada Belfasta, Sjeverna Irska, 1998.
17. Memorijalna ceremonija nakon bombaškog napada, Enniskillen, Sjeverna Irska, 1998.
18. Bellaghy, Sjeverna Irska, 1997.
19. Bellaghy, Sjeverna Irska, 1996.
21. Martin McGuinness, Bellaghy, Sjeverna Irska 1997.
22. Bogside, Derry, Sjeverna Irska, 2019.
23. Zid mira, Loyalist Side, Sjeverna Irska, 2017.
24. Sjeverni Belfast, Sjeverna Irska, 2017.
25. Parada 12. jula, blizu Ardoynea, zapadni Belfast, Sjeverna Irska, 2013.
26. Creggan Estate, Derry, Sjeverna Irska, 2019.
27. Sprovod Lyre McKee, katedrala svete Ane, centar grada Belfasta,
28. Hodočašće na granici, Lough Derg, Irska, 2017.
29. The Glen, okrug Antrim, Sjeverna Irska, 2017.
30. Granični put, Sjeverna Irska, 2019.

© Gilles Peress/Magnum/za
Imagine: Refleksije o miru

“Žensko sijelo”

304

autorice Monica McWilliams
i Avila Kilmurray

Historija veli: Ne nadajte se
s ove strane groba,
Ali onda, jednom u životu,
Plimni se talas, toliko žuđen,
Može podići,
I nada i historija se mogu rimovati.

Seamus Heaney, "Doubletake" (1990)

Monica McWilliams i Avila Kilmurray su gradanske aktivistkinje i pripadnice akademске zajednice koje su se borile i izborile za pravo da se i nestranačke ličnosti uključe u mirovni proces Sjeverne Irske. Prepoznale su i promovirale moć ljudi u rješavanju zajedničkih problema mimo okvira stranačke politike. Ženska koalicija Sjeverne Irske je sebi osigurala dva od 20 mjesta na formalnim pregovorima i pomogla da se u Sporazumu Velikog petka, poznat i kao Sporazum iz Belfasta uključe: prava žrtava, integrirano obrazovanje, zajedničko stanovanje i gradanski forum, pitanja koja su se pokazala ključnim za održivost mira.

Irski pjesnik Seamus Heaney, slaveći privremeni mirovni proces u Sjevernoj Irskoj, jednom je zamišljao da se nada i historija mogu rimovati. Za nas, posebno žene, koje su preživjele 30 godina nasilnog sukoba, mogućnost mirovnih pregovora sredinom 1990-ih značila je sudar mogućnosti i prilike, s trunkom tvrdoglavosti. Znali smo da se Nevolje, kako su Irci zvali dugi period smrti i razaranja u Sjevernoj Irskoj, moraju rješavati inkluzivnom izgradnjom mira; pokušaj da postignemo mir dugovali smo svojoj djeci, kao i sebi. Predugo je politika u Sjevernoj Irskoj bila poprište političkih narativa. Nasilje jezika praćeno je nasiljem pištolja, čime se hranilo sektaštvo koje je samo sebi bilo svrha. Žene su oplakivale mrtve, obilazile zatvore, u svojoj anksioznosti dijelile antidepresive, i u brojnim slučajevima, i same postajale borci. Svejedno, rijetko smo bile vidljive. Nikada nismo doprle do viših ešalona gdje se politički odlučivalo.

Proglašenjem mirovnih pregovora i uvođenjem inovativnog izbornog sistema sve se to promijenilo. Pregovori koje su vodile britanska i irska vlada, a kojima je predsjedavao američki senator George Mitchell, osmišljeni su tako da osiguraju političku zastupljenost paravojnih formacija lojalista i drugih manjih stranaka. Novi sistem je pružio priliku nama, grupi žena iz zajednice, da dobijemo mjesto za stolom. Sebe smo doživljavale kao slučajne aktivistkinje, budući da smo se uglavnom usredsredile na politiku s malim "p" - siromaštvo, brigu o djeci i razvoj zajednice - umjesto na politiku, s velikim "P" - ustavna pitanja. Politika s malim "p" poprimila je oblik sudjelovanja u organizaciji zajednice, formiranju centara za žene, rješavanju nasilja u porodici i seksualnog zlostavljanja i ispunjavanju potreba žena s obje strane "zidova mira". Politika s velikim "P" je zauzimala strane, formulira je argumente, umjesto da traži ono što nam je bilo zajedničko, dominirala medijskim naslovima, umjesto da radi u tišini. Mirovni pregovori pružili su nama ženama priliku da istupimo i da nas se čuje.

KAD SE ČINILO DA JE SVE MOGUĆE

Bez obzira na činjenicu da je proces mira na kraju postao opasni tobogan mogućnosti, jednak često propast, koliko i uspjeh, prekidi vatre između paravojnih grupa 1994. otvorili su novu vrstu razgovora i stvorili klimu za potencijal. Promjena nije bila tek ostvariva – mogli smo je uhvatiti objema rukama. Svi smo mogli pokušati preuzeti formalnu ulogu u mirovnim pregovorima.

Britanska vlada objavila je listu stranaka koje bi se mogle kandidirati za mirovne pregovore 1996. Uspješno smo lobirali da se uključi jedna ženska stranka, Sjevernoirska ženska koalicija (NIWC), kako bi im osigurale prostor. NIWC smo doživljavale kao način da ženama aktivistica s obje strane podijeljene zajednice – kao i iz akademske zajednice, sindikata i šireg civilnog društva – ponudimo platformu. Krale smo adresare, islijedjivali telefonske imenike i sakupljale spiskove aktivistica iz kampanja i konferencija, i sve ih pozvale na niz sastanaka da razgovaramo o tome može li zamisao o NIWC-u postati stvarnost.

Počevši sa stotinjak žena, NIWC je rastao. Lokalne grupe okupile su se širom Sjeverne Irske. Preko 90 žena pristalo se kandidirati na izborima, kako bi se skupilo dovoljno glasova i omogućilo da NIWC bude jedna od 10 stranaka za-stupljenih na mirovnim pregovorima. Dogovorile smo se da ćemo imati dvije liderke: Monicu McWilliams, katolkinju i nacionalistu, i Pearl Sagar, protestanticu i lojalistu. Znale smo da moramo strukturi-rati stranku tako da predstavlja žene sa obje strane naše podijeljene zajednice. Usvojili smo stranačku platformu sa tri principa – uključivanje, jednakost i ljudska prava – umjesto da gubimo vrijeme na izradi detaljnih politika. Radile smo drugačije: naš predizborni poster je bio dinosaur iz crtanog filma u

bojama sufražetkinja (zelena, bijela i ljubičasta) i s porukom “Zbogom, dinosauri”. Neke muške političare to je uvrijedilo.

Naš uspješni izbor da učestvujemo na mirovnim pregovorima (nakon samo šest sedmica organiziranja) omogućio je prisustvo žena i doista učinio da pregovori budu inkuzivniji. Bile smo van igre i iznenada smo ušle u nju. Naše neopisivo samopouzdanje proizašlo je iz saznanja da niko od odavno etabliranih ljudi koji su sjedili za stolom, a koji su dominirali politikom s velikim “P”, neće sam odlučivati o miru. Nismo se predstavile kao politički svemoguće, nismo beskrajno ponavljale jednostranu mantru, niti smo hranile svoj ego omalovažavajući druge, niti smo držale monologe. Nismo imale potrebe da se bavimo politikama iz prethodnih godina. Umjesto toga, došle smo spremne da slušamo, tragamo za novim idejama i nudimo korisne prijedloge.

Kratkoročna nam je nada bila doprinijeti održivom mirovnom sporazumu utemeljenom u inkluzivnosti. Dugoročna težnja nam je bila da pomognemo pri oblikovanju nove vrste politike koja je bila otvorenija za različita gledišta i interesu. Željele smo prijeći na situaciju u kojoj svi pobjeduju, a ne na igru u kojoj su svi na gubitku u još uvijek gorko podijeljenom društvu. Tokom decenije od 1996. do 2006. godine, ostvarile smo neka od tih nadanja. Provjeravale smo ostvarivost svojih ideja i prijedloga na unutarstranačkim sastancima, gdje su članice NIWC-a iz različitih sredina slušale o nadama i strahovima drugih. Organizirale smo i šire sastanke kako bismo objasnile svoje stavove i prikupile ideje. Odlučile smo se usredsrediti na tip društva u kojem smo same željele živjeti, a ne na pitanja nacionalnog suvereniteta kojim su ostale stranke bile opsjednute. Naša tri principa ostala su naš kamen temeljac i omogućila nam da

na promišljen način razgovaramo o pitanjima koje imaju potencijal da dijele ljude. Kad god smo bile u pregovorima, osiguravale smo da u našem timu budu članice iz oba dijela naše podijeljene zajednice.

Mnogi naši stavovi su bili kontroverzni. Naprimjer, ulazile smo u rasprave sa skepticima, često ciničnim vladinim službenicima u ime žrtava sukoba i političkih zatvorenika. Promovirale smo integrirano obrazovanje za školarce i zajedničko stanovanje za obje zajednice. Institucionalne reforme smo sagledavale u kontekstu ljudskih prava i jednakosti. Naše su ideje postale sastavni dio Velikog petka ili Sporazuma iz Belfasta iz 1998. godine, mada su prethodno bile odbačene.

Namjerno smo sklapale prijateljstva među predstavnicima veoma različitih političkih stranaka, među njima i onih povezanih sa oružanim grupama – ispostaviti će se da je to bila važna taktika. Slušajući muškarce i žene čija su se iskustva razlikovala od naših, shvatile smo stvari i posijale sjeme za nove načine rješavanja stoljetnih dilema. Počeli smo se povezivati. Ispostavilo se da je pozvati pojedince iz različitih okruženja za naš stol, na večeru ili na zajedničko ispijanje šoljice čaja, jednako važno kao i izrada novog dokumenta s političkim prijedlogom (mada smo bile ustajne i u izradi prijedloga). Čajevi i večere su često znali dovesti do prijedloga. Politika se humanizirala kroz ljudski angažman. Nada i historija su se počele rimovati.

“ŽENSKI HOR IZ GRČKE DRAME”

Bilo je onih koji su tvrdili da ženska politička stranka prijeti uspostavljenom redu. Političari na vlasti su pjenili oko “ženskog sijela”, a predsjednik Unionističke stranke u Ujedinjenom Kraljevstvu mislio je da je duhovit kad je govorio o “ženskom horu iz grčke drame” koji se priključio mirovnim pregovorima. Neki politički savjetnici su smatrali da je saradnja sa predstavnicama NIWC-a gubljenje vremena, jer mi nismo bile dio “političkih glavešina”. Kada su nas pozvali da obidemo zatvore da razgovaramo s osuđenicima za političke uvjerenja, napadane smo da “smo previše sklone dječacima” ili “zaljubljene u ubice”. Kada smo izradile prijedlog za uključenje građanskog foruma u mirovni sporazum, kako bismo promovirale ideju o participativnoj demokratiji, rekli su da smo naivne. Naš stav da je potrebno poduzeti mjere za veću zastupljenost žena u politici, dočekan je izjavom da se mirovni sporazum tiče protestantizma-unionizma-lojalnizma i katoličanstva-nacionalizma-republikanizma, a ne spola; rečeno nam je da žene trebaju naučiti da sačekaju dok se ove ozbiljnije stvari ne riješe.

S uvredama smo se nosile kombinacijom humora i publiciteta. Morale smo ukazati na pokušaje stereotipizacije, pogrešnog predstavljanja i ponižavanja kao na oblike prisilne kontrole i zloupotrebe političke moći. Nije bilo ugodno našoj djeci kad su čuli kako im majke etiketiraju i vrijedaju na televiziji. Ali Ženska koalicija predugo je gledala i čekala, i mi smo naporno radile da se postaramo da naši prijedlozi uđu u završni sporazum, što se i desilo. Međutim, i građanski forum i mjere za veće učešće žena u politici još uvijek čekaju na provedbu.

Morale smo imati strpljenja napretek, jer trebali su sati rasprave, argumenata i uvjерavanja da se postigne konsenzus. Naša sopstvena reakcija bila je čas

osnažujuća, čas očajnička, kad su otvorene prilike rušili oni koji su bili previše kratkovidni da vide njihovu valjanost. Često smo otkrivale kako su politički komentatori i mediji bili podjednako uskogrudni kao i odabrani političari o kojima su izvještavali.

Nova politika kojoj smo se nadali nije postignuta, ali relativni mir jeste. Naše kćeri i sinovi, tada na početku školovanja, izrasli su u jednoj manje tjeskobnoj i daleko manje opasnoj Sjevernoj Irskoj. Čak i mirovni proces koji je tek na početku zaslužuje da se proslavi.

NIWC se odlučio raspustiti 2006. godine. Izborile smo se i pobijedile na četiri izbora i na referendumu, ali oni koji provode Sporazum Velikog petka sve su se više opsensivno bavili razoružavanjem i podjelom vlasti, umjesto progresivnom socijalnom politikom. Zbog nemogućnosti dogovora, Skupština Sjeverne Irske češće je prekidana nego što je zasjedala, a izbori su na vlast vraćali dva bloka: Sinn Féin (koji je imao katoličko-nacionalističko-republikansku podršku) i Demokratska unionistička stranka (za koju su glasali protestanti-unionisti-lojalisti). A mi smo odlučile da je građanski aktivizam efikasniji.

Vremenom su žene postajale sve vidljivije u svim političkim strankama Sjeverne Irske, što je rezultat djelovanja NIWC-a. Za nas je, međutim, stalni izazov podržati žene koje pozivaju na progresivne društvene promjene u društvu koje je još uvijek konzervativno i seksističko. Ženski aktivizam s malim "p" i dalje traje, ali prečesto se aktivistice moraju dodvoravati moćnicima iz glavnih političkih stranaka na vlasti u potrazi za sredstvima i uticajem.

Mi, članice Ženske koalicije vratile smo se u civilno društvo uvjerene da smo otvorile prostor mladim ženama da razmišljaju o tome kako bi neki novi politički prijedlog mogao učinkovitije postići i veću zastupljenost žena i progresivne društvene promjene. Pomogle smo demistificirati politiku, postavljajući je kao jednu od niza strategija za postizanje te promjene. Historija i nada bi ipak mogle imati šansu da se rimuju.

Narcizam malih razlika. Šta je IRA naučila o pregovaranju od Afričkog nacionalnog kongresa

310

autor Padraig O’Malley

Padraig O’Malley, profesor Mirovnih studija, opisuje kako je razvio hipotezu: Protagonisti sukoba koji su uspješno razriješili svoje razlike su najbolje pozicionirani da pomognu protagonistima drugog sukoba. Da bi testirao svoju teoriju, on je zajedno sa još nekoliko ljudi odveo lidere Južne Afrike i Sjeverne Irske na sastanak u jedan bezbijedni konferencijski centar blizu rezervata De Hoop na Western Capeu. Odnosi koji su tom prilikom uspostavljeni pomogli su da se utre put mirovnim pregovorima o Sjevernoj Irskoj.

Krajem 1989. godine počeo sam dokumentirati tegobnu tranziciju iz apartheid-a u demokratiju u Južnoj Africi, proces koji je podrazumijevao razgovore sa timovima pregovarača na svim stranama tog sukoba. Proveo sam i 20 godina zaokupljen jednim drugim trnovitim sukobom – onim koji je izmučio cijelu jednu generaciju građana Sjeverne Irske. Rođen sam u Irskoj a obrazovao se u domovini i u Sjedinjenim Državama, i u to doba sam se na Univerzitetu Massachusettса u Bostonu bavio podijeljenim društvima. U Massachusettsu 1975. i Virginiji 1985. godine upriličio sam dvije konferencije o Sjevernoj Irskoj i razgovarao sa vodstvom svih strana u tom sukobu za svoju knjigu *The Uncivil Wars: Ireland Today*.

Početkom 1990-ih, kao član Komisije Opsahl za Sjevernu Irsku, sastao sam se, zajedno s drugim članovima komisije sa Mitchelom McLaughlinom, predsjednikom Sinn Féina, političke partije koja je zastupala Irsku republikansku armiju (IRA). McLaughlin nam je povjerio da je IRA započela debatu o efikasnosti oružane borbe, koja je tada ušla u svoju dvadeset i petu godinu. Kako bi najavili stvarni prekid vatre, vodstvo Sinn Féina moralno je ubijediti cijelo svoje članstvo, diljem Sjeverne Irske i Republike Irske, da je to u njihovom najboljem interesu. To “zavodenje” bi bio težak, često emocijama nabijen proces, pogotovo zato što u tom trenutku u samom vodstvu IRA-e nisu bili jednoglasni.

U avgustu 1994., kada je IRA pozvala na prekid vatre, video sam priliku da testiram svoju hipotezu o stavovima i percepcijama protagonista sukoba među zajednicama: jedno podijeljeno društvo je u najboljoj poziciji da pomogne drugom. Političke elite Sjeverne Irske su u tom trenutku bile zaglavljene između metka i glasačke kutije, i moglo bi imati koristi od sastanka sa raznim predstavnicima južnoafričkih pregovarača. (Izbori u Južnoj Africi, u aprilu 1994. godine prenijeli su vlast njenim crnim građanima. Nelson Mandela, vođa Afričkog nacionalnog kongresa, bio je izabrani predsjednik, a F. W. de Klerk, koji je prije toga bio predsjednik, postao je zamjenik predsjednika u rješenju koje je karakterizirala podjela vlasti.)

U martu 1995., pošto je dobijena podrška za moju ideju u Sjevernoj Irskoj, upitao sam Valli Moosa, zamjenika ministra za ustavna pitanja nove Južnoafričke vlade, da li bi to ministarstvo moglo pozvati pregovarače iz Sjeverne Irske da se sastanu sa svojim južnoafričkim kolegama. Obojica smo bili svjesni prepreka koje su nam stajale na putu.

Ja sam shvatio da bi takav jedan sastanak morao ispuniti cijeli niz uslova: (a) sve strane uključene u sukob morale su prisustrovati; (b) ključni pregovarači morali su imati jednak status – pari passu; (c) i britanska i irska vlada morale su to odobriti; (d) predsjednik Mandela bi morao dati svoj blagoslov; (e) sjevernoirske strane bi morale zatražiti od južnoafričkog Ministarstva za pokrajinska ustavna pitanja da bude domaćin skupa; i (f) ni pod kojim okolnostima konferencija se nije smjela koncipirati ni kao pregovori između sjevernoirske pregovarača niti kao miješanje južnoafričke vlade u sami sukob.

Moosin posao je bio da ubijedi svog šefa Roelfa Meyera. Meyerov posao je bio da ubijedi Cyrila Ramaphosa, predsjedavajućeg Ustavne konvencije. Ramaphosin posao je bio da otvorí vrata Mandeli. Moj je posao bio da ubijedim vodstvo svih strana u

Sjevernoj Irskoj da imaju mnogo štošta naučiti od Južnoafrikanaca. Ja sam imao blizak odnos sa Meyerom i Ramaphosom, koji su bili de Klerkovi i Mandelini glavni pregovarači tokom višepartijskog Južnoafričkog pregovaračkog procesa. Nakon uvodnih razgovora, obojica su došli u Boston u junu 1993. na dodjelu počasnih diploma na ceremoniji početka školske godine Univerziteta Massachusetts u Bostonu. Ramaphosa i Meyer, glavni protagonisti za pregovaračkim stolom, proveli su tri dana zajedno, daleko od ludog vrtloga intenzivnih višepartijskih pregovora u svojoj zemlji.

Pošto sam zacementirao te odnose, sebi sam postavio marker: Jednog dana ću ih iskoristiti kao adut.

LIČNOSTI

I tako su započela moja mjesecna putovanja u Sjevernu Irsku. Devet partija, uključujući neke povezane sa paravojnim grupama, bile su ili centralno ili periferno uključene u sukob. Svi će trebati biti uključeni; kad su u pitanju ključni igrači, bitno je bilo da budu ili svi uključeni ili svi isključeni. Morao sam ubijediti vodstvo glavnih partija da učestvuju. To je uključivalo Gerryja Adamsa iz Sinn Féina, Davida Trimblea iz Ulster Unionist Party (Unionistička partija Ulstera - UUP), prečasnog Iana Paisleya iz Democratic Unionist Party (Demokratska unionistička partija - DUP), Johna Alderdicea iz Alliance Party of Northern Ireland (Partija saveza Sjeverne Irske), i Johna Humea iz Social Democratic and Labour Party (Socijaldemokratska i laburistička partija - SDLP).

Sa Humeom sam odranije imao ponekad težak, ali uvijek topao odnos. Godine 1985, bio nam je uvodničar na otvaranju školske godine na Univerzitetu Massachusetts, Boston i tom mu je prilikom dodijeljen počasni doktorat. (Dodata počasnih doktorata je moja jača strana!) Hume je uvijek krio svoje pregovaračke karte, ponekad isključujući – i time ražalostivši – članove njegove vlastite partije. Imao je jasne ideje o mirovnim pregovorima i mrštio se na inicijative koje nisu bile njegove vlastite. Razbjesnilo bi ga kad bi saznao da sam razgovarao sa Sinn Féinom i DUP-om prije nego što je on razgovarao i sa jednom od te dvije partije. Oslonio sam se na moći ubjedivanja Marka Durkana, Humove desne ruke i vrsnog pregovarača.

Da bih osigurao da SDLP bude uključen u proces, od imperativnog značaja je bilo da prvo u igru uvučem Sinn Féin. Moj odnos sa njihovim zagonetnim vođom Gerryjem Adamsom bio je još jedan komplikiran odnos. Adamsa sam sreo 1980. godine i nekoliko puta sam ga intervjuisao sredinom 1980-ih, postavljajući mu pitanja koja su išla od ličnih do političkih. Gotovo je nemoguće probiti njegov zaštitni oklop spokojne staloženost. (On odbacuje svaku sugestiju da je ikada bio pripadnik IRA-e. Niko mu to ne vjeruje.) Uvijek u intervjuima ostavlja prostor za uzmak – ustvari, on nije dvosmislen, ali nikada nije ni potpuno nedvosmislen. Adams je imao običaj da svoje press konferencije drži u Connolly House u Zapadnom Belfastu, u sali prevelikoj za tu svrhu. Stigao bi tamo, dao izjavu, i odbijao da odgovara na pitanja. Umjesto toga, pozvao bi nekoliko novinara i odšetao; a onda, jedan po jedan, oni bi ulazili u zatvorenu kabinu gdje bi on im odgovarao na pitanja dok su drugi čekali napolju da budu pozvani. Bilo je to formalno kao da se radi o ispovjedaonici. Na taj način, on je uvijek imao kontrolu nad porukom koju šalje. A ako u jednom članku sezneš stvar sa Gerryjem, nikad više nećeš vidjeti unutrašnjost ispovjedaonice.

Imao sam odnos i sa drugim ključnim učesnicima. Poznavao sam Petera Robinsona, Paisleyevog zamjenika u DUP-u, od kraja 1970-ih i s njim sam imao razgovore još od 1981., uglavnom u njegovoj veoma dobro obezbjeđenoj kući u Istočnom Belfastu. Ponekad bih i većerao s njim u Donjem domu Parlamenta. Bio je jednako smiren kao i Adams, ali nije imao staloženost ovog drugog. Bio je sardoničan – distanciran, zabavljala su ga vlastita opažanja, i nije bio nesklon suprotstaviti se “Velikom Ianu.” Robinson vas je želio ubijediti da se on Velikom čovjeku ne saginje.

Veliki čovjek je, naravno, bio Ian Paisley, protestantski fundamentalista, vatreni lojalista, šef DUP-a. Pokazao je koliko njeguje osjećaj vlastitog značaja kada sam mu početkom 1980-ih prenio da IRA nikada nije ni pomislila da ga ubije. (“On nam je daleko dragocjeniji živ nego mrtav,” rekao mi je moj izvor iz Sinn Féina.) Paisley se na to uzrujaо – naravno da je bio na listi za odstrel, insistirao je. Veliki čovjek je bio protiv sastanka s bilo kim, a apsolutno protiv sastanka sa Sinn Féinom. Za njega, politička ruka IRA-e je bila sama inkarnacija đavola, i UUP, koji se natjecao za “srca i glave” protestanata, bio je za njega podjednako neprijatelj koliko i SDLP, ili, ako ćemo pravo, koliko i britanska vlada. Svima je on bio neprijatelj.

Davida Trimblea sam prvi put sreo na godišnjoj konferenciji Britansko-Irskog udruženja 1983. godine. Trimble, aktivni advokat i jedan od mozgova UUP-a, bio je pomalo ukočen, najblaže rečeno, i ljudi su ponekad pogrešno njegovu urođenu stidljivost doživljavali kao nadmenost. Glas mu je bio onoliko blag koliko mu je glava bila tvrda. Imali smo zajedničke prijatelje, uključujući jednog veoma bliskog. UUP je predstavljao otpadnike od Unionističke partije koja je vladala Sjevernom Irskom od osnutka te državice u maju 1920. Paisleyev DUP ga je izgurao sa desnice, optužujući ga za “prodaju”, što je refren koji se bacao u lice svakom unionisti koji je pristajao da pregovara s nacionalistima iz uvjerenja da bi ti pregovori neminovno doveli – kao rezultat neke tajanstvene osmoze – do ujedinjenja Irske. Jednom prilikom, krajem 1996, Trimble i ja smo proveli sate razgovarajući u hotelu Renshaw's u Belfastu – ništa o Južnoj Africi ili Sjevernoj Irskoj, samo smo razgovarali.

Moj pristup svakom od ovih ljudi, direktno ili posredstvom prijatelja, bio je postaviti im jedno pitanje: “Ako vas predsjednik Mandela pozove da dođete u Južnu Afriku da se sastanete sa liderima koji su ispregovarali kraj apartheid-a, da li biste došli?” To će dvije godine biti manje-više moja mantra. Sinn Féin je bio najmanje skeptičan, ali brzo su mi rekli da im ne trebam ja kao posrednik pošto imaju direktnu vezu sa ANC-om. Svaka sugestija o prisustvu Sinn Féina naišla je na odbacivanje Unionista. Stalno sam bio u Sjevernoj Irskoj, dogovarajući sastanke, čekajući, razmišljajući o Vladimirovom nevoljama u Čekajući Godota. Mnogo tog vremena podrazumijevalo je sjedenje i ispijanje Guinnessa, ponekad pet-šest krigli s duplim viskijem Black Bush. To nije bilo zdravo, ali takav je posao nastojanja da se postigne mir.

UVODENJE TEŠKAŠA

Nakon previše situacija zastoja došlo je vrijeme da iskoristim svoje adute. Odlučio sam da bih, ako ne mogu odvesti lidere sjeveroirskih stranaka u Južnu Afriku, možda mogao pokušati Južnoafrikance dovesti u Sjevernu Irsku. Možda bi oni mogli pogurati razgovore. Meyer i Ramaphosa su pristali. Vratio sam se još jednom u Belfast sa drugaćijom porukom: dvojica ljudi koji su predvodili pregovore u Južnoj Africi dolaze u Belfast i željeli bi se sastati s vama. Ovaj put, niko nije rekao ne.

Dana 28. jula 1996, Meyer i Ramaphosa su se smjestili u hotelu Europa, koji je 1970-ih godina bio najbombardiraniji hotel u Evropi. Tokom 36 sati, sastali su se po dva sata sa vodstvom svake partije. Meyer je većerao s američkim senatorom Georgeom Mitchellom, specijalnim izaslanikom predsjednika Billa Clinton-a – ključnom figurom izvan Sjeverne Irske, i čovjekom koji će u konačnici prevesti mirovni proces preko linije finiša. Mitchell je dao svoj blagoslov, i možda i svoja strahovanja, pošto je već proveo dobar dio te godine u nastojanju samo da dovede strane za isti stol. Ramaphosa, na putu za Međunarodni aerodrom Belfasta, zastao je da se u Zapadnom Belfastu sastane sa Adamsom i McGuinnessom. Na svom povratku, Meyer i Ramaphosa javili su Mandeli da bi, po njihovom mišljenju, Južna Afrika mogla pomoći. Fino, rekao je Mandela, ali moja se zemlje ne miješa u sukob u drugoj zemlji, a da prethodno ne bude pozvana da to učini. Tražio je pismo od svih uključenih strana.

Vratio sam se u Belfast. Jedna stvar je bilo to da su Ramaphosa i Meyera vjerovali da bi Južna Afrika mogla pomoći, a druga da u to vjeruju sve strane u Sjevernoj Irskoj. A Mandela je veoma visoko postavio prečku; sve su se strane morale složiti da idu u Južnu Afriku; ako jedna ili druga otpadne, sastajati se tamo ne bi imalo smisla.

Da bi se ovo desilo trebalo je otplesati poprilično komplikirani pas de deux – bolje reći, pas de neuf (devet!): prvo, osigurati pisma od svih njih; potom, ispuniti uslove da to razne strane prihvate; sljedeće, naći mjesto koje bi ispunilo često kontradiktorne uslove; a onda, možda najteže od svega, natjerati strane da ispune svoja obećanja da će ići. U onih mjesec dana između njihovog da i polaska na putovanje, neke od tih stranaka počele su se izvlačiti. Neki Unionisti počeli su govoriti Paisleyu da je cijela ta stvar republikanska ujdurma – ANC i Sinn Féin su bili saveznici, pa kako DUP može opravdati svoj odlazak u Južnu Afriku kada se odbio sastati sa Sinn Féinom da pregovara u Sjevernoj Irskoj? Različiti mediji su se svrstavali sa različitim protagonistima. Ono što je bilo od pomoći, Južnoafrikanci su odlučili da osiguraju konferencijsku salu blizu rezervata De Hoop, oko dva sata vožnje od Cape Towna, gdje nam mediji nisu mogli smetati.

U završnim danima, DUP je počeo zakerati. Nisu željeli ni da vide Sinn Féin. Neće sjediti u istoj sali. Jako plodan i dobro uvježban u uzvikivanju “prodaja” na račun UUP-a, DUP je bio preosjetljiv da bi i njih mogli prozivati za prodaju. Ako DUP odustane, i Trimble će odustati. Prezirali su se međusobno; svaki od njih je trebao zaštitno prisustvo onog drugog.

Tim Afrikanaca je s velikim žarom priskočio u pomoć. Podijelili su konferencijski objekat na tri dijela: jedno područje je bilo odvojeno za Unioniste, jedno za nacionaliste, a centar je bio neutralni prostor. Sinn Féinu su dodijelili jedno područje, stavili DUP u područje najdalje od Sinn Féina, a strane umjerenije od ove dvije grupe – UUP, SDLP, i Savez – postavili su kao tampon zonu u centar. Svako područje je imalo vlastita krila sa prostorijama i salama za objedovanje. Svaki je čak imao i vlastiti bar. Svaka sesija bi se dva puta ponovila tako da bi sve strane dobile iste informacije. Ramaphosa bi bio domaćin i predsjedavao bi cijelom stvari.

Pukotine su se počele širiti u maju 1997, kada je list Sunday People objavio članak koji je u suštini govorio kako Unionisti idu u Južnu Afriku da pregovaraju sa Sinn Féinom. Bijesni Robinson poslao mi je faks: “Ako javnost ovaj događaj nastavi

tumačiti ovako kako su to naveli u Sunday People, ne dolazi u obzir da DUP prisustvuje.” Nastavio je: “Nećemo se ni direktno, ni indirektno sastati sa bandom ubica iz IRA-e/Sinn Féina; nećemo učestvovati ni u kakovom skupu koji bi ostavio dojam da mi to činimo izvan Sjeverne Irske.”

To je bio gaf, veći od bilo čega. Moralo im se dati ništa manje od garancije da će oni biti “hermetički odvojeni” od Sinn Féina, od trenutka kada 29. maja napuste Belfast pa do momenta kada se vrate, 3. juna. Ako bih ih mogao zadovoljiti u pogledu toga, mogli bismo se provući kroz tu političku iglenu uš.

Dana 23. maja, sastao sam se sa Paisleyem u kući Petera Robinsona. Ono što mi je ostalo najživlje u sjećanju je da je Paisley, ogroman čovjek, imao prilično mala stopala i da je imao kratke ružičaste sokne. Pomiclio sam kako može ovoliki čovjek stajati na tako malim stopalima? Ružičaste sokne sam zauvijek upamio.

Došao sam sa tlocrtom konferencijskog objekta, na kojoj je svako područje bilo obilježeno. Razdaljina između područja Sinn Féina i Unionista bila je odmah primijećena; svako će imati obojenu šifru, prema stranci. Ipak, Paisley je bio uporan – šta ako se desi ovo ili ono? Šta ako mediji načuju za sastanak? Ako ne budu mogli imati pristup, zar ih to neće razbjesniti, i kakve onda štetne članke o tome mogu napisati? Nakon par sati, Paisley je proglašio kraj razgovora, rekavši da će mi sutradan javiti DUP-ovu odluku. Te večeri sam, strahujući od najgoreg i to za konferenciju koja se trebala održati za pet dana, i sa avionskim kartama u rukama, nazvao Robinsona. Rekao mi je da ako bi on mogao povesti još jednu visokopozicioniranu osobu iz DUP-a da pođe s njim, onda će ići, uprkos Paisleyjevim prigovorima. Nazvao sam Gregoryja Campbella, visokog člana Parlamenta iz DUP-a sa kojim sam se ranije zbljedio. Campbell je pristao da ide. Ponovno sam nazvao Robinsona. Bio je spremjan da ide. Pozvao sam onda Trimblea. Ako Robinson ide, ide i on. Bez Robinsona, on ne ide.

Izvršni komitet DUP-a sastao se sljedećeg dana. Nakon kraće diskusije o lokalnim izborima, Paisley je pogledao svoj dnevnik i upitao, “I šta ćemo sa idućim ponedjeljkom?” “Ne znam za tebe, Doc,” Peter Robinson mi je rekao da mu je odgovorio, “ali ću sljedećeg utorka ja biti u Južnoj Africi.” Robinson kaže da je Edwin Poots, član pregovaračkog foruma Sjeverne Irske, završtao. Nakon što je saslušao objašnjenje, Poots je rekao da i on želi ići. A onda se pridružio Sammy Wilson, također član foruma i bivši gradonačelnik Belfasta. Campbell je, naravno, već bio u igri. Na kraju, sva četvorica – krema DUP-ovog pregovaračkog tima – će prisustvovati.

Posljednji djelić slagalice je bio pridobiti britansku i irsku vladu da učestvuje. Imao sam specijalni odnos sa Uredom britanske vlade u Sjevernoj Irskoj zbog moje knjige The Uncivil Wars, s kojom sam osigurao vjerodostojnost državnih sekretara za Sjevernu Irsku. Tokom godina, sastajao sam se i razgovarao sa mnogima od njih, a sekretari koji su tek preuzimali dužnost pripremali su se za nju čitajući moju knjigu. Knjiga je podmazala tračnice i na irskoj strani. Višepartijska konferencija u Airlie House, održana 1985. godine u Virginiji, omogućila mi je da se zbljžim sa raznim višim britanskim i irskim zvaničnicima. U proljeće, moja dostupnost svih tih kontakata isplatila se: Dick Spring, irski tânaiste (zamjenik premijera) i ministar vanjskih poslova i Michael Ancram, britanski državni ministar za Sjevernu Irsku, dali su saglasnost za projekat. Dame Maeve Fort, britanska visoka povjerenica za Južnu Afriku, također je klimnula glavom.

PREVAZILAŽENJE NARCIZMA MALIH RAZLIKA

Putni aranžman je praktično zvučao kao himna za segregaciju: Sinn Féin je u Johannesburg išao preko Pariza, dok su druge partije išle preko Londona. U Južnoj Africi, u Johannesburgu smo imali dva seta VIP salona; dva seta vojnih aviona (jedan da prebací unionističke partije, SDLP, Savez, i manje partije, a drugi da prebací Sinn Féin) za prevoz sve do poligona za vježbu Denel Overberg vojne baze blizu De Hoopa; i dva seta autobusa do rezervata De Hoop. Tu su bila i tri seta smještaja unutar konferencijskog kompleksa. Sama konferencija održavala se svaki put u dvije zasebne sesije. Konačno, cijeli set bizantijskih rješenja dozvolio je delegacijama da se ili izmiješaju ili da ostanu odvojene.

Ujutro 30. maja, pregovarači iz Sjeverne Irske stigli su u dvije grupe. Prtljag je bio pažljivo obilježen u Belfastu. Kada je prvi avion sletio u Johannesburg, koferi su istovareni na aerodromsku pistu i grupa je odteturala do aviona Hercules 130, koji ih je čekao, ogromni teretni avion čiji je stražnji dio bio otvoren surovom zimskom vjetru, dok smo ih čekali zbog odgođenog polijetanja. Trimble je čitao knjigu William and Mary; drugi su spavalici, časkali, ili sjedili skupčani da se zgriju.

Kad se Robinson smjestio u svoju sobu, jedva sam čekao da mu pokažem koliko je dobro što smo prihvatali DUP-ove zahtjeve. Pregledali smo rješenja, i on je imao samo jedan komentar: "Bar Sinn Féina je veći od našeg!" Ukazao sam mu na to da njegova grupa čak ni ne piće. Bio je uporan – to se moralo riješiti. Ovaj mali incident primjer je ključne karakteristike svakog podijeljenog društva: narcizma malih razlika. Kod Robinsona, činjenica da je improvizirani Sinn Féinov bar bio malo veći od improviziranog DUP-ovog bara izazvalo je istovremeno i kompleks inferiornisti i kompleks superiornosti; to je značilo da organizatori imaju više empatije za poziciju Sinn Féina. Trebalо je to riješiti, pa smo to i učinili.

Kasnije tog popodneva, stigla je grupa Sinn Féina. Ukupno 27 članova iz devet političkih partija su otišli da se smjeste u svoje krilo.

Večeralo se prema planu, i onda su Južnoafrikanci počeli pristizati – 16 pregovarača iz svih partija koje su učestvovale u južnoafričkim pregovorima, plus pripadnici sigurnosnih i obavještajnih službi. (Ramaphosa, čovjek koji nikada nije tamo gdje apsolutno ne mora biti, stigao je sljedećeg jutra.) Južnoafrikanci rano odlaze na počinak, tako da su nas njihovi pregovarači napustili, ostavivši samo one Afrikanere čiji je posao bio da drže ljudе razdvojene. (Čak su postavili saksije sa drvećem da osiguraju da nijedan član DUP-a čak i ne vidi nijednog člana delegacije

Sinn Féina.) Centralni bar je bio mjesto gdje su se okupljali. Svi smo se tu okupili, sve po jedan ili po dvojica. Pošto ni delegati Sinn Féina ni DUP-a nisu pili, centristi su krišom odmjeravali jedan drugog poput boksera prije nego što zazvoni zvono za početak meča. Nisu razgovarali.

Onda su se, iznenada, od Unionista začuli grleni užvici “The Fields of Athenry” – pjesma prirasla srcu nacionalistima, pjesma koja se pjevala u barovima diljem Republike i katoličkog sjevera u raznim prilikama, kulturni lakmus test. Hereza! Irci su velikodušno zaplijeskali i ostali mirni, a onda su se digli na izazov, kad su Unionisti, blago podrugljivo, uzviknuli, “Sad je na vas red, momci!” Nastavili su nudeći jednakо grlene izvedbe “The Sash My Father Wore,” narodne pjesme Sjeverne Irske i Škota iz Ulstera, sjećanje na pobjedu protestantskog kralja Williama nad katolicima koji su podržavali kralja Jamesa, iz 1690. godine, i o drugim slavnim momentima Orangemena.

I tako je protekla ta noć: “The Foggy Dew,” Unionista; “Lisnagade,” Nacionalista; “Four Green Fields,” Unionista; “The Patriot Game,” Unionista. Bilo je to ludačko takmičenje da se vidi ko može otpjevati više pjesama koje inače pjeva suprotna strana. Pivo je teklo, a Afrikaneri su dodali nekoliko svojih pjesama u slavu raznih dešavanja tokom Burskih ratova. Neki su postali malo plačljivi, poneseni momentom i uzbudjenjem što su dio nečega što bi moglo razbiti kalup historije. Dernek je bio sjajan, Bog dobar, a noć duga.

Oko ponoći, primijetio sam kako jedna spodoba vreba između saksija sa drvećem koje su Afrikaneri tu postavili. Iz sjene se pomolio jedan koji će ostati neimenovan (radi njegove političke budućnosti), da prekrši DUP-ov policijski sat - zbog krigle piva. Bio je to usamljeni lik, skutren, sakriven u sjeni prostranog DUP-ovog bara koji je u tom času.

BITI DOSTOJAN SITUACIJE

U sljedeća tri dana mnogo se radilo – predavanja, radionice i privatne konsultacije, sve se to radilo po dva puta. Robinson je zahtijevao, u ime Unionista, da “naša delegacija ne smije biti uskraćena za bilo šta zbog ovih samonametnutih uslova niti će ijedan događaj biti upriličen za kolektivne delegacije, a da ne bude zasebno za nas upriličen.” Ništa od toga nije ni učinjeno. Rizik da će te ona druga strana (ili tvoja vlastita) vidjeti kao mekog, osiguravala je da ne bude otvorenog međusobnog miješanja, ali u privatnim aranžmanima sa Južnoafrikancima kao ljudima koji su omogućavali pregovore, mala šatl diplomatička se možda diskretno i dešavala. (Naša vlastita odlučnost da ne otkrivamo javno šta se dešavalo znači da sam ja odlučio da dozvolim da Južnoafrikanci takve aranžmane sačuvaju za sebe – to je bio njihov šou, a ne naš.)

Sastanak je mogućio i Sinn Féinu i Unionistima da razgovaraju sa članovima južnoafričke delegacije. Sinn Féin je uspostavio vezu sa Ramaphosom, a Unionisti su se povezali sa Meyerom i Afrikanerima. Kasnije irske grupe razgovarale su svaka sa svojim južnoafričkim mentorom – koji je, što oni nisu znali, kasnije razgovarao i sa drugom stranom i onda im se vraćao.

Negdje sredinom jutra u subotu, 1. juna, do obrata koji je Ramaphosa očekivao nije došlo – na njegovo razočarenje. Bilo je vrijeme da se uključi Madiba, kako su od milja

zvali Mandelu. Predsjednik je stigao 1. juna u podne. Ali imali smo jedan problem. DUP je odbio da se s njim sastane, ako Sinn Féin bude u sobi. UUP je stao uz DUP.

“Morat ćete izdržati malo aparthejda ovdje,” rekao sam, pozdravljajući Mandelu na aerodromskoj pisti dok mi je prilazio sišavši iz helikoptera. Nasmijao se.

Sreća se sa svim stranama zajedno, minus dvojice Unionista, onda zasebno sa Unionistima. Tako je bilo bolje. Sinn Féinu je izjavio bez okolišanja da oni neće biti za pregovaračkim stolom ukoliko IRA ponovo ne uspostavi prekid vatre iz avgusta 1994., koji je završio u februaru 1996. bombom bačenom na Canary Wharf. S Unionistima je insistirao da razdvoje svoje zahtjeve (da IRA proglaši trajni prekid vatre i da predala oružje.) Mandela im je rekao da insistira na prekidu vatre, ali da predaja oružja treba da bude dio pregovaračkog procesa, što se i dogodilo.

Trimble je bio tužan zato što mu se privatni sastanak sa Mandelom kojem se nadao nije ostvario – iz očiglednih razloga: ako jedna delegacija dobije taj pristup, morale bi sve. Ja sam pripremio primjerak Mandeline autobiografije, Long Walk to Freedom (Dugi hod do slobode), koji je moja asistentkinja Margery O’Donnell donijela sa sobom i predala ga Ramaphosi, koji je Mandeli predstavljač članove unionističkih delegacija. Na komadiću papira sam mu napisao, “Cyril, molim te zamoli Madibu da potpiše ovu knjigu uz ovo: ‘Dragi David, ti si jedan od nekolicine ljudi koji mogu donijeti mir twojoj izmučenoj zemlji. Ja znam da ćeš biti dostojan situacije. Tvoj prijatelj, Madiba.’” Cyril je bacio pogled i Mandeli dodao knjigu s mojim uputstvom. Uvijek budnom Mandeli to nije promaklo i napisao je kako je od njega traženo. Kada je sastanak prekinut ja sam potražio Trimblea i rekao mu da Mandela ima poklon za njega – primjerak svoje autobiografije, koji je lično potpisao. “Pročitaj to!” rekao sam. A kad je Trimble pročitao posvetu, lice mu se razvuklo u široki osmijeh.

Svaka strana je stala u red da se slika sa Mandelom. Led je probijen i program je ubrzano krenuo. Svi zahtjevi učesnika su bili ispunjeni. Dana 20. jula 1997, IRA je objavila novi prekid vatre i potom je Sinn Féin prihvaćen u mirovne pregovore.

Dana 10. aprila 1998, sve strane potpisale su Good Friday sporazum, poznat i kao Sporazum iz Belfasta. Sastanak u De Hoopu odigrao je ograničenu ulogu u tom ishodu.

Ja ovaj sastanak spominjem kao Veliku Indabu, koristeći riječ na jeziku zulu koja se mnogo koristi diljem Južne Afrike, a znači, jednostavno, skup. Jeffrey Donaldson, pregovarač ulsterskih unionista, nazvao je indabu "događajem koji je donio promjene," objašnjavši: "Mi smo mogli ponijeti lekcije koje smo naučili iz južnoafričkog iskustva i primjeniti ih na naše vlastito." Monica McWilliams, šefica Women's Coalition (Ženske koalicije), rekla je: "Nije se mogao naći kritičniji trenutak da se ovaj događaj planira." Taoiseach (premijer) Irske Bertie Ahern priznao je da je Velika indaba bila "krajnje kompleksna", ali je dovela do toga da političari povjeruju da "ovaj problem može biti riješen." Tokom jedne godine, dodao je, učesnici su bili u stanju "povući ogromne poteze o kojima se u prethodnih 60-70 godina nisu usuđivali ni sanjati."

Pokojni Martin McGuinness o tom je iskustvu rekao: "Ovo je zaista bio historijski događaj! Shvato sam da mogu naučiti voljeti svog neprijatelja." A jedan posmatrač će kasnije, u opisu koji se može primjeniti i na druge učesnike, o Davidu Trimbleu napisao: "Na jednom dalekom polju u južnoafričkom rezervatu, on je započeo istinsko putovanje - od plemenskog vođe do arhitekte jedne nove inkluzivnosti u Ulsteru."

KOLUMBIJA

320

Jon Lee Anderson
Vječni rat

Stephen Ferry
Kolumbija između rata i mira
(2016–19)

Margarita Martinez
Nalaženje humanosti
u Havani

Vječni rat

322

autor Jon Lee Anderson

Pokojni kolumbijski romanopisac Gabriel García Márquez se stalno vraćao kroničnom nasilju svog rodnog mjeseta. U romanu "Sto godina samoće", dvije tradicionalne političke snage u Kolumbiji, Liberali i Konzervativci, učestvuju u vječnom ratu koji se raspaljuje i smiruje u beskonačnom ciklusu, poput sezonskih uragana, koji nasilno oblikuju i u konačnici uništavaju živote njegovih likova.

Opisujući legendarni život jednog od svojih najupečatljivijih fiktivnih ličnosti, García Márquez piše: "Pukovnik Aureliano Buendia je poveo trideset i dva oružana ustanka, i sve je izgubio. Imao je sedamnaestero muške djece sa sedamnaest žena, koji su svi ubijeni jedno za drugim u samo jednoj noći prije nego što je najstariji doživio starost od trideset pet godina. Preživio je četrnaest pokušaja atentata, sedamdeset tri zasjede, i streljački vod. Preživio je dozu strihnina u kafi koja je bila dovoljna da ubije konja... Iako se uvijek borio na čelu svojih ljudi, jedina rana koju je ikad zadobio bila je ona koju je sam sebi nanio nakon Ugovora iz Neerlandie, koji je okončao skoro dvadeset godina građanskog rata. Sam se ustrijelio u prsa pištoljem, i metak je izašao kroz leđa, a da pritom nije oštetio ni jedan vitalni organ. Jedina stvar koja je ostala od svega toga, je ulica u Macondu koja nosi njegovo ime."

Godine 2016, mirovni sporazum sklopljen između vlade i gerilske skupine okončao je više od pola vijeka dug građanski rat u Kolumbiji. Ali nasilje u ovoj južnoameričkoj državi je starije od ovog sukoba, a nejednakost i nepravda su i dalje sveprisutni. Jon Lee Anderson poznaće ovu južnoameričku zemlju od svoje četvrte godine, kada je njegov otac, diplomata, upućen na zadatak u Bogotu, gdje se doselio sa obitelji. Često je izvještavao o Kolumbiji za The New Yorker, posebnu pažnju posvećujući plimi i oseci nastojanja da se postigne mir. U svojim razmatranjima, on postavlja pitanje da li se dogovoreni mir može održati kada se promijene politički vjetrovi, i kada na vlast dođe nova vlast, koja se protivi sporazumu. Na kraju krajeva, ova zemlja je više navikla na nasilje nego na mir.

Fikcija García Márqueza predstavlja slikovito oživljavanje historije Kolumbije. Ovaj romanopisac je rođen 1928, a umro je 2013, u dobi od 87 godina, i tokom većeg dijela njegovog života, Kolumbija je ovako ili onako ratovala sama sa sobom. Iza scene, García Márquez je lično nekoliko puta pokušao posredovati u postizanju mira između zaraćenih frakcija. Iako su svi ti naporu i konačnici bili uzaludni, nikad nije prestao pokušavati, i sa tugom je priznao da ima reputaciju "posljednjeg optimiste u Kolumbiji."

Otkad je 1810. g. proglašila nezavisnost od Španije, Kolumbiju je unutrašnji sukob razdirao 77 godina od 209 godina koliko je od tada prošlo, u šest jasno uočljivih perioda nasilnih ustanaka. Pretrpjela je brojne državne udare i vojne diktatore. Deset njenih predsjednika je stradalo nasilnom smrću.

Kolumbijci često datiraju početak sukoba u svojoj zemlji u 1948., kada je karizmatični liberalni političar Jorge Eliécer Gaitán ubijen u atentatu, što je dovelo do deceniju dugog građanskog rata između Liberala i njihovih konzervativnih rivala. Krvoproljeće, koje je rezultiralo sa 200,000 poginulih, postalo je poznato jednostavno kao La Violencia. Okončano je kada su dvije stranke

postigle sporazum o ne-agresiji, što je uvelo Kolumbiju u najduže razdoblje demokratske vladavine, od 1958. do sada. Paradoks je što je to, istovremeno, i jedan od najkrvavijih perioda u historiji Kolumbije, tokom kojeg se desilo pet-šest gerilskih ustanačkih, kao i nasilje trgovaca drogom, koji su urušavali njen mir. Nasilje je bilo i duboko i široko: veliki dijelovi zemlje bili su de facto bojna polja, gdje su se međusobno borili ustaniči i vladini vojnici, i gdje su civilni bili topovsko meso za obje strane. Od 1958., više od milion Kolumbijaca je ubijeno iz političkih razloga, uz bezbroj ranjenih, mučenih, zatočenih, ili protjeranih. Više od sedam miliona Kolumbijaca – oko jedne sedmine stanovništva – raseljeno je iz svojih domova – više nego igdje drugo u modernom svijetu, osim u ratom razorenoj Siriji.

Tokom tog perioda, Kolumbija je postala međunarodna šifra za nasilna ubistva, praveći nesretni novi rječnik. U njemu se nalaze izrazi poput la corbata colombiana – kolumbijska kravata, koja je uvedena tokom La Violencie, i predstavlja oblik političkog ubistva koji je podrazumijevao presijecanje grla i izvlačenje jezika kroz taj otvor. Izrazu la motosierra (bukvalno, motorna pila) su 1990-tih nemilosrdni desni paramilitarni vodovi smrti, uobičajeno nazvani paracos, dali novo značenje jer su tu alatku koristili za rezanje udova živih žrtava. Dale taladrín je igra riječi sa riječi taladro, odnosno električna bušilica – kao u “izdriljite ih”. Najnoviji dodatak ovoj umobilnoj litaniji je casa de pique – tranžirna kuća – gdje današnji pripadnici narko-paravojski dovode žrtve da bi ih raskomadali.

Nakon toliko godina sukoba, Kolumbija je postala zemlja sigurnosti. Sa više od 400.000 vojnika, ima drugu najveću stalnu vojsku na zapadnoj hemisferi, ispred koje je jedino vojska Sjedinjenih Država. Osim toga, razvila je visoko miltarizirano društvo puno naoružanih

ljudi. Mnogi dobrostojeći Kolumbijci srednje klase provode život učahureni u mrežu osiguranja: zgrade imaju naoružane zaštitare na ulazima, dok naoružana privatna policija čuva tržne centre. U javnim garažama, čuvari sa detektorima eksploziva rutinski provjeravaju podvozje automobila. Hiljade Kolumbijaca – poslovnih ljudi, političara, čak i neki novinari – kreću se u blindiranim automobilima, sa tjelohraniteljima. U ruralnim područjima, sveprisutne su vojne baze, i često se mogu vidjeti vojnici u uniformama u patroli, teško naoružani i na oprezu. Kolumbijci su se navikli na ovakav život i smatraju ga normalnim.

1961. godine, kao četverogodišnji dječak, živio sam sa porodicom u Bogotu. Otac mi je radio kao poljoprivredni savjetnik pod ugovorom sa vladom SAD-a. Većina mojih najranijih uspomena potječe iz tog razdoblja, i mnoge su vezane za nasilje ili prijetnju nasiljem. Živjeli smo u predgrađu Bogote; svaki dan sam u vrtić u grad išao sa vozačem koji mi je istovremeno bio i tjelohranitelj; imao je pištolj u futroli na ramenu. Inače me nikad nisu puštali izvan kuće, jer se pretpostavljalo da postoji veliki rizik da me otmu. Moj je otac imao nekoliko pušaka, koje je čuvao pod ključem u ormariću za puške. Kad sam ga pitao zašto ih drži, objasnio je da je Kolumbija opasna, i da kad god ide nekud izvan glavnog grada, mora putovati ruralnim dijelovima, koje su ponegdje kontrolirali “banditi”. Često su zaustavljali automobile da opljačkaju i ubiju ljude, ili ih otmu, a kao američki službenik bio je vrhunska meta, kao i mi, njegova djeca.

Proveli smo samo godinu dana u Kolumbiji prije nego što smo otišli na Taiwan, i ja sam najveći dio godina odrastanja proveo u Aziji i Africi. Ali ostale su snažne impresije o toj strogo ograničenoj godini života u Kolumbiji, i

često ih se sjećam. Kasnije, otac mi je rekao da je sve vrijeme našeg boravka тамо bio napet, i nakon što mu je jedan prijatelj bio ubijen, zatražio je od Ministarstva vanjskih poslova premještaj, zbog čega smo tako brzo napustili Bogotu.

Bezbrojni odlasci u Kolumbiji su dodali nove slojeve mojim formativnim uspomenama. Nesigurno društvo kojeg sam postao svjestan kao dijete izdržalo je još pola vijeka građanskog rata, čije sam pojedine trenutke ponekad sagledavao u različitim fazama. I sve to vrijeme, jedina stvar koja je ostajala konstantna, ono što je vodilo zemlju od jednog političkog praga do drugog, bilo je nasilje.

MALOGRADOS

U julu 2016, posjetio sam veliku bazu gerilske vojske poznate pod nazivom FARC u južnoj provinciji Yarí, područjem pod džunglom na plavnim ravnima u gornjem toku Amazona. Baza je bio pod nadzorom komandanta Mauricio Jaramillo, člana vladajućeg sekretarijata od sedam članova. U dobi od 69 godina, Mauricio, inače liječnik poznat i pod imenom "El Medico", bio je jedan od veterana-komandanata ove gerilske grupe.

Proveo sam nekoliko dana upoznajući Mauricia i mlađe borce pod njegovom komandom. Većina ih je bila u dvadesetim i tridesetim godinama, ali su već bili okorjeni veterani iz borbe. Svi su nervozno čekali konačni napredak u mirovnim pregovorima koji su se tada odvijali u Havani između FARC-a i vlade, pregovora koji su se razvukli četiri godine. Borci su ostali pod oružjem i budni, ali ne više na borbenim položajima, i dane su provodili obavljajući fizičke poslove u kampu.

Većina gerilaca bili su u FARC-u od ranih tinejdžerskih godina, i kad su se pridružili vojscu prije puno godina, iza sebe su ostavili ekstremno siromašne porodice u izoliranim seocima i selima širom Kolumbije. Za neke od njih to je bio fenomen Čarobnog frulaša: borci FARC-a su prošli kroz selo, naoružani i ponosni, a mlađi seljaci su osjetili uzbudjenje i poželjeli im se pridružiti. Za neke od njih, to što su postali camarada (drug) – kako su se gerilci međusobno oslovljavali – im je omogućilo izlaz iz siromaštva i razorenih domova; za druge, to je bio bijeg od nasilja i poniženja od pljačkaških paracosa, koji su u prošlosti djelovali zajedno sa kolumbijskim zemljoposjednicima, političarima i vojskom.

Mnogi od njih nisu vidjeli roditelje otkad su se pridružili gerili, prije deset ili više godina, a neki su se raznježili pričajući o majkama ili braći i sestrama koje su ostavili. Kada se radi o njihovoj budućnosti, većina ih je lojalno izjavljivala da će uraditi što god "Partija" bude od njih tražila, i rekli su da žele, na neki način, i u miru ostati sa svojim drugovima. Pod "Partijom" su podrazumijevali tajnu kolumbijsku komunističku partiju, čije je oružano krilo bio FARC. Ali većina ih nije imala jasnou predstavu o svijetu izvan bojnog polja, a još manje su znali o tome šta im donosi budućnost. Neki su rekli da žele biti poljoprivrednici, a nekolicinu ih je zanimala "IT", o kojoj su govorili sa zanosom mlađih ljudi koji kažu da će postati astronauti. Kolumbija velikih gradova je bila galaksijama daleko od njih, stvarnost o kojoj su samo čuli. Drugi su jednostavno izražavali želju da završe osnovnu ili srednju školu. Jako malo ih je ikada živjelo u gradu, ili čak vidjelo grad, a većina je malo šta znala raditi osim podići i rasformirati logor, marširati u džungli, koristiti oružje, i boriti se.

Jednog dana, logorom se proširila vijest da je jedan od Mauriciovih najudaljenijih gerilskih odreda, poznat kao Columna Uno (Kolona Jedan), koji je djelovao u udaljenom području džungle blizu granice sa Brazilom, najavila prebjeg. Komandant te jedinice je izdao komunike proglašavajući da on, i njegovih stotinjak boraca, neće učestvovati u mirovnom procesu.

Mauricio je rekao da sumnja da je “el narcotráfico” (trgovinu drogom) bila pravi razlog za ovu pobunu. Najvažnija dužnost odbjegle jedinice u ime FARC-a, objasnio je, bila je da prikuplja poreze od trgovaca kokainom koji iz Kolumbije iznose svoj proizvod u Brazil. Pošto im je dodijeljen taj zadatak, pretpostavljaо je, borci su postali korumpirani, pa su i sami postali narcotraficantes (trgovci drogom). Bila je to stvar za žaljenje, ali ne sasvim neočekivana; udaljenost ove jedinice otežala joj je očuvanje vjernosti revolucionarnim vrijednostima.

Mauricio mi je u povjerenju rekao da FARC očekuje će na taj način izgubiti 10 do 15 posto boraca tokom povlačenja. Kasnije istog dana, Mauricio i drugi pripadnici visoke komande FARC-a, izdali su izjavu kojom odbacuju Columna Uno, proglašavajući je neprijateljskom silom, i izražavajući spremnost da surađuju sa vojskom Kolumbije da bi je natjerali na poslušnost. Ova epizoda je bila rani pokazatelj da čak i nakon mirovnog sporazuma, dugotrajni građanski rat u Kolumbiji može imati kaotičan nastavak.

Nekoliko mjeseci kasnije, u septembru 2016, vratio sam se u bazu Yari. Atmosfera je bila euforična; FARC-ovi lideri i pregovarači koji su zastupali kolumbijskog predsjednika Juana Manuela Santosa su konačno postigli dogovor. Odredili su datum potpisivanja konačnog mirovnog sporazuma kasnije istog mjeseca, i među gerilcima se

proširilo uzbuđenje zbog očekivanog kraja rata. Ja sam više saznao o Mauriciovoj odmetnutoj skupini od jednog borca koji joj je pripadao: Martina, 36-godišnjeg nižeg oficira i medicinara.

Martín se jedva izvukao. On je prethodne dvije godine proveo u Columna Uno, i bio je prisutan kad je komandant sazvao svoje borce, informirao ih o odluci da ostane na terenu, i zatražio od njih da se odmah, tu, izjasne podizanjem ruke. To je bio jako napet trenutak. Većina boraca je glasalo da ostane sa svojim komandantom. Martin i još devetorica su rekli da žele ostati u FARC-u – da budu demobilizirani i da prođu kroz mirovni proces o kojem je pobunjeničko vodstvo upravo vodilo pregovore. Komandant je napravio predstavu od toga da poštije njihovu odluku, rekao je Martín, ali onda ih je izdvojio od glavnine grupe tako što ih je poslao u područje udaljeno par dana marša. Nakon nekoliko sedmica, naredio im je putem radio veze da se vratre u bazu, rekavši im da će im biti dopušteno da odu, i da će biti sprovedeni na teritorij Yari pod Mauricijevom komandom. Naložio im je da idu neobičnom rutom, koja je krivudala kroz džunglu, pa su Martin i njegovi drugovi odmah posumnjali da je planirao da ih se otarasi. “Svašta se može desiti” na tako dugom maršu, rekao je Martín.

Zabrinut, Martín je poljskim radiom kontaktirao Mauricia i objasnio šta se dešava. Mauricio ga je upozorio da se ne vraća u logor svog komandanta ni po koju cijenu, i savjetovao ga da odmah krene prema Yari drugim, kraćim putem. Kako je Martin rekao, upravo to su i uradili, prevarivši svog odmetnutog komandanta tako što su ga povremeno kontaktirali radiom i govorili mu da su na putu u njegov logor. Kada su smatrali da su sigurni, izvan njegovog dosega,

rekli su mu istinu, i obavijestili ga da su došli do linija FARC-a i da prekidaju svaki dalji kontakt s njim.

Martín je svoju priču ispričao bez emocija, umanjujući opasnost kojoj je bio izložen. Ali Isabela, također oficirka, nedvosmisleno je rekla: "Htjeli su ih ubiti. Veliki broj boraca je bilo malogrados." Ono što je time htjela reći da su vojnici Columna Uno bukvalno bili "uništeni," da je njihov politički moral korodirao zbog blizine trgovini drogom. Više nisu bili politički odmetnici, nego kriminalci. Bilo je to svojevrsno zvanično priznanje kakvo nikad prije ne bih mogao ni zamisliti da jedan aktivni član FARC-a ikada izrekne jednom novinaru; trebalo je nekoliko godina mirovnih pregovora da njihovi lideri čak i priznaju da su upoznati sa njihovim učešćem u industriji kokaina. Kao dio konačnog mirovnog sporazuma, dogovorili su se da prekinu sve aktivnosti vezane za drogu, ali ostalo je nejasno šta je to sve obuhvatalo. Martinov slučaj je sve to mnogo jasnije ilustrirao i navelo me da se zapitam za koliko još boraca FARC-a će se, kako vrijeme prolazi, pokazati da su malogrados.

NEIZVJESNO OBEĆANJE MIRA

Nekoliko sedmica pošto sam upoznao Martina u Yari, krajem septembra 2016, rat između FARC-a i države je došao do svog dramatičnog simboličnog završetka na otvorenoj pozornici u kolonijalnom gradu Cartageni, na karipskoj obali Kolumbije. Bio je to historijski trenutak. Tu, ispred velikog broja okupljenih i uz TV prenos uživo, predsjednik Juan Manuel Santos se pojавio skupa sa liderom FARC-a, Rodrigom Londoño Echeverrijem, alias Timochenkom. Mirovni sporazum su potpisali olovkom izradenom od metka, i time formalno okončali najduži građanski rat na zapadnoj hemisferi.

Nije to bio prvi mirovni dogovor sklopljen u Kolumbiji. Duga povijest unutrašnjih sukoba u zemlji obuhvata jednako dugu povijest ugovora koji su potpisani, pa prekršeni, neadekvatne pravde za počinjene zločine, i sa malogrados koji su ostali na terenu kao naoružani gangsteri ove ili one vrste. Ali u svijetu izrovanim neprestanim sukobima, kolumbijski mirovni sporazum iz 2016. se isticao kao rijedak primjer političkog pragmatizma, međunarodne suradnje, i nade. Proces je uključivao nekoliko godina intenzivnih pregovora, i učešće vlada Venecuele, Kube, SAD-a, Norveške, i Vatikana. Ovom izuzetno važnom događaju prisustvovali su generalni sekretar Ujedinjenih nacija Ban Ki-moon, bivši kralj Španjolske Juan Carlos, predsjednik Kube Raul Castro i ministar vanjskih poslova SAD-a John Kerry.

Nakon postizanja sporazuma, nekih 8.000 gerilskih boraca položilo je oružje i prešlo u kampove za demobilizaciju, dok su njihovi lideri počeli transformaciju FARC-a u legalnu političku partiju. Rezultati koje je Kolumbija ostvarila potvrđeni su i na međunarodnom nivou kada je predsjednik Santos, koji je neumorno gurao mirovni sporazum tokom svoja dva mandata, dobio Nobelovu nagradu za mir.

Sa dolaskom ovog novog mira, porasle su nade među Kolumbijcima da će njihova zemlja uskoro osjetiti koristi koje on donosi u obliku participativne demokratije i većeg prosperiteta za sve. U govoru u kojem je primirje pohvalio kao "historijsko postignuće", predsjednik SAD-a Barack Obama je proglašio namjeru da od vlasti SAD-a zatraži da plati ambiciozni post ratni program pod nazivom *Peace Colombia*,

kako bi "dao okvir za jačanje ostvarenog nivoa sigurnosti, reintegraciju bivših boraca u društvo, i davanje veće prilike i vladavine zakona."

Nastavljujući se na *Plan Colombia*, program vojne pomoći SAD-a vrijedan 10 milijardi USD, koji je počeo 2000. i pomogao vojsci Kolumbije da pobijedi gerile na bojnom polju, *Peace Colombia* se zasnivao na premissi da će nakon povlačenja FARC-a, Kolumbijci gurnuti u stranu svoje međusobne razlike da bi ovaj novonastali mir učinili trajnim. Ono što je ovaj program možda previdio je da je za mnoge Kolumbijce nasilje bliska realnost, dok se mir percipira tek kao taktički interludij u vječnoj borbi sa neprijateljima.

POBUNJENICI NA LJEVICI, VODOVI SMRTI NA DESNICI

Tokom 52 godine postojanja u formi gerilske vojske, FARC je bio baziran u nerazvijenim, ruralnim područjima Kolumbije. U nedostatku građanske infrastrukture i ekonomskih veza sa kolumbijskim gradovima, ruralni Kolumbijci nisu imali puno izbora osim da podrže onu vojnu silu koja je bila dominantna u njihovom području. Kako su prolazile decenije, FARC je postao de facto paralelna vlada na područjima gdje je bio snažan, natječeći se sa udaljenom, neefikasnom kolumbijskom državom baziranim u Bogoti i udaljenim gradovima.

Do svoje smrti 2008 u dobi od 77 godina, jefe máximo (glavni šef) FARC-a je uvijek bio legendarni Manuel Marulanda, također poznat pod imenom Tirofijo, ili "Siguran Pogodak". Seljačkog porijekla, Marulanda je od mladosti bio pobunjenik, kada su lojalisti dvije glavne političke stranke u Kolumbiji – Liberali i Konzervativci – išli u rat jedni protiv drugih tokom La Violencia. Dvije strane su uspjele postići primirje 1957. g. i njime se formalno okončalo klanje, ali su

seoska područja i dalje bila puna napetosti i nemira.

Tokom La Violencie, formirale su se i druge oružane grupe koje su bile spremne za nastavak ratovanja. (Ovo je bio period kada je moja porodica živjela u Bogotu.) Među njima su bili kolumbijski komunisti, koji su organizirali i naoružali za samoodbranu niz seljačkih enklava. Marulanda je pomogao osnivanje jedne od njih, takozvane nezavisne Republike Marquetalia, koja je nekoliko godina djelovala kao neka vrsta autonomne pobunjeničke oaze u zaleđu, u napetoj pat poziciji sa Bogotom. Taj status quo je trajao do početka 1960-ih, kada je vlada SAD-a, zabrinuta zbog nove marksističke pobune koja je puštala korijenje u toj hemisferi – nakon nedavne uspješne revolucije Fidela Castra na Kubi – poticala vladu Kolumbije da napadne Marquetaliu. Vlada u Bogotu je uskoro postupila po zahtjevu, i poslala trupe i ratne avione. Vojna akcija je savladala pobunjenike u Marquetalii, ali je istovremeno potpalila novi rat.

Marulanda nekoliko stotina njegovih sljedbenika je pobjegao. 1964, oni su formalizirali svoju ponudu osnivanjem FARC-a, i tokom sljedećih godina su kontinuirano povećavali svoj broj, kao i vojnu sposobnost. Do kraja 1990-ih, FARC se mogao pohvaliti vojskom od 20.000 vojnika koja je aktivno djelovala uzduž i poprijeko Kolumbije, i pod kontrolom držala trećinu državne teritorije. Gerile su se financirale oporezivanjem lokalnih trgovaca i rančera, i izvlačenjem novca od naftnih i rudarskih kompanija u zamjenu za nenapadanje njihovih objekata. Primjenom ratne logike, prema kojoj cilj opravdava sredstva, FARC je, osim toga, počeo otimati ljude za ucjenu, i na kraju se uključio u posao sa drogom koji je cvjetao u Kolumbiji.

FARC nije bio sam na terenu. Iste godine kada su oni uzeli oružje u ruke, još jedna marksistička gerilska grupa, koja se nazivala Ejército de Liberación Nacional (ELN, Nacionalna Oslobodilačka Vojska)—pod vodstvom Camila Torres, a katoličkog svećenika čija je inspiracija bio Che Guevara i teologija oslobođenja— također je započeo neprijateljstva. Danas, sa procijenjenim brojem od 2.500 ljudi razasutih u nekoliko pokrajina, ELN je i dalje aktivna, i vodi grčevite mirovne razgovore sa vladom, kolebajući se između vojnih napada i prekida vatre, koji se naizmjence proglašavaju i ukidaju.

Bilo je još pobunjeničkih grupa koje su se pojavljivale i nestajale, među njima i maoistička Ejército Popular de Liberación (EPL, Narodna oslobodilačka vojska), Movimiento Armado Quintín Lame (MAPL, Oružani pokret Quintína Lamea) koji je bazu imao među starosjediocima, i M-19, grupa koju su osnovali urbani intelektualci i studenti sa univerziteta.

FARC je možda nastao kao marksistička pobuna, ali sukob u Kolumbiji nije bio jednostavan slučaj lijevih gerila koje su se borile protiv desno orijentirane državne vlade. Mreža trgovaca drogom, zemljoposjednika, desnih političara i privatnih sigurnosnih snaga oformili su paramilitarne vodove smrti – paracos – koji su branili njihove interese. Ove grupe, koje su često koordinirale djelovanje sa kolumbijskom vojskom, borile su se sa gerilama i ubijale njihove simpatizere. Osim toga, počele su terorizirati seljake–farmere i otimati im zemlju. 1997. godine, okupila se koalicija paravojnih grupa koje su djelovale širom zemlje pod krovom *Autodefensas Unidas de Colombia* (AUC, Ujedinjene samoodbrambene snage Kolumbije), koje je predvodio Carlos Castaño, sin uzgajivača stoke, rančera, i koji se povezuje sa gospodarom droge Pabloom Escobarom. Pod vodstvom Castaňa, AUC je izrastao u moćnu silu koja se natjecala sa FARC-om na njegovom terenu, uglavnom napadajući civilnu bazu podrške, izvršavajući stotine masakra, i raseljavajući stotine hiljada Kolumbijaca sa sela. AUC se uključio u poslove sa drogom.

Vremenom, trgovina kokainom je uvukao sve aktere u građanski rat koji je bio poput glave Hidre. FARC je počeo svoje operacije financirati tom trgovinom, prvo tako što je nametao poreze uzgajivačima koke, nakon čega je počeo raditi direktno sa krijumčarima. Iako se AUC povukao, što je počelo 2003., pojedini paracos su se reorganizirali u grupe koje su sve više djelovale kao narcoparamilitares, i bile su duboko uključene u proizvodnju i krijumčarenje droge na teritoriji gdje su dominirali. Postati malogradno je uvjek prisutna tema među kolumbijskim borcima, bez obzira na kojoj su strani.

PRIČA O DVA PREDSJEDNIKA: URIBE I SANTOS

Da bi se sagledala kompleksnost, kao i toksičnost, mreže međusobnih odnosa u Kolumbiji koji prelaze preko neoznačene granice unutrašnjih ratova, ne mora se gledati dalje od Álvara Uribe Véleza.

Izvještaj Odbrambeno-obavještajne agencije SAD-a (DIA) spominje Uribea, koji je tada bio senator, kao osobu koja je “radila za kartel Medellin”, i bila “blizak lični prijatelj Pabla Escobara”. Potječe iz stočarsko-rančerskog miljea konzervativne pokrajine Antioquia, čiji glavni grad je Medellin. Nakon što mu je FARC ubio oca u

neuspjelom pokušaju otmice 1983., uključio se u paramilitarno podzemlje i smatra se da je pomogao osnivanju jedne od najsmrtonosnijih milicija, Bloque Metro. (U tom pogledu, Uribeova priča vjerno odražava priču Carlosa Castañe, osnivača AUC-a, čijeg je oca isto ubio FARC.) Uribeova porodica je, također, bila povezana sa još jednom rančerskom porodicom – Ochoama – partnerima Pabla Escobara u kartelu Medellin. Za razliku od Ochoasa, Alvaro Uribe se nije direktno upustio u poslovanje sa kokainom, nego se okrenuo politici. Nakon kratkog perioda na funkciji šefa civilne avijacije za pokrajinu Antioquia, gdje je sjedište kartela Madellin – i odakle su polijetali avioni puni kokaina – Uribe je jedno kratko vrijeme bio gradonačelnik Medellina, nakon čega je otisao obavljati funkciju senatora tokom dva mandata. 1995. je postao guverner Antioquie, i uspostavio je mrežu oružanih anti-gerilskih “samo-odbrambenih udruženja” koji se mogu povezati sa paravojskama.

Nekako, Uribe je uvijek uspijevalo da sa sebe skine brojne optužbe. Poricao je da ima bilo kakve veze sa krijumčarima droge i sa paracos, ali postoje brojni dokazi o suprotnom, između ostalog, što se ne smije zanemariti, iskazi nekoliko ključnih nekadašnjih paravojnih komandanata. Brojni oficiri i političari bliski Uribeu su tokom godina hapšeni zbog krivičnih djela koja ih povezuju sa paravojskama, što je bio slučaj i sa jednim njegovim rođakom i bratom. Krivična istraga samog Uribea je u toku već više godina; ali kolumbijski sudovi su pokazali nespremnost da ga optuže. Strah je, čini se, jedan od najvećih razloga za to. U više skorašnjih predmeta, svjedoci koji su se usudili svjedočiti protiv Uribea su ubijeni.

Položaj guvernera Antioquie pokazao se još jednom stepenicom za Uribea.

Konačno je postao predsjednik Kolumbije 2002, obećavajući vladu zakona i reda. 2003. je vodio pregovore sa AUC 2003, što je podrazumijevalo sveobuhvatnu amnestiju, i što je okončalo masakre velikog broja, ali je većina počinitelja, ostala nekažnjena. Također, podigao je na viši nivo rat protiv FARC-a. Zanimljivo je da mu ovakva procjena DIA-e nije naškodila. Čak naprotiv – dok je bio na funkciji, Uribe je uspostavio bliske radne odnose sa vladom SAD-a. Tokom godina kada je Uribe bio na vlasti, SAD su intenzivirale svoju vojnu pomoć u okviru *Plan Colombia*, a FARC je počeo doživljavati ozbiljne udarce koji su mu oslabili lidersku ulogu, desetkovali borbene redove, i smanjili teritorije u njegovom posjedu. Godine 2008, Marulanda je umro od srčanog udara, dok je nekoliko zračnih napada na utvrde FARC-a usmrtilo neke više rangirane pobunjenike, spasio taoce, i zaplijenio skladišta obavještajnih podataka.

Kao Uribeov ministar odbrane, Juan Manuel Santos je predsjedavao nad ovim vojnim operacijama bez protesta. Ali kad je kao Uribeov nasljednik – Uribe je odslužio dva mandata i više se nije mogao kandidirati – preuzeo funkciju predsjednika 2010, Santos je odlučio da bude onaj koji će donijeti mir Kolumbiji. Kada je uputio povjerljivog poslanika da se tajno sastane sa FARC-om, da opipa bilo o nekim konkretnijim pregovorima, FARC je izrazio spremnost. Ipak, u novembru 2011, kada je visoka vojna komanda informirala Santosa da je otkrila lokaciju Alfonsa Canoa, Marulandova nasljednika na čelu FARC-a, Santos je preuzeo proračunati rizik i odobrio napad. Razmišljao je da, ako je FARC već sad spremna na pregovore, nastaviti će ih sa ili bez Canoa. (“Rekao sam im: ‘Quemanlo – spalite ga,’ rekao mi je Santos nešto nakon toga.) Cano je ustrijeljen i ubijen

kad je pokušao pobjeći. I, očekivano, nije dugo trebalo da Canov nasljednik, Timochenko, nastavi dijalog sa Santosom.

Santosovi mirovni naporu mu nisu donijeli simpatije njegovog nekadašnjeg šefa. Kad su počeli mirovni pregovori u Havani, Uribe je počeo javno napadati svoga nasljednika kroz javne izjave i preko Twittera. Uribe je redovno nazivao Santosa izdajicom koji se prodao FARC-u, i saveznikom Huga Cháveza i Fidela Castra. To su bile bizarre tvrdnje, ali se Uribe nije povukao. Umjesto toga, oformio je novu političku stranku, Centro Democrático (Demokratski centar), i 2014. osvojio za sebe mjesto u Senatu. Ta je pozicija postala njegova nova govornica za nametanje volje.

Sukob između ova dva čovjeka se činio gotovo šekspirijanskim. Bili su sušta suprotnost. Uribe je potjecao iz provincijske stočarsko-rančerske porodice, i usvojio je ultrakonzervativne društvene i političke stavove kolumbijskog zaleda, dok je Santos, potomak jedne od najvećih patricijskih porodica Kolumbije, koja je posjedovala medijsku imperiju, bio plava krv Bogote. Kada sam, na početku predsjedničkog mandata, upitao Santosa šta je po njegovom mišljenju motiviralo Uribeove napade na njega, sugerirao je da se Uribe boji da će se jednog dana morati suočiti sa pravdom za zločine koje je možda počinio. Santos je implicitno rekao da zna nešto o Uribeovim zločinima. Među oficirima u vojsci bilo je i onih koji su podržavali Uribea, priznao je, ljudi koje je isto tako brinula budućnost zbog kršenja ljudskih prava koja su počinili. Uribea su smatrali svojim zaštitnikom.

U okviru sistema tranzicijske pravde na koji je pozivao Santos u mirovnom sporazumu sa FARC-om, od svih bivših boraca – ne samo gerile, nego i oficira vojske i pripadnika civilnih neregularnih snaga – tražilo se da priznaju svoja ratna djelovanja na posebnim tribunalima čija je namjena bila da prociste zrak kad se radi o dešavanjima u prošlosti, nešto slično južnoafričkim komisijama za istinu i pravdu. Pri tome se očekivalo da će većina običnih boraca biti oslobođena, dok bi se oni za koje se utvrdi da su krivi za ratne zločine mogli suočiti sa restorativnim kaznama do osam godina, možda u zatvoru, ili, alternativno, obavljajući neki vid društveno korisnog rada. Teže kazne – do 20 godina zatvora – očekivale one koji pokušaju pred tribunalom lagati o svojim zločinima.

Santos je nastavio pregovore sa FARC-om. Kada je mirovni sporazum konačno potpisан u Cartageni, otišao sam na bučnu zabavu koja je priređena za visoke pregovarače kolumbijske vlade, britanske savjetnike, i norveške i kubanske diplomatе, gdje se neumjereno nazdravljalo miru. FARC gerila je također slavila u bazi Yari, napravivši vlastitu veliku zabavu, zajedno sa svirkom uživo i hladnim pivom. Nazvali su je “FARCstock.” U jednom trenutku, na pozornici se pojavio Timochenko u majici sa likom Che Guevare, i pozdravio skup kao “rat za ljubav”.

Nekoliko dana kasnije, Santos je organizirao nacionalni referendum o mirovnom ugovoru. Smatrao je da će mu pozitiva odluka javnosti pomoći da zapečati dogovor koji je upravo sklopio sa Timochenkom. Ali Uribe je okupio protivnike mirovnog sporazuma, čak je i poveo demonstracije u Cartageni na isti dan kada se održavala završna ceremonija. On je pozvao Kolumbijce da odbace mirovni sporazum, nazvavši FARC "najvećim narko-kartelom na svijetu" i pitajući: "Zašto bi Kolumbijci morali pružiti potpunu nekažnjivost teroristima koji su jednako povrijedili Kolumbiju kao što je Bin Laden pogodio SAD?"

Ankete su pokazivale da će glasovi "da" pobijediti – ali nisu bile u pravu. Na dan 2. oktobra 2016, rezultat je bio "ne". Uribeova kampanja straha se isplatila, većina od 50.2 posto je glasala protiv mirovnog sporazuma, a 49.8 posto za sporazum. Ja sam poznavao Kolumbijce na obje strane. Neki od onih koji su glasali "ne" bili su izloženi revolucionarnim porezima koje je FARC nametao u ruralnim područjima, ili su izgubili prijatelje i rodbinu u otmicama, ili u oružanim napadima. Još više njih su pokolebali Uribeovi argumenti da je Santos spreman predati zemlju narcoterroristas (narko-teroristima), kako ih je nazivao, i umjesto da ih kazni, nagradivao ih je za godine nasilja.

Ipak, većina Kolumbijaca koje znam – iako нико од њих nije osjećao posebnu ljubav prema FARC-u – bili су уžasnuti negativnim glasanjem na referendumu jer je izgledalo da je to odbijanje mira kao takvog, i jer su bili sumnjičavi prema Uribeovim namjerama. Vladao je osjećaj da je glasanje bilo pobjeda desnih populista nad liberalizmom. Uribeovi saveznici, među kojima je bilo i konzervativno katoličko svećenstvo, su, također, tvrdili da će mirovni sporazum dovesti do neprihvatljivih novih zakona koji će liberalizirati rodna prava i pobačaj. Pošto se referendum održao samo nekoliko sedmica nakon iznenadujućeg glasanja za Brexit u Ujedinjenom Kraljevstvu, kada su građani odlučiti izaći iz Evropske Unije, glasanje je dobilo nadimak el Brexit colombiano (kolumbijski Brexit).

Nakon referenduma Álvaro Uribe je ponovno preuzeo ulogu ultimativnog moćnika u Kolumbiji, i odmah je Santosu poslao pregovarače kako bi izvukao ustupke. Sedmicu dana nakon referendumu, Santosu je dodijeljena Nobelova nagrada za napore na postizanju mira. Koristeći ovo veliko međunarodno priznanje, Santos je odlučno nastavio, i uskoro objavio izmijenjeni mirovni sporazum, sporazum, insistirao je, koji je uzeo u obzir sve ono što je brinulo građane koji su glasali "ne". Uključivao je i strožije kazne za lidera FARC-a, na primjer, ali inače je u velikoj mjeri ostao isti. Kao udarac Uribeu, koji je tražio da sporazum pravno zabrani FARC-u da se bavi politikom, gerile su zadržale pravo da se natječu za javne funkcije. Imajući većinu u parlamentu Kolumbije, Santos je uspio dobiti odobrenje novih uvjeta sporazuma. Ali bitka sa Uribeam još nije bila gotova.

DIVIDENDE – I RAZOČARENJA MIRA

Početkom 2017, borci FARC-a su počeli egzodus iz džungle, probijajući se do dvadesetak kampova za demobilizaciju koji su uspostavljeni širom zemlje. Tu će im, prema mirovnom planu, vlada osigurati privremeni smještaj i nešto novca za preživljavanje, kao i hranu i zdravstvenu zaštitu, a oni će predati oružje, koje će se uništiti u pažljivo definiranom postupku pod nadzorom UN-a. Bivši borci će dobiti obuku u praktičnim vještinama, kao što je poljoprivreda, vodoinstalaterski zanat i uzgoj stoke, koji će im pomoći da se zaposle, a oni koji budu htjeli, moći će završiti obrazovanje. Bili su različite starosti, od ranih tinejdžerskih godina, do 70-ih; među njima je bilo na stotine trudnih žena-borkinja, kao i onih sa bebama u naručju. Neki borci su sa sobom poveli i svoje ljubimce – raznovrsni niz bića iz džungle, među kojima su bili majmuni, koati, i oceloti.

Tog proljeća, dok se odvijala demobilizacija, pitao sam komandanta FARC-a, Carlosa Antonia Lozada, šta on misli, kako mu se promjenio život. On je skoro trideset godina života proveo u podzemlju, kao pripadnik gerile. „Jesi li još gerilac?”, pitao sam. Sjedili smo u uredu u UN-ovoј bazi u Bogotи. Lozada se nasmiješio, i odgovorio: „I dalje ćemo živjeti i gledati na stvari kao gerila, ali sad čovjek postaje svjestan da postoje i drugi načini.“ I dalje je morao putovati sa naoružanim čuvarima, ali sad je to bila specijalna jedinica za zaštitu koju mu je – u nadrealnom obratu – osigurala Kolumbijska vlada. „Počeo sam shvaćati da sad mogu otići, obići porodicu, na primjer, bez straha da će mi država nešto uraditi – i to stvara nova očekivanja od toga što bi život mogao postati.“

Godine 2017, prve godine kada nije bilo rata između države i FARC-a, neposredna “dividenda mira”, kako ju je nazvao Santos, bila je dramatična. Došlo je do značajnog porasta turizma od 27 posto, što predstavlja dodatnih 1.5 miliona stranih turista u odnosu na 2016. Došlo je do primjetnog porasta trenda koji je počeo kada je Santos postao predsjednik, gdje su razgovori o miru i uspješne kampanje promocije turizma u inozemstvu privlačile sve više američkih, evropskih i južnoameričkih turista u Kolumbiju. Odlazeći dalje od uobičajenih turističkih uporišta, posjetitelji su sada na konjima jahali kroz zemlju kafe, spuštali se čamcima niz rijeku Magdalenu, i pješačili među domorodačkim zajednicama u planinama Sierra Nevada. Iako su na terenu i dalje ostali neki pripadnici ELN gerile i pojedine narko-paramilitarne organizacije, došlo je i do velikog pada broja žrtava konflikta.

Ipak, dijelovi Kolumbije su ostali u neizvjesnosti. Iza novih turističkih krugova, u područjima gdje su posljedice rata bile najdublje, moć države je i dalje bila praktično nepostojeća, i nasilje je vladalo i dalje. Paravojne bande krijumčara droge su bile u pokretu i preuzele područja gdje se uzgaja koka koje je ranije kontrolirao FARC. Proizvodnja kokaina u Kolumbiji je znatno skočila, a osim Mauricijeve Columne Uno, i druge bivše gerilske formacije su se uključile u posao sa drogom. Nemilosrdni borac FARC-a poznat kao Guacho poveo je jednu od otpadničkih grupa i djelovao u džungli na granici sa Ekvadorm. U odvratnoj epizodi u aprilu 2018, Guacho je oteo, a potom pogubio par ekvadorskih novinara i njihovog vozača nakon što su salutali na njegovu teritoriju.

U drugim dijelovima zemlje iz kojih se FARC povukao, desni paracosi su također počeli podizati glavu. Otprilike u isto vrijeme kada je pokrenuta Uribeova kampanja protiv mirovnog sporazuma, ustvari, rani znakovi upozorenja su se pojavili u obliku grafita napisanih uz pomoć šablona na zidovima oko San Vicente del Caguána, grada u blizini FARC-ovog uporišta Yari. Znakovi su prikazivali mašinku i inicijale AUC, i tekst: "Vratili smo se, ovaj put da ostanemo." Cilj ove grupe, nastavljala je poruka, bio je da "istjera FARC-ove pripadnike i zagovornike" – aluzija na civilne simpatizere gerile i saveznike koji nisu učestvovali u borbama.

Upozorenje nije bilo puka prijetnja. Oko 170 "društvenih lidera" – lijevih aktivista koji su imali veze sa FARC-om – ubijeni su 2017., što je predstavljalo skok od 30 posto u odnosu na prethodnu godinu. To je značilo da je svaka dva dana negdje u Kolumbiji ubijen neko povezan sa FARC-om kao vid zastrašivanja, koje je bilo u porastu. Godine 2018., broj ubije-

nih je dodatno porastao. Od maja 2019., ukupni broj ubijenih je bio 837, među kojima je bilo 702 aktivista, i 135 bivših boraca, ubijenih od potpisivanja mira. Bivše FARC gerile, koje su svoju pobunjeničku grupu pretvorile u političku stranku prethodne godine, redovno su osuđivali ovaj alarmantni trend. Bilo je i drugih znakova da veliki dijelovi kolumbijskog društva nisu bili spremni na to da gerilci izadu iz džungle i počnu živjeti među njima. U parlamentu Kolumbije, blokada konzervativaca koje je predvođio Álvaro Uribe skoro godinu dana je opstruirala odobrenje sistema tranzicione pravde koji je predviđao mirovni sporazum. Uribeova grupa je tražila teže kazne za lidere FARC-a, kao i da se izuzmu pripadnici sigurnosnih snaga i civilni – paracos – iz sporazuma. Zakon je usvojen krajem 2017. g. sa novim amandmanima, ali sve je više rastao osjećaj da tvrdolinijska konzervativna vlada neće implementirati ključne dijelove Santosovog mirovnog sporazuma.

Uprkos inicijalnom optimizmu nekih lidera FARC-a, kao što je Lozada, razočarenje je sve više raslo među mnogim bivšim pobunjenicima zbog osjećaja da vlada ne ispunjava ključne aspekte mirovnog sporazuma, kao što je osiguranje osnovnog smještaja i ostale infrastrukture u kampovima za demobilizaciju: škole, pristupne puteve, toalete i zdravstvene klinike, kao i obrazovanje i kurseve za stručnu obuku. Slika se razlikovala u različitim dijelovima zemlje, ali generalno su objekti ovih kampova bili neadekvatni i nekvalitetni, a u nekim nije bilo dovoljno hrane i lijekova. U nekoliko slučajeva nisu ni postojali – nakon što su napustili svoje udaljene logore u džungli, pripadnici gerile su marširali prema kampovima koji su im namijenjeni, da bi se našli u blatnjavim poljima. Neki su mjesecce proveli životareći u primitivnim bivacima koje

su sami morali izgraditi. Do početka 2018., čak polovica bivših boraca je napustilo ove demobilizacijske kampove. Neki su se uputili kućama, porodicama iz kojih su potekli; drugi su jednostavno nestali.

Lozanda je pripisivao probleme na terenu nesposobnosti, i u nekim slučajevima, sabotažama vladinih birokrata koji su privatno bili protiv sporazuma. Vjerovao je da su Santosove namjere iskrene, ali tvrdolinijaši-konzervativci, koji su se okupili oko Uribea, i dalje su imali snažan utjecaj u kolumbijskom društvu. Lozada je jasno sagledao situaciju: "Jedino što smo stvarno postigli je naše ponovno političko djelovanje. Bacili su pred nas na hiljade prepreka, ali danas smo ipak politička stranka."

Na parlamentarnim izborima održanim u maju 2018., FARC-ovi kandidati su dobili manje od pola jednog procenta glasova, kako za kongres, tako i za senat, i nisu osvojili ni jedno mjesto. Mirovni sporazum je garantirao FARC-u pet mjesta u oba doma tokom dva mandata, ali njihovo razočarenje, koje se pokazivalo u liku kandidata koji su tražili glasove, podvukao je odbojnost biračkog tijela prema bivšoj gerili, i razotkrio sve veću polarizaciju u zemlju. Stranka koja je dobila najveći broj glasova, desničarski Centro Democrático Álvara Uribea, ostala je najjači kandidat za predsjedničke izbore, koji su se održavali dva mjeseca kasnije. Iako se po zakonu sam Uribe nije mogao kandidirati za ovu najvišu poziciju, njegov izabrani nasljednik, 41-godišnji senator Ivan Duque, sa velikom većinom je osvojio predsjedničke izbore u junskom, drugom krugu izbora, gdje se natjecao sa lijevim bivšim gradonačelnikom Bogote. FARC-ov Timochenko se i sam pojavio kao kandidat, ali je zbog zdravstvenih problema rano ispao iz utrke nakon kratke, bezlične kampanje.

Nakon osvojene pobjede, slavodobitni Uribe je fotografiran držeći Duqueovu ruku kao trener koji slavi pobjedu svog boksera. Takve slike su jasno pokazale tko će imati istinsku vlast kad Duque bude predsjednik. U roku od nekoliko dana od izborne pobjede, Duque je jasno istakao, kao što je govorio i tokom kampanje, da nije zadovoljan Santosovim predloženim paketom tranzicijske pravde za FARC, i da ga namjerava izmijeniti. Bivši visoko pozicionirani komandant FARC-a, Iván Márquez, je sa gorčinom javno izjavio, "Šta ima veze? Mirovni sporazum se svakako raspao."

U jednom smislu, i jeste. Odlazeći predsjednik Santos je branio mirovne napore ukazujući na koristi koje je zemlja već imala od razoružanja FARC-a. "Imali smo najmirnije izbore u historiji," napomenuo je Santos u tweetu koji je uputio 27. juna 2018., nekoliko dana nakon predsjedničkih izbora. "Ratni ranjenici više ne dolaze u Vojnu bolnicu, turisti sada idu na mjesta gdje ranije nisu mogli zbog sukoba, i imamo najnižu stopu ubistava u 40 godina." To možda jeste istina, ali ipak, većina Santosovih zemljaka, glasala je da čovjek kojega je odabrao njegov neprijatelj Uribe – čija je poruka bila osveta, a ne pomirenje – opet preuzme uzde moći u Kolumbiji.

Neki od bivših lidera FARC-a su čuli Uribeovu poruku i povukli se u podzemlje. Nakon što je osudio prijetnje smrću koje su mu upućene, Iván Márquez je odbio prihvati svoje garantirano mjesto u senatu. Sasvim je nestao iz javnosti otprilike u isto vrijeme kada je Duque postao predsjednik, u avgustu 2018., i smatra se da je pobjegao u sigurnost susjedne Venecuele. U julu 2019., još jedan nekadašnji visoko pozicionirani pobunjenički vođa, Jesús Santrich, također je napustio svoje mjesto u kongresu, nakon što je navodno dobio prijetnje smrću.

BORBA ZA TERITORIJU SE NASTAVLJA

U Kolumbiji, gdje nešto malo više od 1 posto stanovništva posjeduje polovicu zemlje, najveći izvori sukoba su, kao i uvijek, nepravda, nejednakost, i hronično siromaštvo do kojega oni dovode. Tamo, na selu, jasno se vide problemi Kolumbije.

Da bih jasnije sagledao neke od tih problema odletio sam u Apartadó, grad u provinciji gdje se uzgajaju banane, blizu zaljeva Urabá na karipskoj obali Kolumbije. Nedaleko odatle, putevi su se gubili u džungli Darién, a Panamska prevlaka se proteže na sjeverozapad kao kopnena prepreka između Karipskog mora i Tihog okeana. To je i mjesto gdje se Antioquia — Uribeov domaći teren — sastaje sa Chocó, jednom od najsilomatsnjih i najnerazvijenijih regiona Kolumbije. Chocó zauzima područje od Tihog okeana do Kariba, kojim prolazi najvažnija ruta za prevoz kokaina i krijućih ljudi koji idu u sjeverne krajeve; to je, istovremeno, i dom crnih Kolumbijaca — afrodescendientes, od kojih mnogi potječu od odbjeglih afričkih robova koji su vijekovima živjeli u zaleđu kao mali farmeri.

Chocó je jako dugo bio raj za paravojske. To je i rodno mjesto Carlosa Castañe, vođe AUC-a, iako je ta grupa formalno raspuštena sredinom 2000-ih, paravojske su i dalje bile jake u tom regionu. Političari, rančeri i poljoprivredni proizvođači koji su nekada podržavali AUC, i dalje prikriveno kontroliraju većinu stvari, uključujući zemlju koja je ukradena od hiljada raseljenih farmera, koristeći, kako se čini, neograničenu ponudu plaćenih ubica, koji su u Kolumbiji poznati kao sicarios. To je stvorilo jednu kontinuiranu noćnu moru za ugrožene seljake-komuniste, uključujući i grupe seljaka lišenih zemlje koji su se vratili nakon demobilizacije AUC-a.

Kad su se sredinom 2000-ih počeli vraćati, većina je svoje farme našla potpuno zbrisane sa lica zemlje, a na njihovom mjestu su bile industrijske plantaže afričkih uljanih palmi i banana, ili su pretvorene u pašnjake za stoku. Novi zemljoposjednici su bili uglavnom poljoprivredni prerađivači i rančeri koji su jeftino kupili zemljište tokom godina terora; u nekim slučajevima, imali su direktne veze sa Castañosom ili drugim paravojskama koji su otjerali male poljoprivrednike.

Atmosfera je bila zastrašujuća, ali kako AUC više nije mogao vršiti velike masakre kao ranije, farmeri su se udružili i hrabro suprotstavili gnjevu svojih zastrašujućih susjeda tako što su ponovno naselili svoju zemlju, spalili uljane palme koje su posadili usurpatori, ponovno izgradili kuće, i zasijali usjeve. Prisustvo FARC-a, koji je u međuvremenu izgradio vlastite borbene snage u tom području, također je bio faktor koji je odvraćao paracose. Da bi se zaštitili, nekolicina povratničkih farmerskih grupa su proglašili neutralnost u sukobu, a svoje zajednice proglašili "zonama mira" u kojemu nikakve naoružane grupe nisu dobrodošle.

Godine 2011, predsjednik Santos je pojačao izglede farmera tako što je usvojio zakon o restituciji zemljišta na ime Kolumbijaca koji su se raselili zbog rata. Prema novoj politici, država je dala mirnim zajednicama Urabe fizičku podršku u vidu uspostave novih vojnih položaja u njihovoј blizini, i pružajući zaštitu u vidu tjeleshranitelja pojedinim liderima u zajednici. Ali, kao i uvijek, to nije bilo dovoljno. Nastavio se niz atentata. Nastavilo se i zastrašivanje lidera u zajednici i aktivista koji su se borili za restituciju zemljišta. To je područje za koje je Human Rights Watch i

druge NVO kritizirao vladu Kolumbije da ne primjenjuje vlastite zakone u odbranu žrtava rata.

Ironija je da je mirovni sporazum sa FARC-om odjednom učinio život mirnih zajednica u Chocu još opasnijim. Otkad su 2017. gerile povukle vojno prisustvo iz tog područja, paracos su se tuda počeli otvorenije kretati, i pojačali su napade na socijalne aktiviste i lidere mirnih zajednica. U odvojenim napadima u razmaku od samo nekoliko sedmica, u novembru i decembru 2017, sicarios su ubili dva lidera Curvuradó udruženja mirnih zajednica, grupe od nekoliko ruralnih zaselaka koje su nastanjivali farmeri povratnici.

U februaru 2018, nekoliko sedmica nakon posljednjih ubistava, otišao sam u to područje. Htio sam iz prve ruke provjeriti novu teoriju da loši stari dani Kolumbije još nisu prošli, barem ne za neke Kolumbijce, i da sukobi oko zemlje i dalje traju, iako se vojni sukobi smanjuju. Putovao sam na jug iz Apartada sa lokalnim vozačem kroz pejzaž plantaža banana i planina prekrivenih džunglom. Nisam bio potpuno otvoren u vezi svrhe moga dolaska, pa mi je mladi vozač usput, u povjerenju, uzdizao vrline Urabinih paravojski. Rekao je da oni još uvijek kontroliraju život u tom području, i da im svi koji imaju bilo kakav biznis plaćaju određeni procenat prihoda, uključujući i njegovog oca, stočara. Paracos su dobra stvar, objašnjavao je, jer je država slaba, i ne može očuvati red i mir. Oni ih štite od gerile i druge zločinice. Kad su tu paracos, niko se ne usuđuje zezati s vama, rekao je kroz smijeh.

Nakon što sam ga zamolio da me ostavi u gradiću Mutatá gdje su se zaustavljeni kamioni, sastao sam se sa grupom farmera iz mirne zajednice Curvurado. Da bi bili sigurni, došli su na susret sa mnom u malom konvoju od nekoliko

džipova, i sa parom naoružanih tjelohranitelja koje im osigurava vladina specijalna jedinica za zaštitu. Skrenuli smo sa glavnog autoputa na zemljani put koji je vodio kroz područje gdje su se naizmjene snijenjivala šuma i poljoprivredno zemljište.

U zapuštenom selu Llano Rico smo ostavili jednog čovjeka na tamošnjoj maloj farmi. Klimnuo je u pravcu gustih, dobro njegovanih nasada banana koji su počinjali gdje je ova zemljana ulica prestajala, nekoliko kuća niže. Bila je to plantaža banana koja je pripadala moćnoj porodici zemljoposjednika, čije je ime spomenuo. Tiho je rekao: "Oni su ti koji nas ubijaju."

Nekoliko stotina metara od Llano Rico, prošli smo lokalnu vojnu bazu. Pitao sam svoje suputnike o prisustvu vojnika: sigurno da oni imaju funkciju odvraćanja u nekoj mjeri? Svi su slegli ramenima. Jedan od njih, Fernando, objasnio je da vojnici ne idu redovno u patrole i činilo se da su slijepi za sve što se dešava izvan njihove baze. Farmeri su, u suštini, bili prepričeni sami sebi.

Glavni centar Curvurado farmera, Zona Humanitaria Las Camelias, leži pola sata dalje, blizu mjesta gdje teglenice prelaze rijeku Atrato, blatnjavi tok koji presijeca ovaj region na putu na sjever ka Karibima. Veliki, rukom oslikan znak je proglašavao Las Camelias mjestom civilnog stanovništva, "neutralnim mjestom prema međunarodnom humanitarnom pravu, gdje su svi naoružani akteri zabranjeni."

Las Camelias je činio travnati fudbalski teren, okružen sa 20-ak rudimentarnih drvenih zgrada. Jedna od njih je bila obojena u ljubičasto, i na njoj je bio mural koji prikazuje lice afro-kolumbijske i riječi "Construyendo futuro desde la resistencia" ("Izgradnja budućnosti kroz otpor").

Majušna prodavnica, koju je činio zemljani pod sa nadstrešnicom i niz drvenih klupa, imala je i funkciju središta zajednice. Pripadala je Mariji, mršavoj i čutljivoj crnkinji šezdesetih godina. Nije puno govorila, ali bila je priznati šef Las Camelias, i malo toga se u toj zajednici dešavalo bez njenog odobrenja. Upoznajući nas, Fernando je objasnio razloge za takav Marijin autoritet. "Marija je ostala kada su došli paracos", rekao je. "Nikad nije otisla. Sakrila se i živjela u šumi kad smo mi ostali pobegli. Ona je naš lider."

María mi je klimnula i malo nasmiješila. Formalno se predstavila, punim imenom Ligia Maria Chaverri. Potvrdila je Fernandovu priču, rekavši mi da je bilo 13 odvojenih egzodusa civila iz tog područja u periodu masakra, ali da je ona ostala. Kad sam je upitao kako je preživljaval, María je jednostavno rekla: "Sama sam porađala svoje kćerke.", pružajući ruke sa gore okrenutim dlanovima. Dodala je da je sa svojim mužem, koji je umro prije šest mjeseci, rodila osmero djece, i da ima 40 unuka.

Farmeri-povratnici u Las Camelias su se okupili pod Marijinim vodstvom. Prkosno su gradili mala gazdinstva i nasade, uništavajući nasade afričkih uljanih palmi koje su pridošlice posadile. Svuda oko Las Camelias su se mogli vidjeti ugljenisani panjevi uljanih palmi koji su mjestimično strčali među poljima juke i banana.

Jedan od najvećih problema farmera je da osiguraju da restitucija zemljišta koju je obećala Santosova vlada ne bude zaustavljena. Prošle su godine od njihovog povratka, a vlada im još nije dala vlasništvo nad zemljom. Zbog toga je sve u ovom području bilo u stanju opasne neizvjesnosti; zemljoposjednici koji su povezani sa paracosima su znali da ako uspiju opet otjerati farmere, mogli bi ipak uspostaviti kontrolu nad

svom zemljom u tom području.

Fernando je objasnio: "Paracosi uvijek zauzimaju zemlju gdje god odu, ali sad su vidjeli da na našem malom komadu zemlje postoje ljudi koji su spremni na otpor, pa nas ubijaju."

Fernando me je upoznao sa visokim tinejdžerom, Ramónom Bedoyom, čiji je otac, Hernán Bedoya, bio jedan od dva lidera Curvuradó koji su nedavno ubijeni. Nakon što se rukovao sa mnom, Ramón je napeto gledao u zemlju dok je Fernando pričao o njegovom ocu i onome što mu se desilo. Vidio sam da se bori sa suzama. Fernando je nastavio. "Rat nije završen, ne za nas. Rekli su da će biti mir, ali nisu ispoštovali ni jedno od svojih obećanja, ne ovdje gdje mi živimo. Ovdje je još rat, rat za našu zemlju."

Sljedećeg jutra sam prešao rijeku Atrato da bih prisustvovao komemoraciji za Hernána Bedoyu. Ceremoniju je organizirao otac Alberto Franco, otvoreni katolički svećenik koji vodi Comisión Intereclesial de Justicia y Paz (CIJP, Međucrkvenu komisiju za pravdu i mir), NVO koja vodi mrežu građanske solidarnosti u ime proganjениh civila Kolumbije. Franco i grupa od oko 20 stranih aktivista-volontera su tokom noći stigli putem iz Bogote. Zajedno sa porodicom Hernána Bedoye i šačicom priatelja iz lokalnih mirnih zajednica, kao i sa nekoliko vladinih tjelohranitelja, otac Franco je poveo grupu u konvoju vozila na mjesto gdje je u decembru ubijen Bedoya.

Bilo je to područje raščištenog zemljišta i stočnih rančeva, gdje je pokojni osnivač AUC-a Carlos Castaño silom za sebe uspostavio ogromno imanje. Prema riječima oca Franca, bivši saradnici i rođaci pokojnog paravojnog lidera i dalje kontroliraju zemlju, i rekao je da sumnja da su oni krivci za Bedoyinu smrt.

Na putu gdje je Bedoya ubijen može se vidjeti velika, tamna mrlja. Predvođeni ocem Francom, ožalošćeni su formirali krug, pa su Bedoyini prijatelji i porodica proveli narednih 20-ak minuta svjedočeći. Njegov sin Ramón rekao je da je njegov otac “poginuo braneći prava svih nas” i da namjerava nastaviti borbu za restituciju zemljišta koju je poveo njegov otac. Onda su krenuli ispisivati Bedoyino ime i riječi: Sin olvido – Nikad ne zaboravi – na putu gdje je ubijen.

Dole, niz put, bila je pivnica, iz koje se tokom komemorativne ceremonije probijao zvuk glasne vallenato muzike. Vallenato je kaubojska muzika u Kolumbiji, koja se svira na harmonici. S vremena na vrijeme su prolazili muškarci na motorima ili u kamionetima. Par ih je prošlo kasom na konjima. Nekolicina ih je nakratko zastalo da pogleda bdijenje koje se održavalo pored puta. Drugi su dodavali gas dok su prolazili, uključujući i muškarca na motociklu koji je uzviknuo “Échale, hijo de puta!” (“Odjebi, kurvin sine!”) nestajući uz buku motora. Svi su čuli ovu uvredu, i nekolicina ih je problijedilo. Otac Franco je podigao pogled, ali je nastavio sa komemoracijom. U zraku se osjećao strah.

Kolumbija između rata i mira (2016–19)

autor Stephen Ferry

Kao dijete odrastao sam u kontekstu Vijetnamskog rata, uz nasilne proteste i ljutite rasprave. Moj način pokušaja da shvatim bio je gledanje fotografija objavljenih u časopisu LIFE i dnevnim novinama. Poput mnogih Amerikanaca, te su me slike potaknule da se suprotstavim tom ratu, pa su se tako od malih nogu spojile briga za ljudska prava i strast za fotoreporterstvom.

Kolumbija je zemlja u kojoj je hladni rat u kombinaciji s unutarnjim faktorima stvorio katastrofu ljudskih prava, koja uključuje sve igrače u kolumbijskom oružanom sukobu, kao i vanjsku politiku Sjedinjenih Država. Dokumentirao sam kolumbijski sukob od 1997. do potpisivanja Havanskog mirovnog sporazuma i onda, naravno, pratilo mirovni proces s velikim zanimanjem i nadom. Prerano je znati da li je Kolumbija pronašla izlaz iz ciklusa brutalnih unutarnjih ratova, ali svakako je potpisivanje mirovnog sporazuma veliki korak naprijed.

Foto © Stephen Ferry

Posljednji marš FARC-a.

U proljeće 2016. godine 30. front Revolucionarnih oružanih snaga Kolumbije gerilske vojske (FARC) započeo je petodnevni marš iz džungle, prelazeći planinski lanac Zapadne Kordiljere, jedan od tri masivna prsta Anda koji definiraju Kolumbijsku geografiju, prema novom životu. Povlačenje iz džungle bio je prvi korak ka demobilizaciji. Koncentrirajući svoje snage, omogućili su promatračima UN-a da promatraju proces, osiguravajući da se njihove trupe ne razidu. FARC -i su putovali kroz krajolik planina, polja koka, vozova mazgi i malih seljačkih imanja duž starog Camino Reala (Kraljevski put), koji su Španci koristili u kolonijalno doba.

Fotografije sa stranica 342-349 snimljene su dok je FARC putovao iz džungle.

Stranice 342-343: Slijetanje u Saltillo, na rijeku Naya, za početak petodnevnog marša do demobilizacije u tranzisionim logorima, gdje će gerilci predati oružje UN-u i započeti civilni život, 5. novembra 2016.

Gore: Kamp u džungli uz rijeku Naya. Trupe FARC-a slušaju komandante koji objašnjavaju mirovni proces i transformaciju jedinice iz vojnika u gradane prema mirovnom sporazumu.

Dolje: Gerilac pere odjeću na noćnom stajalištu u Rio Mini. Grad je bio u epicentru masakra paravojnih formacija 2001. godine u kojem je ubijeno 110 civila, regija Gornja Naja, 8. novembra 2016.

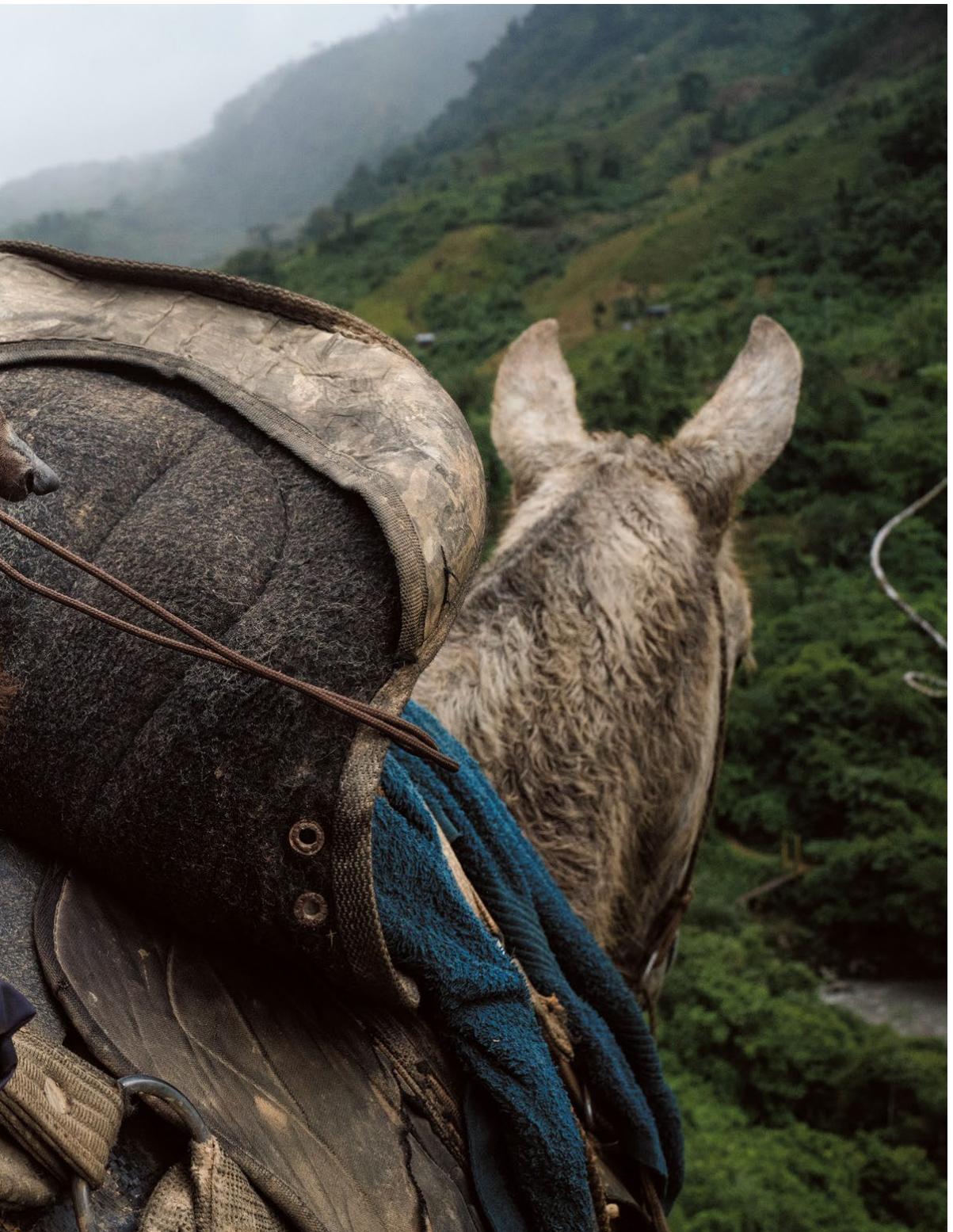

Gore: Yesica, gerilac, zaustavlja se da se odmori tokom petodnevnog marša, 6. novembra 2016.

Dolje: Gerilski borci Diana i Anderson uzimaju trenutak pred kraj dugog marša, 9. novembra 2016.

Stranice 348-349: Maskota gerile, južnoamerički coati po imenu Pelusa, putovala je na mazgi, 7. novembra 2016.

Gore: Rodrigo Londoño, alias "Timochenko", vrhovni zapovjednik FARC-a, dolazi na proslavu povodom završetka razoružanja FARC-a, 27. juna 2017.

Dolje: Bivši gerilci pobunjeničke vojske FARC-a slave prvu godišnjicu mirovnog sporazuma u reintegracijskom centru Aguas Bonitas u Caquetá-i, dok pripadnik Nacionalne policije gleda na to

Gore i dolje: Teritorijalni prostor za obuku i reintegraciju u Agua Boniti, Caquetá, jedna je od 26 demobilizacijskih zona u kojima su gerilci FARC-a postavili domove nakon izlaska iz džungle, 23. avgusta 2017.

Stranice 352-353: Bivši gerilci FARC-e koji su čuvali usjeve u reintegracijskom kampu Agua Bonita, Caquetá. Poljoprivreda je jedna od nekoliko projekata u kampu. Drugi uključuju uzgoj ribe, tvornicu cipela i trgovinu. El Tiempo, najveće kolumbijske novine, opisale su ovo kao "prvi socijalistički grad u Kolumbiji".

Stranice 354-355: Kolumbijski predsjednik Juan Manuel Santos rukuje se s Rodrigom Londoñom, aliasom "Timočenko", vrhovnim zapovjednikom pobunjeničke vojske FARC-e, na proslavi povodom završetka FARC-ovog razoružanja. 27. juli 2017.

Gore: Protivnici mirovnog sporazuma bubnjaju otpor referendumu u Medellinu. Od glasača se tražilo da prihvate ili odbiju mirovni ugovor kako je pregovarano u Havani. Ugovor je na kraju odbijena uskom većinom glasača. Revidirani mirovni sporazum ratificiran je u Kongresu. 2016.

Gore desno: Pripadnici pobunjene vojske FARC-e pozdravljaju se na Plaza de Bolívar nakon njihovog razoružanja. Za mnoge, iako nisu pobijedili u ratu, ovo je bio pobjedonosan trenutak jer su stigli do glavnog grada. 1. septembar 2017.

Dolje desno: Bivši zapovjednik FARC-i Carlos Antonio Lozada dijeli letke na ulicama Bogote najavljujući formiranje političke stranke FARC. 26. januar 2018.

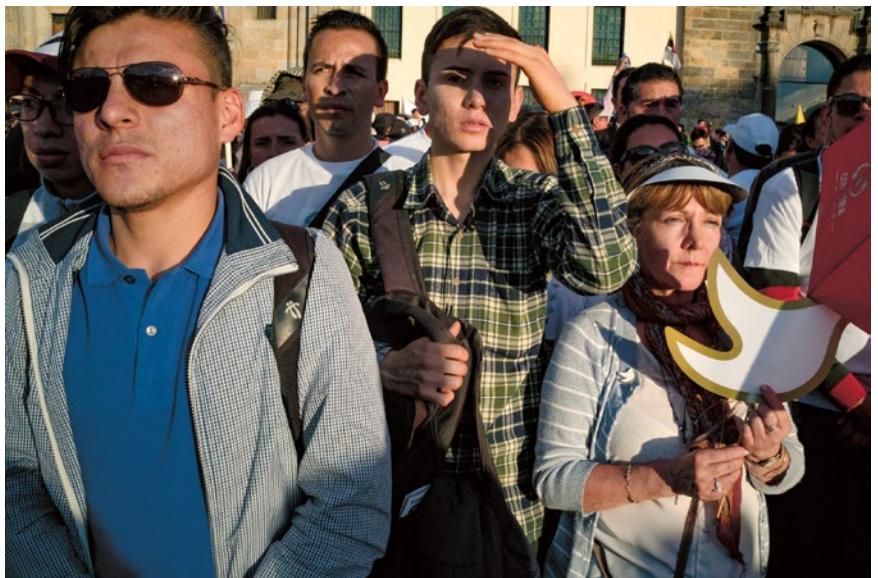

Stranice 358-359: Stanovnici područja Ituanga, teško pogodjene ratom uništene regije, putuju kući nakon glasanja na referendumu o mirovnom sporazumu. 2016.

Gore i dolje: Demonstracija mira na La Plaza de Bolívar, Bogota. Mirovni ugovor nastoji zaštititi homoseksualna prava zajedno s pravima drugih manjinskih grupa. Oporbene skupine uključuju Uribeove konzervativce, katolike i evangeliste. 2016.

Gore: Domorodačko stanovništvo Arhuaco iz Sierra Nevade de Santa Marta maršira u Bogotí u korist mirovnog sporazuma. Arhuaco, poput mnogih kolumbijskih autohtonih naroda, bili su žrtve napada i narušavanja sigurnosti od svih strana u sukobu. Državne oružane snage ubile bi mlade autohtone ljude i obukle ih u gerilce kako bi se smatralo žrtvama na bojnom polju. Sa njihove strane, i gerilci i paravojne formacije redovno su ubijali autohtone vode kako bi potkopali tradicionalni autoritet.

Dolje: Tijekom tihog marša demonstranti pokazuju razočaranje što je mirovni sporazum između gerile FARC-a i kolumbijske vlade odbijen uskom marginom kolumbijskih glasača na nacionalnom plebiscitu. Bogota, 26. septembra 2016.

"Tihi marš", protesti u Bogoti u znak podrške mirovnog procesu, nekoliko dana nakon nacionalnog referenduma na kojem je mirovni ugovor teško poražen. Ranije istog mjeseca, Juan Manuel Santos, predsjednik Kolumbije, dobio je Nobelovu nagradu za mir zbog pregovora o mirovnom sporazumu s pobunjenicima FARC-e. 2016.

Hector Angulo govori o tome kako su FARC-i 2000. godine kidnapirali i potom izvršili atentat na njegove roditelje. Posvetio je svoj život pokušavajući da pronađe njihove fizičke ostatke kako bi ih mogao pravilno sahraniti. 6. marta 2016.

Grupa autohtonih i afro-kolumbijskih ljudi bijesno se suočava s kolumbijskom mornaricom koja se pojavila u rijeci Atrato. Prisustvo mornarice vide kao prijetnju raspravama između lokalnog stanovništva i pripadnika pobunjeničke vojske Ejército de Liberación Nacional (ELN), lijeve gerilske skupine, u vezi s tekućim mirovnim procesom između ELN-a i države.

Odlikovanje vojnih oficira u ceremoniji promocije. NVO Human Rights Watch kritizirao je predsjednika Juana Manuela Santosa i kolumbijski Kongres zbog promocije nekoliko policajaca optuženih za vansudsko ubijanje civila u takozvanom skandalu Lažni pozitivci, uključujući Mauricio José Zabala (u sredini). Izraz "Lažni pozitivci" odnosi se na jezivu praksu otmice i ubijanja civilne mladeži od strane vojske, odijevajući ih kao borce gerilce i tvrdeći da su žrtve na bojnom polju kako bi dobili novčane nagrade i unapređenja. Prema službenim podacima, više je od 3.000 žrtava ovih vansudskih pogubljenja.

Članovi porodice tuguju za vrijeme pogrebne službe za Wílmara Asprillu Allima, člana FARC-e, ubijenog dok je organizirao politički sastanak nakon polaganja oružja. Vjeruje se da je odgovorna desničarska paravojna skupina AGC (Gaitanske samoodbrambene snage Kolumbije).

Bivši borci i komandanti FARC-a prisustvuju sahrani Angela Montoya Ibarre, člana FARC-a koji je, nakon što je položio oružje, učestvovao u novom političkom pokretu FARC-a. Vjeruje se da su Montoya Ibarra ubili članovi neo-paravojne grupe AGC dok su organizirali politički sastanak.

Nalaženje humanosti u Havani 368

autorica Margarita Martinez

Zamislite da ste u Havani, na Kubi, u možda jedinoj prostoriji bez šarma u cijelom tom karipskom gradu, sa dugim bež zavjesama i stolovima od iverice postavljenim u fiksan trokut. Za stolom, licem okrenute jedni prema drugima, sjede dvije delegacije, i svaka od njih zrači hladnoćom koja odgovara okruženju. (Ipak, beretke, marame, ogrlice koje nosi jedna strana unose dašak razigranosti). Prsti se trzaju naprijed-nazad kao antene nervoznog kukca. Lica tih osamnaest ljudi – po devet u svakoj delegaciji – su bezizražajna, i mijenjaju se tek toliko da protisnu jedno ledeno “Dobro jutro.” Povremeno bi netko od njih ustao i počeo koračati po sobi, svojim koracima, poput metronoma, mjereći napetost. Ovo je prvi trenutak prvoga dana mučnih pregovora između ljutih neprijatelja, vlade Kolumbije pod predsjednikom Juanom Manuelom Santosom, i *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia* (FARC, Revolucionarne oružane snage Kolumbije).

Margarita Martinez
kolumbijska novinarka i filmska autorica koja je dobila jedinstvenu priliku prisustvovati mirovnim pregovorima koji su se u Havani vodili između mrkih predstavnika vlade Juana Manuela Santos-a i *Fuerzas Armadas Revolucionarias de Colombia* (FARC). Provela je četiri godine gledajući, snimajući i razgovarajući sa učesnicima. Uspjeli su prevazići pat poziciju u kojoj su se našli tek kad su počeli raditi na restorativnoj pravdi i slušati teška svjedočenja žrtava. Njen dokumentarni film *The Negotiations* (Pregovori) konačno je objavljen 2018. godine, nakon što ga je Santosov neprijatelj, bivši predsjednik i politički moćnik Álvaro Uribe pokušao cenzurirati

Pridružili su im se diplomate sa Kube i iz Norveške, zemlje garanti. Kuba je bila domaćinom i ranijih susreta. Norveška, poznata po svojoj ponekad legendarnoj ulozi u posredovanju u međunarodnim sukobima, uložila je vrijeme i velika sredstva (i preuzeila značajan rizik) da dovede strane za stol. Svaka je strana, osim toga, izabrala accompáñantes, pratioce procesa: Čile za vladu Kolumbije, i Venecuelu za FARC.

Datum je 12. novembar 2012. godine, započinje četvrti pokušaj postizanja dogovora o miru između vlade i marksističkih gerila. Sukob, koji korijene ima u La Violenciji (desetogodišnjem građanskom rata kojeg je pokrenuo atentat na populističkog političkog lidera 1948) i u anti-komunističkoj represiji u ruralnoj Kolumbiji (koja je počela 1960-ih), na kraju je izrastao u nešto što je uključivalo paramilitarne skupine, zločinačke sindikate, narko-kartele, čak i multinacionalne korporacije. Rat dug pola stoljeća, koji se financirao uglavnom trgovinom drogom sa jedne strane, i pomoći stranih vlada, posebno Sjedinjenih Država, sa druge, izazvao je u Kolumbiji nasilje neizrecivih razmjera – više od 50.000 otetih, stotine hiljada smrtno stradalih, i zapanjujućih osam miliona raseljenih.

Naravno, kubanski i norveški diplomati koji učestvuju na sastanku međusobno se poznaju. Ono što iznenadjuje je i što su lideri dvije suprotstavljene strane također stari poznanici. Na strani FARC-a, muškarac koji sebe zove Iván Márquez (alias za Luciano Marín) je u mladosti bio komunistički militant, a onda nastavnik u srednjoj školi, prije nego što se pridružio gerilu i postao vojni komandant koji sije strah. Glavni pregovarač u ime vlade Kolumbije, Humberto de la Calle, bivši je

dopredsjednik, ambasador i ministar. Iznad svega, on je bio jedan od kreatora ustava iz 1991. koji je modernizirao Kolumbiju. Njih dvojica su se morali upoznati dvije decenije ranije, u drugom pokušaju postizanja mira, koji se odvijao u Venecueli i Meksiku 1991-1992.

Prvi pokušaj je bio sredinom 1980-ih. Na osnovu tih pregovora, FARC je osnovao svoje političko krilo, Unión Patriótica, ali su snage desnice ubile najmanje 3.000 njegovih članova. Treći pokušaj pregovora 2000. g. je propao kada je FARC bio na vrhuncu moći (izvještavala sam sa tih pregovora kao reporter Associated Pressa). Nakon toga, kolumbijska vlada je, uz vojnu podršku SAD-a, uložila svu svoju energiju, političku volju i resurse da porazi marksističku gerilsku grupu.

Bila sam privilegirani promatrač četvrтog pokušaja. Kao kolumbijskoj novinarki koja snima dokumentarni film o mirovnim pregovorima, bilo mi je dopušteno početkom te 2014. g. stupiti u ovu negostoljubivu sobu. (Moje sjećanje na otvaranje je snimka koju su Kubanci napravili da bi dokumentirali taj historijski trenutak početka pregovora 2012. g.) Sve oklade, uključujući i moju, bile su protiv uspjeha. Kao većina Kolumbijaca, ni ja nisam vjerovala da postoji volja niti način da se postigne sporazum. Zajedno sa tom skepsom, u sebi sam nosila sve ono što se dešavalo u prošlosti, kao i ono čemu sam svjedočila u tom trenutku: okruženje bez povjerenja, bez neobaveznog razgovora, bez empatije, uz tako gustu napetost da biste je, kako mi u Kolumbiji kažemo, mogli rezati nožem. Mjesecima kasnije, visoki kubanski diplomata mi je nezvanično rekao da su obje strane došle u Havantu da potpišu sporazum, tačka. Taj mi je komentar dao snagu da ustrajem, uprkos svakodnevnim problemima sa snimanjem, koji su odražavali svakodnevne probleme u samim pregovorima.

Eksperti kažu da svi pregovori gdje su na stolu visoki ulozi imaju kako svoj formalni, tako i neformalni aspekt. Ono što se dešava za pregovaračkim stolom jeste važno, ali je važno i ono što se dešava uz jutarnju kafu u hodnicima, uz ručak u podne, ili za barom na kraju dana. Okorjeli neprijatelji pronalaze neke male načine da jedni u drugima pronađu ljudskost i izgrade povjerenje. Osobna hemija, kažu ekspersti, jeste ono što razbija napetost. Karizmatično vodstvo može omogućiti dvjema suprotstavljenim stranama da postignu napredak, kao što pokazuje Padraig O’Malley u svojim sjećanjima na skup u Južnoj Africi 1997. koji je doveo do početka razgovora koji su donijeli kraj sukoba u Sjevernoj Irskoj (Vidjeti “Narcizam malih razlika” (“The Narcissism of Small Differences”)).

Tokom prve dvije godine (2012-14), delegacija vlade Kolumbije – koju je prevodio de la Calle i Visoki komesar za mir, Sergio Jaramillo – gotovo je u potpunosti kontrolirala pregovore za stolom i, zapravo, sprječavala razvijanje bilo kakve hemije. Jaramillo je okupio izvanrednu grupu tehnokrata koju je njegovao od 2004. kada je bio na čelu Fundación Ideas para la Paz (FIP, Ideje za temelje mira), potom kao ministar odbrane, i obavljajući druge funkcije. Kasnije je postao zamjenik ministra odbrane i nacionalni savjetnik za sigurnost. Kao i mnogi drugi Kolumbijci, on je raniji pokušaj postizanja mira iz 2000. g. gledao kao predstavu razmetljivaca koji piju viski, i koji je za rezultat imao katastrofu: eskalaciju nasilja. Njegovi naporci da izbjegne ponavljanje takve neuspjele taktike su možda spriječili suprotstavljenje strane da razviju neku ljudsku povezanost. Ali je Jaramillo išao i dalje od obeshrabrenja bilo kakvog pokazivanja dobre volje – insistirao je na bolno tajnovitim postupcima. Možda je za to imao dobre razloge

– popularni bivši predsjednik i senator Álvaro Uribe Vélez se protivio pregovorima sa FARC-om, i njegov je cilj bilo ponavljanje, ne istinski pregovori.

Čak i kad se tajnovitost smanjila, duboka sumnjičavost, međusobni prezir i nepopustljiva napetost su obilježili sve četiri godine pregovora. Članovi ove grupe nisu dopustili nikakvo popuštanje retorike, i nikad se nisu družili. Norvežani bi ponekad pozvali delegacije na večeru u prekrasnu zgradu svoje ambasade u Havani, gdje je bila rezidencija ambasadora. Iako su ti socijalni kontakti bili uštogljeni i užasno dosadni, Norvežani su nastavili s njima, objašnjavajući svoje insistiranje time što će na taj način barem članovi timova vidjeti svoje nadređene kako ostvaruju međusobnu interakciju za glavnim stolom. Toliko je loše bilo. Kolumbijski mirovni proces predstavlja studiju slučaja gdje dvije strane ne mogu ništa drugo nego biti formalne.

I tako, pregovori su se morali osloniti na još nešto – ono što eksperti zovu “negativna jednakost”, što je jedan od najvažnijih sastojaka nejasnog mira koji je na kraju postignut.

Kada su delegacije stigle u Havanu, obje su bile poražene, na različite načine, ali u sličnoj mjeri. U slučaju FARC-a, postojalo je unutarnje uvjerenje u vlastiti neuspjeh. Iako je organizacija mogla još godinama preživjeti duboko u džunglama i planinama Kolumbije, pet decenija seljačke borbe protiv države oligarha nikad nije moglo biti dovoljna da se dobije rat. Njihov glavni cilj 2012. g. – u stvari, ono što im je bilo neophodno – bio je da se postigne dogovor. Ali oni neće predati oružje po svaku cijenu: FARC je insistirao na časti, dostojanstvu i poštovanju njihove istorije i njihove borbe.

S druge strane, i vlada je doživjela neuspjeh. Potrošila je milijarde dolara pomoći SAD-a, kao i ogromne vlastite resurse, da bi na kraju gerilske snage i dalje bile tu.

Još jedan aspekt negativne jednakosti bili su ožiljci na obje strane nastali zbog ratnih zločina. FARC, mada je zasnovan na marksističkim idealima, služio se trgovinom kokainom, iznudom i otmicama da bi financirao borbu protiv države. Žrtvovao je moralnu superiornost. Nakon 50 godina bezakonja i brutalnosti, stanovništvo je osjećalo duboku mržnju prema toj grupi.

Što se tiče Vojske Kolumbije, oni su namjerno pobili hiljade građana koji su živjeli na marginama zemlje i društva. U “lažno pozitivnom” skandalu, pripadnici vojske su mamili seljake, čak i dječake sa mentalnim oboljenjima, u udaljene dijelove zemlje nudeći im posao. Potom bi ih mučki ubijali i predstavljali vlasti kao pripadnike gerile (guerrilleros) ubijene u borbi, da bi napuhali broj ubijenih boraca i dobili unaprjeđenje ili neke druge koristi. (Studije procjenjuju da je u periodu 2002-2010 bilo između 3.000 i 10.000 ovih “lažno pozitivnih” žrtava).

Dinamika razgovora u Havani – tajnovitost, formalnost, stagnacija – počela se mijenjati tek nakon 32 mjeseca napetosti u pat poziciji. Pregovarači su prošli kroz tri

od šest stavki dnevnog reda sa kojim su započeli; za svaku od njih je trebalo oko šest mjeseci. Nakon te godine i pol pregovora došlo se do najvažnije i najteže tačke – pravde. Nakon 14 mjeseci pregovora, do sredine 2014, strane u Havani su se našle u bezizlaznom položaju, ne uspijevajući naći način da izbalansiraju osude gerile, agenata države koji su počinili zločine protiv čovječnosti, i pojedinaca odgovornih za političke zločine. Predsjednik Santos je postao nemiran, bojeći se da će mu predsjednički mandat isteći, i da neće imati dovoljno vremena da implementira bilo koje rješenje do kojeg pregovarači uspiju doći.

U avgustu 2015, Santos i lider FARC-a Rodrigo Londoño Echeverri (alias Timochenko) pristali su otvoriti panel i pozvati jednu komisiju pravnih stručnjaka da pomognu prevazići zastoj vezan za tranzicijsku pravdu. Na kraju je tim obuhvatio šest uvaženih pravnika: španjolskog pravnika Enriquea Santiaga Romera; političara iz Konzervativne stranke Álvara Leyvaa; zagovornika za ljudska prava Diega Martíneza; profesora prava sa Univerziteta Notre Dame Douglassa Cassela; bivšeg suca i predsjednika Ustavnog suda Kolumbije, Manuela Joséa Cepeda; i rektora sa *Universidad Externado de Colombia*, Juana Carlosa Henaoa (također bivši predsjednik Ustavnog suda). FARC je odabrao prvu trojicu, a vlada drugu trojicu. Do septembra, panel je već imao dokument spreman za predstavljanje u Havani. Njegovi su članovi razriješili najteža pitanja primjenom formule koja je bila prihvatljiva i gerili i vladu, savjetujući primjenu restorativne pravde za one koji su počinili zločine protiv humanosti, i amnestiju za one odgovorne za političke zločine. Sporazum je dao prednost saznavanju istine o tome što se dešavalo i priznavanju te istine u odnosu na čisto kažnjavanje.

Ovim sporazumom se smatralo da je mirovni proces zaključen. Međutim, proces restorativne pravde otvorio je prostor za vanjske uticaje, pa se ritam pregovora promijenio. Pregovarači su iskazali ogromnu humanost kad su pozvali žrtve nekih od najgorih zločina počinjenih u Kolumbiji da govore. Ni jedan drugi mirovni proces nije uključio žrtve na ovako inovativan način. Ujedinjene nacije, Katolička crkva i Nacionalni univerzitet Kolumbije su sastavili listu žrtava najbrutalnijih zločina koje su počinile gerile, vlada, i paravojne formacije.

Pet grupa, a svaka je činilo 12 žrtava (ukupno 60), išlo je u Havanu počev od 16. avgusta 2014. Niko nije znao kako će se ova igra odvijati, i svi učesnici su osjećali veliku napetost u očekivanju šta će žrtve reći. Svako od njih je govorio u velikoj, tihoj prostoriji sa prozorima koji su gledali na bujno karipsko zelenilo. Poneki jecaj, i velika količina suza pratili su njihove priče.

Constanza Turbay je 57-godišnja žena iz Caquetá Department iz područja Amazona na jugu zemlje. Njen brat je umro kao taoc FARC-a. FARC joj je ubio majku i drugog brata, zajedno sa njihovim tjerohraniteljima, na seoskom putu na jugu zemlje, i tamo ostavio njihova tijela. Turbay je svjedočila nestanku cijele njene uže obitelji.

“Ja sam već sve izgubila,” mirno je rekla Turbay pregovaračima. (Skoro da je bila izgubila hrabrost da svjedoči; kad je polazila iz hotela, ustuknula je, i odlučila da

nastavi samo uz pomoć svećenika i psihologa.) "Ali možemo puno učiniti da odamo počast voljenima koje smo izgubili, da izgradimo mir i pomirenje u Kolumbiji."

Na opće iznenađenje, uprkos činjenici da je mirovni proces duboko podijelio Kolumbiju, druge žrtve su ga, kao i Turbay, podržavale. Svjedočenje je dalo osjećaj humanosti bezosjećajnom političkom procesu i uputilo poruku društvu da su oni, koji su najviše propatili, spremni okrenuti novu stranicu i osmisliti drugačiju zemlju za buduće generacije.

Iván Márquez, glavni pregovarač FARC-a, i njen sugrađanin u Caquetí, prišao je Turkey nakon svjedočenja i zamolio za oprost. "To se nikad nije smjelo desiti," rekao je. Turbay mi je rekla, kad nismo snimali, da su joj se Márquezove riječi učinile tako iskrene da ju je obuzeo osjećaj dubokog olakšanja – osjećaj zacjeljivanja, predah od miliona pitanja koje si je godinama postavljala. To je, bez sumnje, bio jedan od najvažnijih dana njenog života.

Turbay i ostali dali su cijelom procesu legitimitet, ali su također vršili pritisak, pisali peticije tražeći od obje strane da nastave pregovore. "Niko ne treba proživljavati ono kroz što smo mi prošli," rekla je Soraya Bayuelo, preživjela žrtva masakra u sjevernim ravnicama Kariba. "Oni ne smiju ustati od tog stola dok ne postignu sporazum."

Demokratija nije uvijek prijatelj pregovora. Predsjednik Santos, čiji je mandat počeo 2010. godine i isticao 2018., poslao je 2016. tri ministra, koja je predvodio ministar vanjskih poslova María Ángela Holguín, da ubrzaaju naizgled beskonačne pregovore. Koristili su snagu predsjednikove podrške i održali neformalne sastanke, uključujući večere, sa gerilom kako bi bolje razumjeli sporne tačke i iznašli rješenja. Svaki dan su obavljali konsultacije sa predsjednikom, i brinuli se da bude uključen. Za dva mjeseca strane su postigle sporazum.

Strane su potpisale sporazum u septembru 2016. na pomoznoj ceremoniji u karipskoj luci Cartageni, u prisustvu međunarodne zajednice, a 2. oktobar 2016. je određen za dan održavanja referenduma. Niko nije očekivao da će izgubiti referendum za mir, ali moćne sile su se udružile protiv njega, i oni koji su glasali "ne" odnijeli su pobjedu sa minimalnom razlikom. U danima neposredno nakon glasanja, zemlju je ophrvao osjećaj pada u provaliju. Po prvi put tokom cijelog procesa pregovaranja o sporazumu, hiljade ljudi je izašlo na ulice, protestirajući u svim dijelovima Kolumbije, tražeći mir. Mlada gerilka, koja je bila trudna, rekla mi je da je vjerovala da je referendum samo formalni korak. Sad, rekla je dok joj se očaj ogledao u očima, bojala se da će se morati vratiti u rat. "Y el bebé?" preklinjala je. Šta će biti sa njenom bebom?

Vlada, FARC i lideri koji su se protivili miru pokrenuli su nove pregovore, i Kongres je spasio dogovor vrlo kontroverznom odlukom: Vlada i FARC su potpisali revidirani mirovni sporazum i uputili ga Kongresu na ratifikaciju umjesto da provedu drugi referendum. Dva doma Kongresa ratificirala su revidirani mirovni sporazum 29. i 30. novembra 2016. Svi su se pitali, je li ovaj korak unazad bio samo uvod u još jednu rundu rata i mira?

U junu 2018., 21 mjesec nakon potpisivanja prvog mirovnog sporazuma, i 19 i više mjeseci nakon što je Kongres ratificirao drugi sporazum, 41-godišnji Iván Duque, pomazani nasljednik Álvaro Uribe, izabran je za predsjednika Kolombije. On je 13 godina živio u SAD-u, uglavnom radeći na pozicijama srednjeg nivoa u među-američkoj razvojnoj banci, i obavljao je funkciju senatora četiri godine u Bogotи. Zadatak njegovog predsjedavanja bio je da izmjeni sporazum, a posebno pojedine odredbe koje se odnose na sistem tranzicione pravde.

U vrijeme štampanja ove publikacije, budućnost mira je neizvjesna. Stope ubistava, koje su 2017. bile na najnižem nivou u 40 godina, počele su opet rasti. Godišnji broj žrtava mina, koji je bio najniži 2017., kada je poginulo 57 ljudi, na kraju 2018. iznosio je 171. Proizvodnja lišća biljke koka, koja je bila gorivo rata, je dosegla svoj maksimum. Statistika ne izgleda dobro.

U međuvremenu, Kolumbija nikako nije proslavila mir, i sve vezano za taj mir je i dalje neriješeno. Budućnost je jednako mutna kao što su to bili pregovori. Čini se da se napredak u Kolumbiji postiže u ritmu dva koraka naprijed, dva koraka nazad. Negativna jednakost, ili barem duboka neodređenost, prevladaju. Ali stvari su ipak daleko bolje nego što su bile prije sporazuma, koji je okončao postojanje druge najstarije gerilske snage na svijetu, i u velikoj mjeri smanjio ukupan nivo nasilja.

Moj dokumentarni film o mirovnom procesu, The Negotiation (“Pregovori”), prikazan je krajem 2018. god. I to je bio proces dva koraka naprijed, dva koraka nazad. Alvaro Uribe je video trailer dva dana prije premijere, i preko Twitera pozvao najveći lanac

kino dvorana u zemlji, Cine Colombia, da spriječi prikazivanje filma. Cine Colombia je suspendirao online prodaju karata. Međutim, pritisak javnosti ih je natjerao da vrate film na repertoar, i – što je meni bilo posebno ispunjenje – ojačali su protesti koji su zahtijevali slobodu izražavanja. U jednom trenutku, moj mali dokumentarac je bio peta najčešća tema rasprava na Twiteru u svijetu, a karte su se rasprodale u četiri dana tokom kojih ih je Cine Colombia ponudila. Onda je filmska kompanija odlučila da ne produži ugovor za film – iako je postigao veliki uspjeh na blagajnama. Možda je i dokumentarni film, kao i mirovni proces koji prikazuje, osuden da uvijek balansira na ivici propasti, barem zvanično.

Maja 2016. obavila sam intervju sa Williama Uryjem, su-osnivačem programa o pregovaranju na Harvardu, i jednim od vodećih svjetskih eksperata za to pitanje. “Postići mir je teže nego početi rat”, rekao mi je tokom intervjeta u Bogotи. U tom trenutku, kada je historijsko potpisivanje mirovnog sporazuma bilo na horizontu, njegove riječi su mi se učinile nelogičnima: kako može sjedenje za stolom u nemoguće dosadnom procesu biti teže od 50 godina nasilja? Sada, nakon više od godinu dana početaka i zaustavljanja, da-ova i ne-ova, završetka moga filma i njegove privremene blokade, Uryjeve riječi mi zvuče savršeno logične.

ZAVRŠNE RIJEČI

376

Nicole Tung
**Irak i Sirija:
Prostor između (2011–2018)**

Samantha Power
— Pogovor

Irak i Sirija: Prostor između (2011–2018)

379

autorica Nicole Tung

Zakoračiti u jek rata protiv ISIS-a značilo je ući u distopijski svijet. Kako se krug zatvarao oko terorističke vojne skupine, prvo u Mosulu, zatim u Raqqi, a zatim i u njihovoј posljednjoј reduti u Baghouzu, putovala sam između novooslobodenih sela i gradova. Otišala sam dokumentirati taj vitalni trenutak između završetka sukoba i mira - prostore u kojem život počinje nastajati. U početku je sve izgledalo kao zamućene ruševine, poput tamne, mutne vodene boje beskrajne noćne more o ratu i tome kako isti zauvijek osakačuje živote.

Ali, vrlo brzo, ulice su ponovno zaživjele. Svjedočila sam da civilni, toliko traumatizirani, čine jedino što su znali: nastavljaju i preživljavaju. Bilo je izvanredno vidjeti opreznu nadu među ljudima koji su sve izgubili. Znaju: mir je tako nevjerojatno krhak. Ako se ne riješi marginalizacija naroda u svakoj zemlji, ako se rješavanje ne donese za sporne teritorije, ako ne prestane sistematska korupcija koja ometa sve, od obnove do otvaranja novih radnih mjesta, mir se opet može raspasti zapanjujućom brzinom.

Foto © Nicole Tung

Gore lijevo: Borci Slobodne sirijske armije na liniji fronta. S ograničenim pristupom oružju, FSA pobunjenici su pribjegli izradi vlastitog oružja. Alep, Sirija, novembar 2012.

Dolje lijevo: Dječak posmatra kako borci Hashd al-Sha'bi, šiitske grupe koju podržava Iran, razgovaraju o tome što da rade sa municijom koju su pronašli u porodičnoj kući. Borci ISIS-a koristili su dom dok je Mosul bio pod njihovom kontrolom. Deseci stanovnika Starog grada pokušali su da se vrate u svoje kuće kako bi počistili i pokupili sve što mogu spasiti od svojih stvari, uprkos kontinuiranoj zabrinutosti za sigurnost zbog šačice preostalih militanata ISIS-a i neeksplođiranih ubojnih sredstava u tom području. Zapadni Mosul, Irak, novembar 2017.

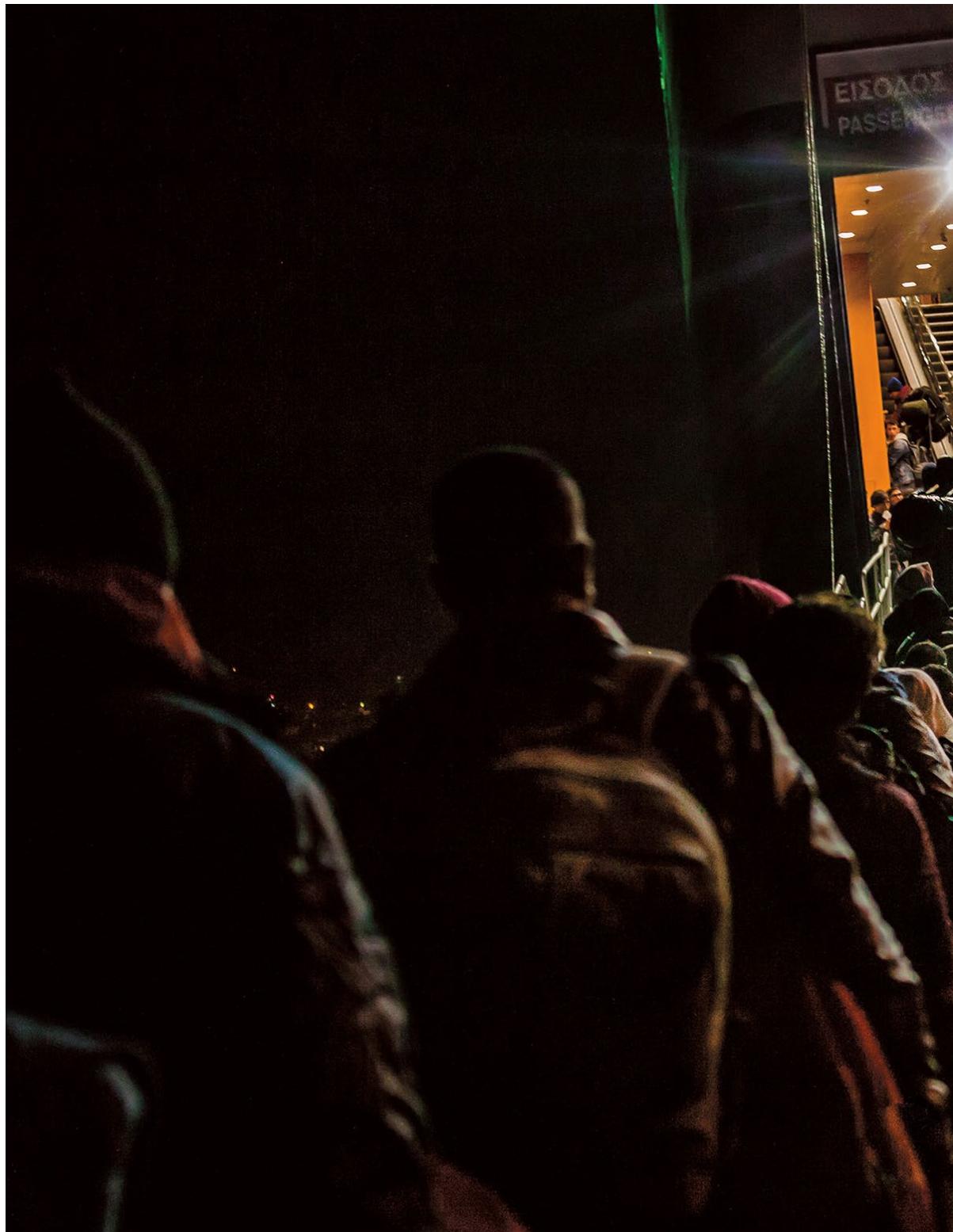
Gore: Gradevinski radnici čiste ruševine iz uništene zgrade. Ofanziva za preuzimanje grada od ISIS-a uništila je ili oštetila oko 80 posto infrastrukture Raqqe. Hiljade su izgubile živote u koalicionim zračnim napadima. Militanti ISIS-a kontrolirali su grad od 2014. do njihovog protjerivanja 2017. Raqqa, Sirija, maj 2018.

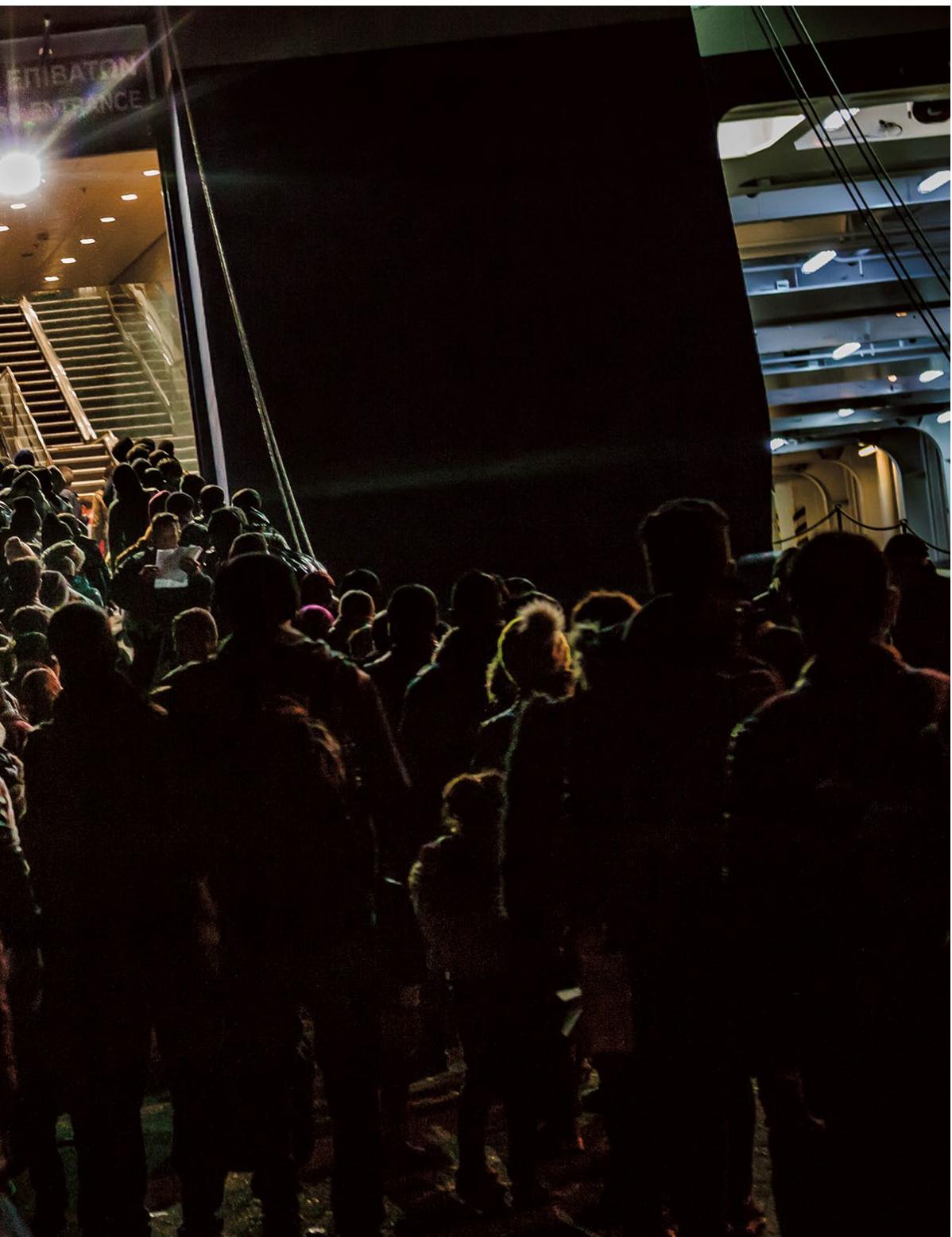
Dolje: Sedam mjeseci nakon protjerivanja ISIS-a iz njihovog glavnog grada, civili se vraćaju da ponovo izgrade svoje živote i domove. Bez vidljivog prisustva nevladinih organizacija ili snažne podrške koalicije zbog tekućih sigurnosnih zabrinutosti, stanovnici grada i građansko vijeće i opština preuzeli su na sebe da očiste ruševine i ponovo otvore prodavnice na vrijeme za Ramazan. Procjenjuje se da se polovina od 400.000 civila vratila u grad razoren vazdušnim napadima, uličnim borbama, neeksplođiranim ubojitim sredstvima i uništenom infrastrukturom, kao što su mostovi i putevi. Tijela ostaju pod ruševinama, što pogoršava strah da bi bolest lako mogla izbiti kako vrijeme postane toplice. Raqqa, Sirija, maj 2018.

Preko milion izbjeglica i migranata stiglo je na obale Evrope 2015. godine, preplavljujući kontinent i predstavljajući najgoru izbjegličku krizu od Drugog svjetskog rata. Više hiljada osoba bježale su od sukoba u Siriji, Iraku i Afganistanu, dok su hiljade drugih iz Bangladeša, Irana i Pakistana tražile bolji život. Sporazum vrijedan 3 biliona eura između Turske i Evropske unije, s namjerom da zaustavi protok ljudi, rezultirao je obraćunom turskih vlasti sa krijumčarima i sakupljanjem izbjeglica, sprečavajući mnoge da pređu more, iako su neki ustrajali. Lezbos, Grčka, decembar 2015.

Stranice 384-385: Stotine izbjeglica i migranata čekaju da se ukrcaju na trajekt za Atinu nakon što dobiju svoje registracione papire. Lezbos, Grčka, decembar 2015.

Gore: Otvara se kafić na trgu Naim. Dok je grad bio pod kontrolom ISIS-a, ekstremistička grupa je na ovom trgu vršila javna pogubljenja. Raqqa, Sirija, jun 2018.

Dolje: Ova čajdžinica je ostala otvorena za vrijeme vladavine ISIS-a nad gradom između 2014. i 2017. godine, ali režim nije dozvoljavao nikakve društvene igre, domine ili drugu zabavu.

Moralna policija bi često pretraživala čajdžinicu u potrazi za ostacima opušaka i mirisom dima cigareta. "Jedan tip mi je prijetio da će me zatvoriti ako nešto pronađe", ispričao je vlasnik Tamer Sulejman. "Nakon oslobođenja, ponovo sam rođen u ovoj novoj situaciji koju sada imamo. Ne želimo ništa više od toga da živimo kao svako ljudsko biće i da budemo u mogućnosti da praktikujemo svoj svakodnevni život", rekao je. Istočni Mosul, Irak, novembar 2017.

Gore: Ovaj tematski park ponovo je otvoren početkom oktobra, samo tri mjeseca nakon završetka borbi u gradu. Mosul, Irak, novembar 2017.

"Kada je ISIS preuzeo Mosul, postao je grad duhova. Kada smo se vratili, bilo je oko 50 do 60 improvizovanih eksplozivnih naprava, rezervoara kiseonika i zamki za mine razbacane po tematskom parku, koji je bio spaljen," ispričao je direktor parka Yasser Wadullah Al Barawi. "Željeli smo ovo ponovo otvoriti što je prije moguće, ali smo se suočili s kašnjenjima jer smo morali čekati da se vojne operacije završe u gradu. Ali konačno smo uspjeli vratiti radost ljudima u Mosulu."

Dolje: Khaled Mohamed i njegova buduća nevjesta izlaze iz kuće mlade prije njihove svadbenе ceremonije. Mladoženjin otac nije dozvolio gostima da se preglasno vesele ili prave prevelike scene u znak poštovanja prema stanovnicima Mosula, koji i dalje oplakuju svoje gubitke i mrtve. Mosul, Irak, novembar 2017.

Gore: Učenici pohađaju nastavu pet mjeseci nakon ponovnog otvaranja škole Hawari Bu Medyan. Raqqा, Sirija, maj 2018.

Dolje: Učenice stižu u nedavno ponovo otvorenu školu. Mnogim učenicima ovo je prvi put da mogu pohađati školu nakon nekoliko godina. Zapadni Mosul, Irak, novembar 2018.

autorica Samantha Power

Samantha Power, Samantha Power, koja je bila ambasadorica SAD-a u Ujedinjenim nacijama od 2013. do 2017. godine, provela je profesionalni život tragajući za načinima da se spriječe nečuvena kršenja ljudskih prava. Karijeru je započela kao novinarka i izvještavala iz konfliktom podijeljenih zemalja: Bosne, Istočnog Timora, Ruande i Sudana. Njena knjiga, objavljena 2002. Godine, "A Problem from Hell: America and the Age of Genocide" ("Problem iz pakla": Amerika i doba genocida) istražuje odgovore Sjedinjenih Država na najveće genocide u 20. stoljeću, dok njeni memoari iz 2019. godine, The Education of an Idealist (Obrazovanje jednog idealiste) govore o njenim iskustvima s nastojanjima da osigura akciju da se spriječe i kazne zločini iz pozicije zvaničnika Vlade SAD-a. Ona zagovara da naučnici i kreatori politika strogo nadziru i uspješna i neuspješna nastojanja na uspostavi mira te da mnogo znatnija sredstva ulazu u demokratiju i rješavanje sukoba u ranoj fazi.

Ova knjiga govori o periodu nakon rata. Moje najtrajnije iskustvo sa ratom i onim što dolazi nakon njega je Bosna, gdje sam radila kao novinarka tokom sukoba i gdje sam periodično odlazila tokom četvrt stoljeća nakon što je na snagu stupio Daytonski sporazum. Svjedočeći čak i najmanjem dijelu divljaštva tog najsurovijeg sukoba u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, ja sam refleksivno branila nesavršeni Daytonski mir, vršeći pritisak na njegove kritičare da se sjete cijene onog što mu je prethodilo plaćene ljudskim životima i pozivajući se na Bena Franklina, i njegove čuvene riječi da ne postoji “loš mir”.

Knjiga “Imagine: Refleksije o miru” bavi se tom Franklinovom tvrdnjom insistiranjem da je, mada je mir očito bolji od granatiranja i snajpera i masovnih grobnica, naša odgovornost da kritikujemo mirovne pregovore i sporazume jednako strogo kao kad razmatramo uzroke i posljedice sukoba. To je posebno važno u svjetlu nalaza Instituta za istraživanje mira u Oslu da se, nakon 1946. godine, dogodilo gotovo 60 procenata oružanih sukoba.¹ I mada nijedan mir nije savršen, neki su mirovni sporazumi nesavršeniji od drugih.

Ova je knjiga blagovremena i potrebna iz nekoliko razloga.

Za početnike, sukob se pokazuje kao razorno žilava karakteristika modernog pejzaža. Čini se da je Platon, koji je ponešto znao o nasilju i ljudskoj prirodi, imao pravo kad je rekao da “samo mrtvi vide kraj rata.” Danas, više zemalja proživljava neki oblik nasilnog sukoba nego što je to bio slučaj sa bilo kojim periodom u posljednjih 30 godina. Ratovi, kad jednom započnu, oni nažlost traju mnogo duže nego što je to prije bio slučaj. Tokom 1970-ih, sukob je u prosjeku trajao je 9,6 godina. Oni koji su završeni 2015. godine, posljednje godine za koje su istraživači Programa za prikupljanje podataka o sukobima instituta u Uppsalu analizirali podatke, trajali su 14,5 godina.² Jedan od razloga za to je veliki broj strana uključenih u mnoge savremene sukobe. Hladni rat je bio poznat po svojim ratovima preko posrednika, gdje su Sjedinjene Države i Sovjetski savez birali strane, upumpavajući novac i oružje u daleke zemlje u natjecanju u kojem nije bilo pobjednika. Danas, broj aktera koji biraju strane u ratovima koji se vode van njihovih zemalja veoma se povećao, kako države poput Egipta, Irana, Ruande, Saudijske Arabije, Sudana, Turske, Ugande, Ujedinjenih Arapskih Emirata i druge, pružaju podršku mnoštvu sukobljenih frakcija. U zemljama u koje su vanjski akteri slali oružje, poput Libije, Južnog Sudana i Jemena – pregovori čiji je cilj završiti sukob postali su još višeslojniji, dok se čini da su nestali poticaji zaraćenim stranama da nadu kompromis, pošto im vanjski isporučiocu oružja i dalje pružaju finansijsku i vojnu podršku.

Konflikti proizvode razorne efekte koji prevazilaze velike gubitke u ljudskim životima i samoj egzistenciji. Oni često omogućavaju masovna pomjeranja

1. Prema ovom istraživanju, prosječno trajanje mira poslije sukoba prije nego što konflikt ponovo izbije je sedam godina. Scott Gates, Håvard Mokleiv Nygård, Esther Trappeniers, “Conflict Recurrence,” PRIO Conflict Trends, 2016, 2–3, <https://www.prio.org/Publications/Publication/?x=9056>

2. Svjetska banka, *Pathways for Peace: Inclusive Approaches to Preventing Violent Conflict* (Washington, DC: World Bank, 2018), 18, n12, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/28337>. Najnovije godišnje analize sukoba koje se rade u okviru Conflict Data Program, na Institutu u Uppsalu ne uključuju nove informacije o prosječnom trajanju sukoba. Vidjeti Therése Pettersson, Stina Högladh, Magnus Öberg, “Organized Violence, 1989–2018 and Peace Agreements,” *Journal of Peace Research*, 56.4 (2019), 589–603, <https://doi.org/10.1177%2F0022343319856046>.

stanovništva, koja su sama po sebi destabilizirajuća i koja potiču porast ksenofobije i nacionalizma diljem planete. Pokretanje više od jednog miliona ljudi, od kojih su polovica Sirijci, diljem Evrope 2014. i 2015. godine, pomogli su da dođe do velikog porasta podrške desničarskom populizmu; odbacivanje prethodnih međunarodnih normi koje su omogućavale da se pruži samilosnu brigu i pravični tretman osobama u bijegu; te gubljenje vjere u Evropsku uniju, - sve je to pomoglo da se desi tjesna pobjeda Brexita u junu 2016.³

Ako se možemo složiti s aksiomom da je bolje imati manje sukoba i kraće sukobe, ova knjiga je pokazala barem neke od načina na koje lokalni i međunarodni akteri mogu pokušati povećati šanse za trajni mir. Generalno, mirovni sporazumi će vjerovatnije trajati kada se ratna stradanja i gubici priznaju i kad se na neki način s njima pomiri. Ali kako autori ove knjige pokazuju, kada se počini masovno nasilje, krajnje je teško postići nešto što liči na zadovoljavajući oblik odgovornosti. Philip Gourevitch, pišući o narodu Ruande, ukazuje na značaj i neadekvatnost jedinstvenog procesa gacaca pravde i pomirenja u Ruandi: "Nisu se ni nadali da će ga prevladati. Pitanje je bilo samo kako se s tim pomiriti – kako s tim živjeti – a to je znalo kako živjeti jedni s drugima." Činilo se da nisu postojala dvojica Ruandana koji su imali isti pogled na pitanje šta je to tačno zahtijevalo.

Jednako tako, kada je društvo militarizirano, ogroman je izazov pomoći borcima da učine prelaz u mirnodopsko vrijeme. Kao što piše Jon Lee Anderson o 8.000 pobunjenika FARC-a u Kolumbiji koji su položili oružje i preselili se u kampove za demobilizaciju: "Malo njih je ikada živjelo u gradu ili čak posjetilo neki grad, a većina je vladala s malo vještina, osim što su znali kako podići i srušiti kamp, marširati u džunglu, rukovati puškom i boriti se." Upravo u momentu kada je potrebna monumentalna investicija u resursima da se pomogne ratnim veteranima da steknu vještine za posao u vremenu mira, ratom razoren društva su iscrpljena, a njihovi resursi ograničeni ili potpuno uništeni.

Veća inkluzivnost u procesu pregovora i mehanizmima provedbi od suštinske su važnosti za stvaranje uslova za trajni mir. Mnogi su svjesni da učešće žena u mirovnim pregovorima čini vjerovatnjim da će sporazum koji će biti njihov rezultat potrajati. Manje se shvata još elementarnija činjenica da jedan od najboljih prediktora mira jedne države –odsustvo unutarnjeg ili vanjskog sukoba – nije bogatstvo, religija ili nivo demokratije, već prije način na koji se tretiraju žene u toj državi.⁴ Doista, čini se da je pružanje sve većih prilika ženama povezano sa manjim rizikom oružanog sukoba, što je jedan naučnik opisao kao "pacificirajući efekat

3. Kampanja "Leave" je pred sam referendum sve više naglašavala pitanja utjecaja imigracije, a anketari koje su proveli anketu "British Social Attitudes", koja se radi već dugi niz godina, zaključili su da su stariji, društveno konzervativni glasaci, "koji su bili posebno zabrinuti zbog imigracije" pomogli da se osigura tjesna pobjeda onih koji su bili za izlazak iz EU, tzv. "Leavers." National Centre for Social Research, "British Social Attitudes 34," 2017, <https://www.bsa.natcen.ac.uk/latest-report/british-social-attitudes-34/key-findings/brexit-and-immigration-a-country-divided.aspx>.

4. Vidjeti Valerie Hudson, Bonnie Ballif-Spanvill, Mary Caprioli, Chad Emmett, Sex and World Peace (New York: Columbia University Press, 2012), 205. Vidjeti također "Just the Facts: A Selected Annotated Bibliography to Support Evidence-Based Policymaking on Women, Peace, and Security," Our Secure Future, januar 2019, <https://oursecurefuture.org/publications/policymaking-women-peace-security>.

rodne jednakosti.”⁵ Marie O'Reilly citira studiju Mary Caprioli i Marka Boyera o četiri decenije međunarodnih kriza, koje su pokazale da je, kako se povećao procenat žena u parlamentu za 5 posto, ta zemlja imala pet puta manje vjerovatnoće da će pribjeći nasilju protiv druge zemlje.⁶ Izgradnja društva u kojem su žene sigurne i jednake pitanje je od velikog značaja za cilj postizanja mira.

Autori priloga za ovu knjigu naglasili su cijeli niz faktora koji će pomoći da se održi trajni i pravedni mir u bivšim zonama konflikta. Jedno pitanje, međutim, zlokobno se nadvija dok nastavlja daljnje onemogućavanje trajnog mira: klimatske promjene. Doista, prema dalekosežnoj studiji objavljenoj u časopisu Nature, ako svijet ne promijeni trenutnu putanju, i globalne temperature se zaista povećaju blizu 4 stepena Celzija do kraja ovog stoljeća, rizik nasilnog konflikta pod utjecajem klime bit će pet puta veći nego što je danas.⁷

Dva nedavna razorna sukoba ilustriraju kako klima može pomoći u poticanju sukoba. U decenijama prije 2003. godine, godine kada je izbio genocid u Darfur-u u kojem je ubijeno više od 200.000 ljudi, kišne padavine u tom regionu u velikoj su se mjeri smanjile, a pustinja Sahara počela se širiti svake godine po jednu milju. Dostupnost vode postala je sve teža i bivala je predmet sve većeg sporenja, a preostali usjevi koje su poljoprivrednici mogli uzgojiti nisu mogli zadovoljiti potrebe stanovništva. Kombinacija suše, nestasice hrane, i sve manjeg pristupa prirodnim resursima dovila je mahom arapske nomadske narode u direktni sukob s afričkim etničkim grupama koje su obradivale poljoprivredno zemljište.

Klimatske promjene su odigrale ulogu i u ratu u Siriji. Od 2007. do 2010. godine, Sirija je doživjela dotad neviđenu razornu sušu– najgoru u njenoj zabilježenoj povijesti. U velikoj mjeri kao rezultat ogromnih neuspjeha u obradi zemlje i nepostojanja pristupa vodi, više od milion Sirijaca migriralo je tokom tog perioda iz ruralnih u urbana područja, čime je infrastruktura te zemlje dovedena do tačke pucanja, što je onda generiralo nezadovoljstvo prema vlasti koja nije pružila adekvatne usluge ljudima koji su bili prisiljeni da napuste svoje domove. Mnogi sirijski analitičari vjeruju da je ta podzemna struja gnjeva prema odgovoru Assadove vlade na sušu igrala važnu ulogu u pripremanju scene za proteste protiv sirijske vlade 2011. godine, koji će uskoro prerasti u nasilje koji će rezultirati ubistvom 500.000 ljudi i raseljavanjem više od polovine stanovništva.

U oba slučaja, ekstremni vremenski uslovi i brze promjene ekosistema doprinosili su dinamici raseljavanja, natjecanja, nepostojanja pristupa osnovnim resursima i otuđenosti, što je zauzvrat pomoglo da se stvore uslovi za nasilni sukob.

5. Erik Melander, “Gender Equality and Intrastate Armed Conflict,” *International Studies Quarterly* 49 (2005), 695–714.

6. Mary Caprioli and Mark Boyer, “Gender, Violence, and International Crisis,” *Journal of Conflict Resolution* 45 (August 2001): 503–18.

7. Katherine Mach, Caroline Kraan, W. Neil Adger, et al., “Climate as a Risk Factor for Armed Conflict,” *Nature* 571 (2019): 193–97, <https://www.nature.com/articles/s41586-019-1300-6>.

Koji god da su uzroci u pozadini konflikta, što se prije nasilje može okončati, to bolje, jer konflikt samo postaje teže riješiti kad se on udruži sa gorkom ljudskom cijenom ratovanja. Mi trebamo djelovati na sprječavanju izbjivanja ratova i rješavati ih u mnogo ranijim fazama. A za to trebamo ispraviti grešku koja se već vrlo dugo čini – neinvestiranje u diplomaciju i u rješavanje sukoba kroz obrazovanje kadra iskusnih pregovarača koji će učiti iz povijesti i dovoditi široki spektar aktera za pregovarački stol.

Nažalost, trendovi nisu dobri. U Sjedinjenim Državama, budžet State Departmenta posljednjih godina stagnira, a iskusne karijerne diplomate pobjegle su iz Trumpove administracije, što je rezultiralo najmanjim brojem diplomata u posljednjim decenijama. Od sredine 2019. godine, Pentagon i vojne službe imale su više od 225.000 Amerikanaca razmještenih izvan Sjedinjenih Država; State Department je imao samo oko 9.000. I doista, poznato je da je State Department imao tek nešto više diplomata nego što je Pentagon imao muzičara u svojim i vojnim orkestrima.

U Ujedinjenom Kraljevstvu, novac koji se troši na diplomaciju kao procenat potrošnje javnog sektora je sada niži nego u bilo kojem trenutku od 1973. Kao što je ondašnji ministar vanjskih poslova William Hague oprezno primijetio 2010. godine: "Ukupna potrošnja Ministarstva vanjskih poslova... manja je od potrošnje okružnog vijeća Kenta." Gotovo deceniju kasnije, budžet Ureda za vanjske poslove i Commonwealth dodatno je smanjen – na ispod 0,1 posto BDP-a, prvi put u povijesti. A u Ujedinjenim nacijama, Odjel za mirovne operacije, što je vojna i policijska ruka UN-a, koji se često koristi kao smicalica kako bi se sukob zamrzao, ima budžet od 6,5 milijardi dolara, dok Odjel za političke poslove – gdje sjede medijatori, diplomate i specijalisti za civilne poslove – ima budžet od 36 miliona dolara.

Svaki sukob koji se razmatra u glavnim poglavljima ove knjige – Liban, Kambodža, Ruanda, Bosna, Sjeverna Irska, Kolumbija – ima svoju vlastitu dinamiku, i ono što je ublažilo nasilje ili doprinosilo većoj inkluziji u jednom dijelu svijeta možda ne važi za drugi. Sasvim je očito da je, bez obzira na resurse koje ulože oni izvana, volja protagonista rata i onih koji ih podržavaju ono što diktira tok konflikta – i njegovu prijemčivost na vanjske medijatore ili spremnost za razrješenje. Ipak, nudeći nagovještaj težine izazova koji postoje nakon rata – izazova koji prečesto ostaju neanalizirani – knjiga Zamisli: Razmišljanja o miru treba iznad i prije svega motivirati znatnije ulaganje u sprječavanje sukoba.

Bosna i Hercegovina

Godine sukoba: 1992–1995

Broj smrtnih slučajeva: 101.000

*Istraživački i dokumentacioni centar, Sarajevo.
Ova brojka i dalje raste kako se identificira još
tijela.*

Raseljeno: 1.868.368

Baza podataka UNHCR-a

Ratni zločin: 161 optuženi, 90 osuđeni

Medunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju

Popis stanovništva 1991. godine: 4.377.033

Federalni zavod za statistiku (BIH)

Kambodža

Godine sukoba: 1970–1992

Broj smrtnih slučajeva: 1,2 miliona do 2,8 miliona

*Patrick Heuveline, "Granice genocida:
Kvantifikovanje neizvesnosti broja žrtava tokom
režima Pol Pot (1975–79)," Population Studies 69:
2, (2015) 201–218*

Raseljeno: 360.000

UNHCR, Američki komitet za izbjeglice i imigrante

Ratni zločin: 5 optuženih, 4 osuđenih

Obrazovni centar za zajednicu, Kambodža

Procjena stanovništva 1970. godine: 7,363 miliona

*Ben Kiernan, "Demografija genocida u jugoistočnoj
Aziji: smrtni slučajevi u Kambodži, 1975–79, i
Istočni Timor, 1975–80," Kritične azijske studije,
35: 4, 585–597*

Kolumbija

Godine sukoba: 1958–2016

Broj smrtnih slučajeva: 260 000

Basta Ya, Centro Nacional de Memoria Histórica

Raseljeno: 5,7 miliona ili više

Basta Ya, Centro Nacional de Memoria Histórica

Ratni zločini: Protesti u korist tribunala, nije sazvan

Stanovništvo prije 1960. godine: 16,4 miliona

Countryeconomy.com

Libanon

Godine sukoba: 1975–1989.

Broj smrtnih slučajeva: 120 000

UNHCR-ova Istražna komisija o Libanonu

Raseljeno: 965.000

UNHCR-ova Istražna komisija o Libanonu

Ratni zločin: 9 optuženih, 2 osuđena

Specijalni sud za Libanon

Popis stanovništva 1932: 875.252

*Posljednji službeni popis stanovništva proveden je
1932. godine. 40 posto zajednice činili su
muslimani, a 58,7 posto hrišćani. Vjeruje se da
današnju populaciju čini 5,5 miliona, od kojih su
većina muslimani.*

Sjeverna irska

Godine sukoba: 1968–1998

Broj smrtnih slučajeva: 3.532

*Arhiva sukoba na Univerzitetu Ulster za Sjevernu
Irsku*

Raseljeno: 45.000

Liverpool University Press

Ratni zločin: Nema krivičnog suda

Osuđena teroristička djela:

*Sporazumom o Velikom petku lojalistički i
republikanski zatvorenici osuđeni zbog terorističkih
optužbi mogli su biti oslobođeni nakon odsluženja
dvije godine.*

Popis stanovništva 1971: 1.536.065

*31 posto katolika, 69 posto protestanata ili
nepripadnika. Broj stanovnika u 2019. godini je 1,8
miliona, od kojih oko 45 posto ima katoličko
porodično porijeklo.*

Ruanda

Godine sukoba: 100 dana 1994. godine

Broj smrtnih slučajeva: 800.000 mrtvih

Zvanični broj žrtava UN-a

Raseljeno: 3.765.000 raseljenih

Baza podataka UNHCR-a

Ratni zločin: 96 optuženih, 61 osuđena

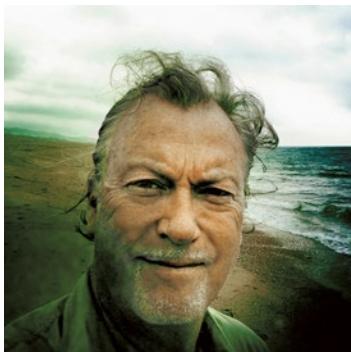
Medunarodni krivični sud za Ruandu

Osude za Gačaću: 1,9 miliona optuženih, 1.425.000
osuđenih (75 posto)

UNDP u Ruandi

Popis stanovništva 1991.: 7.590.235

Nacionalni institut za statistiku Ruande

Jon Lee Anderson

Jon Lee Anderson je pisac za New Yorker-a i izvještavao je iz mnogih zemalja svijeta. Njegove knjige uključuju Che Guevaru: Revolucionarni život, Pad Bagdada i Lavljii grob: Otpreme iz Afganistana. Anderson je novinarsku karijeru započeo 1979. u Peruu.

Stephen Ferry

Stephen Ferry je fotograf i autor koji predano radi na dugoročnim projektima. Njegov rad objavljen je u časopisima The New York Times, National Geographic, GEO i Time. Njegova knjiga Violentology: Priručnik za kolumbijski sukob proizvod je 10-godišnje dokumentacije o oružanom sukobu u Kolumbiji.

Martin Fletcher

Martin Fletcher ima dugu karijeru u londonskom The Timesu. Bio je dopisnik iz Belfasta, dopisnik iz Evrope sa sjedištem u Briselu i osam godina dopisnik i šef ureda iz Washingtona. Za stranog urednika lista imenovan je 2002. godine. British Press Awards proglašila ga je glavnim piscem godine 2015. godine.

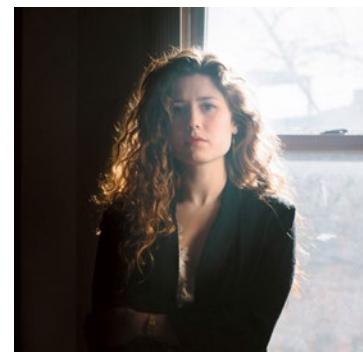
Constance Hale

Constance Hale je kalifornijska novinarka i autorica je sedam knjiga, uključujući Sin i Sintaksu, priručnik o književnom stilu. Od 2007. do 2010. predavala je narativno novinarstvo na Nieman Foundation for Journalism na Sveučilištu Harvard. Uredila je više od tri desetine knjiga, usko suradujući s piscima kako bi značajnim glasovima ispričala značajne priče.

Ron Haviv

Ron Haviv inapravio je neka od svojih najistaknutijih djela tokom bosanskog sukoba, gdje je dokumentirao etničko čišćenje. Njegove slike su kasnije korištene kao dokaz na suđenjima za ratne zločine u Hagu. Dobitnik je više nagrada, a njegov rad pojavio se u mnogim velikim publikacijama. Haviv je osnivač VII Foto agencije i VII fondacije.

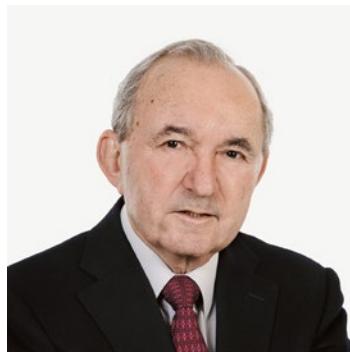
Elizabeth D. Herman

Elizabeth D. Herman je fotoreporterka, istraživačica i spisateljica koja je doktorirala na političkim naukama na Kalifornijskom univerzitetu u Berkeleyu. Njeno disertacijsko istraživanje ispituje načine na koje trauma utječe na pomirenje nakon sukoba.

Elvis Garibović

Bosanski musliman iz sela u blizini Prijedora, Elvisa Garibovića srpska milicija pokupila je aprila 1992. godine kada se bivša Jugoslavija raspala, prije nego što je svijet čuo za etničko čišćenje. Bio je podvrgnut ekstremnim mučenjima i lišavanjima slobode u improvizovanim koncentrijskim logorima u sjeverozapadnoj Bosni pod kontrolom Srba. Sada živi u Australiji.

Justice Richard Goldstone

Sudija Richard Goldstone bio je prvi glavni tužilac krvavih sudova UN-a za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu od 1994. do 1996. Bio je sudac u svojoj rođnoj Južnoj Africi i bio je na čelu komisije Goldstone, koja je istraživala političko nasilje u Južnoj Africi u ranih 1990-ih.

Philip Gourevitch

Philip Gourevitch dugogodišnji je pisac za New Yorker. Njegova knjiga Želimo vas obavijestiti da ćemo sutra biti ubijeni s našim porodicama: Priče iz Ruande naširoko se smatra konačnim izvještajem o genocidu koji se u Ruandi dogodio tokom 100 dana u proljeće 1994. godine.

Chris Klatell

Chris Klatell je pisac i pravnik sa sjedištem u New Yorku. Često piše o fotografiji i suraduje s Gillesom Peressom na knjizi o sjeveru Irske koja će biti objavljena 2020.

Gary Knight

Gary Knight je fotograf i glavni osnivač VII Foto agencije. Suosnivač je i direktor VII fondacije i predsjednik i osnivač VII akademije u Arlesu u Francuskoj i Sarajevu u Bosni. Karijeru je započeo fotografirajući u jugoistočnoj Aziji 1980-ih.

Predrag Peda Kojović

Predrag Peda Kojović postao je novinar Reutersa tokom građanskog rata u Bosni 1992. Kasnije je suošnivač i trenutno je predsjednik napredne liberalne stranke u Bosni, Naša Stranka. Izabran je u nacionalni parlament kao predstavnik Sarajeva na izborima u Bosni i Hercegovini 2018. godine

Anthony Loyd

Anthony Loyd je britanski strani dopisnik londonskog The Timesa i izvještava iz ratnih područja od 1993. godine, kada je prvi put putovao u Bosnu. Nedavno je osvojio četiri nagrade za izvlačenje iz Sirije. Napisao je memoare iz svog vremena u Bosni, Moj prolazak kroz rat, tako mi nedostaje.

Margarita Martinez

Margarita Martinez je kolumbijska redateljica dokumentarnih filmova i novinarka. Karijeru je započela u NBC-u u New Yorku, a zatim se vratila u Kolumbiju 1999. godine radeći za Associated Press, pokrivajući unutrašnji sukob na jednom od vrhunaca nasilja. Njezin film Pregovaranje objavljen je 2018. godine.

Roland Neveu

Roland Neveu je francuski fotograf koji je 1975. godine fotografirao pad Phnom Penha pod Crvenim Kmerima. U naredne dvije decenije veliki dio svoga rada posvetio je je sukobima. Osamdesetih je fotografirao fotografije zaigrani film Olivera Stonea Vod. Od tada se i dalje fotografirao sa glavnim holivudskim režiserima. Sada živi u Bangkoku.

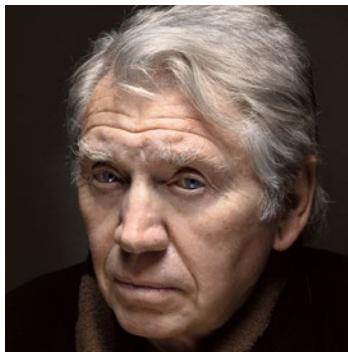
Padraig O'Malley

Padraig O'Malley je irski mirovni pregovarač i ugledni je profesor mira i pomirenja John Joseph Moakley na Univerzitetu Massachusetts u Bostonu. Fokusiran je na unošenje razumijevanja u podijeljena društva i autor je nekoliko nagradivanih knjiga o Sjevernoj Irskoj.

Marie O'Reilly

Marie O'Reilly je istraživačica koja proučava kako rod utječe na političko i socijalno razmišljanje. Provodila je istraživanja i analize za Institut za inkluzivnu sigurnost, Obavještajnu jedinicu Economist, Odjel za mirovne operacije UN-a i Razvojni program UN-a.

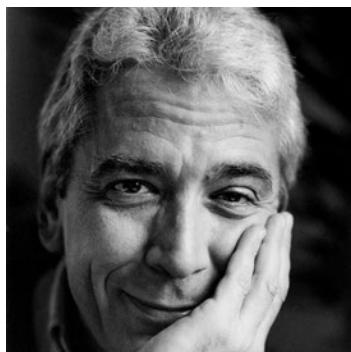
Don McCullin

Sir Don McCullin je dobro poznat u kanonu fotografije; njegova djela pokrivaju sve glavne sukobe krajem 20. stoljeća. Njegov objektiv prikazuje život iz perspektive obespravljenih, civilnih žrtava rata i žrtava socijalne nepravde. McCullin je dobitnik više nagrada i bio je prvi fotoreporter koji je ikad nagrađen CBE-om.

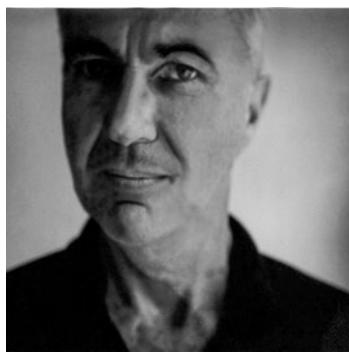
Monica McWilliams and Avila Kilmurray

Monica McWilliams i Avila Kilmurray aktivisti su i akademici koji su se borili i osvojili mjesto u mirovnom procesu u Sjevernoj Irskoj. McWilliams je profesor ženskih studija na Univerzitetu u Ulsteru, a Kilmurray je direktor Fondacije zajednice za Sjevernu Irsku.

Gilles Peress

Gilles Peress dobitnik je stipendije John Simon Guggenheim, nagrade dr. Erich Salomon i grantova Nacionalne zadužbine za umjetnost. Njegova djela su, između ostalih, izlagala i nalaze se u kolekcijama Muzeja moderne umjetnosti, Metropolitanskog muzeja umjetnosti, Muzeja američke umjetnosti Whitney, Čikaškog umjetničkog instituta, Gettyja i Centra Pompidou.

Jack Picone

Jack Picone je australijski fotograf dokumentarista, autor i akademik. Trostruki je dobitnik međunarodne nagrade "Slika godine"; ostale njegove nagrade uključuju UNESCO-vu nagradu Humanity Photo i nagradu World Press Photo. Bio je jedan od rijetkih fotografa koji su dokumentirali genocid u Ruandi dok se odvijao.

Jonathan Powell

Jonathan Powell bio je šef kabineta britanskog premijera Tonyja Blaira od 1997. do 2007. i glavni pregovarač britanske vlade o Sjevernoj Irskoj za Veliki petak ili sporazum iz Belfasta. Trenutno je direktor Inter Mediate, nevladine organizacije sa sjedištem u Velikoj Britaniji koja se zalaže za rješavanje sukoba širom svijeta.

Samantha Power

Samantha Power obnašala je dužnost američke veleposlanice u Ujedinjenim nacijama od 2013. do 2017. godine, nakon što je četiri godine bila specijalni pomoćnik predsjednika Baracka Obame za ljudska prava i multilateralne poslove. Profesorica je prakse na Harvard Kennedy School i Harvard Law School. Power je započela karijeru kao ratni dopisnik koji je pratio raspad Jugoslavije. Njezina knjiga iz 2002. godine "Problem iz pakla": Amerika i doba genocida osvojila je Pulitzerovu nagradu 2003. godine. Najnovija knjiga joj je *Obrazovanje idealista: Memoari*.

Mira Sidawi

Mira Sidawi je diplomirala na pozorištu na Libanskom univerzitetu. Palestinska glumica, spisateljica i redateljica, glumila je u brojnim kratkim i dugometražnim igranim filmovima, uključujući *Dozvola*, umjesto domovine i *Mon Soufflé*. Nedavno se okrenula režiji, koristeći pamet i oštro oko da ispriča priče o palestinskom životu u logorima.

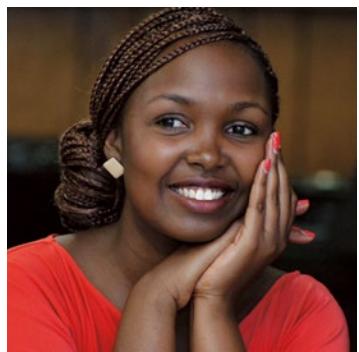
Nicole Tung

Nicole Tung je slobodna fotoreporterka koja prati današnje ratove. 2011. započela je fotografiranje arapskog proljeća. Provela je dugo vremena u Siriji, Libiji i Iraku, fokusirajući se na nevolju civila i onih pogodenih sukobom i posljedicama rata.

Fiona Turner

Fiona Turner je Emmy-em nagradivana producentica i režiserka s iskustvom u emitovanju vijesti i dokumentarnog filma. Za ABC News i NBC News izvještavala je o mnogim globalnim sukobima devedesetih, uključujući raspad Balkana. Nedavno je režirala i producirala dokumentarni film *Eat Up*.

Dydine Umunyana

Dydine Umunyana bila je dijete svjedok genocida u Ruandi i o tome je pisala u svojoj knjizi *Prihvaćanje preživljavanja: genocid i rat očima djeteta*. Umunyana je 2013. godine imenovan za ambasadora mira za mlade za Aegis Trust, organizaciju posvećenu prevenciji genocida i masovnih zločina širom svijeta.

Nichole Sobecki

Nichole Sobecki je fotografkinja sa sjedištem u Nairobiju u Keniji. Kao članica VII Foto agencije, ona želi stvoriti fotografije i filmove koji zahtijevaju razmatranje života zastupljenih - njihovih radosti, izazova i, na kraju, ljudskosti.

Sophary Sophin

Sophary Sophin odrasla je u sjeni Crvenih Kmera. Njezin otac bio je jedan od obrazovanih ljudi "17. aprila" koje su Crveni Kmeri protjerali na selo, gdje se oženio njenom majkom i živio kao poljoprivredni seljak. Sophin radi kao operativni menadžer za razminiranje kambodžanske samopomoći i vodi Program ruralnih škola u selu.

Jon Swain

Jon Swain bio je jedini britanski novinar na terenu u Phnom Penhu kada su u aprilu 1975. pali Crveni Kmeri. Britanske nagrade za štampu proglašile su ga novinarom godine zbog izvještavanja o tom dogadaju. Oskarom nagradeni film Rolanda Jofféa *The Killing Fields* prikazao je njegov lik. Bio je dugogodišnji dopisnik osoblja u londonskom Sunday Timesu.

Robin Wright

Robin Wright američka je novinarka i autorica koja je osvojila brojne nagrade za svoje detaljne analize i međunarodno izvještavanje. Wright je izvještavao iz više od 140 zemalja na šest kontinenata, a kolumnist je časopisa *The New Yorker* i zajednički kolega u Američkom institutu za mir i Wilson International Center for Scholars.

ZAHVALNICA

Toliko je ljudi pomoglo u nastanku ove knjige da je zadatak pojedinačnog zahvaljivanja zaista nemoguć, a naš je pokušaj nužno nepotpun.

Moramo započeti s priznanjem Jennifer Stengaard Gross i Peter Stengaard iz Blue Chip Foundation, kao i William, Jeff i Jennifer Gross Family Foundation. Od početka su vjerovali u ovaj projekt, a njihovo poticanje i izdašna podrška pretvorili su ideju u stvarnost.

Nekoliko pojedinaca bili su krucijalni u razvijanju izvirne ideje Imagine: Reflections on Peace. Razgovori s Jamesom Waiteom pomogli su klijanju i oblikovanju ideje.

Mnogi glasovi koji su doprinijeli ovom projektu ostaju anonimni, tako da odajemo počast onima koji su riskirali pomažući u pripovijedanju priča o ratu i miru. U izvještavanju o ratu, prevoditelji i lokalni novinari omogućuju ovaj posao, a njihovi napori često ostaju neopaženi. Dužni smo im. Jednako su ključni i prijatelji i kolege koji su dugi niz godina s nama sudjelovali u razgovoru, smišljajući ideje. Njihov doprinos prelai zvake granice.

Ljudi iz Libana, Kambodže, Ruande, Bosne, Sjeverne Irske i Kolumbije podijelili su s nama svoje priče na čemu smo im zauvijek zahvalni. Nebrojeni izvori u knjizi omogućili su nam da budemo upoznati sa nekim od njihovih najosobnjijih iskustava, sjećanja i uvida. Takoder su nas prihvatali u svoje domove i privatne prostore da se slikaju. Počašćeni smo njihovom velikodušnošću i nadamo se da smo ispunili njihova očekivanja.

Pisci, fotografi i urednički tim željeli bi zahvaliti sudjelovanju i podršci posebno sljedećim ljudima: Mustafi Alali, Alex Anderson, Kiku Adatto, Arshed Bagdadi, Nikola Blagojević, Philip Blenkinsop, Andrés Caicedo, Alison Cornyn, Dominique Deschavanne, Brid Duffy, Marija Jimena Duzán, Karina Eckmeier, Roland Eng, Aaron Friedman, Philip Jones Griffiths, Tom Hartley, Michael Hayes, Chris McGrath, Justin McKie, Ossama Muhammed, Martin Parr, Ariane Quentier, Frankie Quinn, Edin Ramulić, Andrew i Atka Reka, Pierre Sagahutu, Leena Saidi, Jean-Daniel Schwartz, Adam Seigel, Sherman Teichman, Lisa Usdan, Marjolein van de Water, Yonola Viguerie, bivši borci FARC-a iz Agua Bonite, oni iz Humanitarne zone Curvaradó, porodica Gilles Peress, porodici Nicole Tung i odboru VII Fondacije.

Posebna zahvala urednika upućena je Giorgiu Baravalleu za sjajan dizajn; uredničkim timovima u VII Fondaciji u Sjedinjenim Državama i Hemeriji u Francuskoj; i Brigitte Trichet, koja je graciozno koordinirala naše napore. Prevoditeljice Louise Bartlett i Alison Kamm napisale su knjigu napisanu na engleskom na elegantni francuski jezik. Gail Nelson-Bonebrake i Elissa Rabellino uredili su englesku verziju profesionalnim aplobom, a Sophie Loria i Fabienne Texier isto su uradile za francuski jezik.

Zahvaljujemo im svima.

- Gary Knight, Fiona Turner, Constance Hale i Ron Haviv

VII Fondacija koju su osnovali Gary Knight i Ron Haviv, nezavisna je neprofitna organizacija za medije i obrazovanje. Osnovana je kako bi osigurala podršku za dokumentarnu praksu koja se bavi složenim socijalnim, ekonomskim i pitanjima ljudskih prava, kao i za strukovne medije i novinarsko obrazovanje.

Imagine: Reflections on Peace dio je većeg projekta koji uključuje niz izložbi, uključujući izložbu na otvaranju u Muzeju Međunarodnog crvenog križa i Crvenog polumjeseca u Ženevi. Pored toga, uključivat će seminare, obrazovni program i druge oblike djelovanja i zagovaranja kako bi se potaknuo diskurs o tome kako graditi i održavati mir.

Koncept i urednička režija: Gary Knight Direktor projekta: Fiona Turner
Urednice: Constance Hale i Fiona Turner Konsultantske urednice: Ron Haviv
Umjetnička režija i dizajn: Giorgio Baravalle @ de.MO Koordinator za
brendiranje i dizajn Francusko izdanje: Brigitte Trichet (Hemeria)
Prijevod: Senada Kreso, Amela Kurtović, Sanja Onešćuk Tahirović
Urednici kopija: Gail Nelson-Bonebrake, Elissa Rabellino
Uređivači kopija Francuska verzija: Sophie Loria, Fabienne Texier
Proces slike i ispisa: Printmodel ©, Pariz

VII Fondacija
429 Z 45. St
NY NY 10036
www.theviiifoundation.org
imagine: reflectionsonpeace
www.reflectionsonpeace.org

Hemeria
140, rue de Belleville 75020 Pariz
Francuska
@hemeraphoto
#ExceptionalPhotoBooks
www.hemeria.com

Copyright © VII Fondacija, 2020
Sva prava zadržana, uključujući pravo na reprodukciju ove knjige ili njenih
dijelova u bilo kojem obliku.
Štampano u junu 2020. u Francuskoj
ISBN: 978-1-7344256-0-4
ISBN: 978-2-490952-09-0
Pravni depozit: septembar 2020.

U zajedničkom izdanju u Sjevernoj Americi,
SparkPress, BookSparks otisak
Phoenix, Arizona, SAD 85007 www.gosparkpress.com
Print ISBN: 978-1-68463-085-1
E-ISBN: 978-1-68463-086-8
Kontrolni broj Kongresne biblioteke: 2020909645

Dozvole za autorska prava: Jon Lee Anderson / Stephen Ferry / Martin
Fletcher / Elvis Garibović / Justice Richard Goldstone / Philip Gourevitch /
Ron Haviv / Elizabeth D. Herman / Avila Kilmurray / Chris Klatell / Gary
Knight / Anthony Loyd / Margarita Martinez / Don McCullin / Monica
McWilliams / Padraig O'Malley / Marie O'Reilly / Roland Neveu / Gilles Peress
/ Jack Picone / Jonathan Powell / Samantha Power / Mira Sidawi / Nichole
Sobecki / Sophary Sophin / Jon Swain / Nicole Tung / Dydine Umunyana /
Robin Wright

Sva imena kompanija i / ili proizvoda mogu biti trgovачka imena, logotipi,
zaštitni znaci i / ili registrovani zaštitni znaci i vlasništvo su njihovih vlasnika.

Kada junaštvo na bojnom polju i politička manipulacija nisu dovoljni za postizanje mira kroz pobjedu, sazivamo sve najbolje i najpametnije da pregovaramo o kraju; slavimo mirovna naselja; i dajemo nagrade, ako ne pobjednicima, onda vizionarima. Mi uzdižemo mir kao ljudsko postignuće, i to pravedno. Ali nagrade za mir nedostizne su za muškarce i žene koji žive u postkonfliktnim društвima našeg doba. Zašto je tako teško postići dobar mir kad je to tako lako zamisliti? To je pitanje iza Imagine: Reflection on peace

Eseje su napisali:

Jon Lee Anderson
Martin Fletcher
Elvis Garibovic
Pravda Richard Goldstone
Philip Gourevitch
Elizabeth D. Herman
Chris Klatell i
Gilles Peress
Gary Knight
Predrag Peđa Kojović
Anthony Loyd
Margarita Martinez
Monica McWilliams i
Avila Kilmurray
Padraig O'Malley
Marie O'Reilly
Jonathan Powell
Samantha Power
Mira Sidawi
Sophary Sophin
Jon Swain
Dydine Umunyana
Robin Wright

Fotografi:

Stephen Ferry
Ron Haviv
Gary Knight
Don McCullin
Roland Neveu
Gilles Peress
Jack Picone
Nichole Sobecki
Nicole Tung

“Ove teške slike i dirljivi eseji podučavaju nas mnogo o lekcijama historije, ratnim troškovima i previdenim izazovima postizanja trajnog mira. Iskrenost i introspekcija pisaca i drugih saradnika nas također podsjećaju da se postojeće praznine među ljudima mogu premostiti; rane se mogu zacijeliti; mržnja se može riješiti; a nekada nezamisljivo može postati stvarnost – ako postoji spremnost za nastavak dijaloga i prihvatanje naše zajedničke ljudskosti. Imagine: Reflection on peace pravovremen je i važan poziv na akciju.”

— državna sekretarka Madeleine K. Albright

“Moćna, uvjerljiva i forenzična, ova će vam knjiga otvoriti oči, osporiti vaše pretpostavke i produbiti vaše razumijevanje rata i ljudi koji ga prežive. U vrijeme kada je danas više ljudi raseljeno ratom i ugnjetavanjem nego u bilo kojem razdoblju od Drugog svjetskog rata, ova knjiga poziva na novu generaciju pregovarača koji će istupiti.”

— Angelina Jolie,
specijalni izaslanik UNHCR-a

“Za svakoga tko je konzumirao pripovijesti o ratu i nasilju, tko je zavirio u vrtloge povijesti, tko žudi za lijepim pisanjem i slikama koje mijenjaju život, Imagine je ključna knjiga.”

— Mark Danner,
autor Spirala: Zarobljeni u zauvijek ratu

“Ova veličanstvena kolekcija fotografija i pripovijesti daje nam jeziv prikaz ratom zahvaćenih mjesta nakon samog nasilja. Rezultat je uzbudljiv narativ o miru kao nedovršenom projektu, nesigurno postavljenom između sjećanja i oprštanja.”

— Michael J. Sandel
Politički filozof sa Harvardskog univerziteta i autor knjige Pravda: šta je ispravno učiniti?